

Србистика Serbica

Година I, број 2-3/1998.

Српски језик

Слово о српском језику
Радмило Маројевић, Петар Милосављевић
Вида Томић, Вера Милосављевић

Српско друштво

Драган Недељковић, Милован Митровић

Подсећања

Предраг Драгић Кијук, Слободан Костић, Никола Грдинић

Истраживања

Ново Вуковић, Мирко Аћимовић
Вера Милосављевић, Горан Максимовић

Срби и Французи

Михаило Павловић, Слободан Јарчевић, Љиљана Матић
Надежда Винавер, Јелена Новаковић, Радивоје Константиновић

Историја српске књижевности

Петар Милосављевић

Књиге

Слободан Јарчевић, Драгиша Бојовић
Сретен Петровић, Голуб Јашовић

**ПОКРЕТ ЗА
ОБНОВУ СРБИСТИКЕ**

UDK 808.61: 886.1

Србистика

Serbica

Гласило Покрета за обнову србистике
Илази четири пута годишње
Издање на Интернету: www.srbistika.org.yu

ПОКРЕТ ЗА ОБНОВУ СРБИСТИКЕ

Србистика / Serbica

ИЗДАВАЧ

Друштво за обнову србистике – Центар Приштина

САВЕТ ЧАСОПИСА

Ново Вуковић, председник (Никшић), Синиша Јелушић (Приштина),
Бојан Јовановић (Ниш), Слободан Калезић (Подгорица), Милош
Ковачевић (Бохум), Слободан Костић (Приштина), Војислав
Максимовић (Српско Сарајево), Слободан Ж. Марковић (Београд),
Радмило Маројевић (Москва), Бранко Милановић (Бањалука), Петар
Милосављевић (Нови Сад), Драган Недељковић (Београд), Новица
Петковић (Београд), Дамјан Петровић (Приштина), Драгољуб
Петровић (Нови Сад), Сретен Петровић (Београд-Сврљиг).

УРЕЂУЈУ

Слободан Костић и
Петар Милосављевић
(главни и одговорни уредник)

Секретар уредништва
Драгиша Бојовић

Техничка припрема
Мирјана Исаков
Бранко Милосављевић

Штампа
Sanimex, Београд

Адресе

Друштво за обнову србистике – Центар Приштина,
Филолошки факултет, 38000 Приштина
Слободан Костић, Приштина, Универзитетско насеље
Драгиша Бојовић, Приштина, Живојина Мишића 7/34, тел. (038) 22-008
Петар Милосављевић, 21000 Нови Сад, Раваничка 9, тел/факс (021) 54-150
e-mail: urednik@srbistika.org.yu

Рукописе слати на једну од наведених адреса. Претплате слати на адресу
Друштва за обнову србистике – Центар Приштина. Број жиро-рачуна:
48400-678-6-17148. Цена по једном примерку је 30 динара. Годишња
претплата је 100 динара. За иностранство претплата у динарима износи
двоструко. У иностранј валути годишња претплата износи 40 DEM или 25
USD.

Пласман часописа: Ars Libri Београд, Дечанска 12/1,
телефон/факс: 011/323 99 97

САДРЖАЈ

СРПСКИ ЈЕЗИК

Radmilo Marojević: <i>Srpski jezik i slavistika</i>	5
Слово о српском језику	41
Петар Милосављевић: <i>Дијалектолошке карте српскохрватског, хрватског и српског језика</i>	51
Вида Томић: <i>Заборављени санскритски и српски глас Ц</i>	71
Вера Милосављевић: <i>Потиснуто име Србијанац</i>	75

СРПСКО ДРУШТВО

Драган Недељковић: <i>Зашто симпозијум о Србији и дијаспори?</i>	83
Милован Митровић: <i>Социолошки пледоаје за модерну националну самосвест</i>	97

ПОДСЕЋАЊА

Предраг Р. Драгић Кијук: <i>Српски чудотворац у Русији</i>	113
Слободан Костић: <i>Слово о Десанки: Првоначалница православног песникства</i>	119
Никола Грдинић: <i>Растко Петровић (1898-1949)</i>	123

ИСТРАЖИВАЊА

Mirko Aćimović: <i>O logici kod Srba</i>	127
Вера Милосављевић: <i>Две парадигме 18. века</i>	145
Горан Максимовић: <i>Комичка структура Абуказемових "Шала" и "Веселих приповедака"</i>	163
Ново Вуковић: <i>Бећковићев трагикомични чувар приче</i>	175

ИСТОРИЈА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

Petar Milosavljević: *Srpska književna svest i književna svest Jovana Deretića*

183

СРБИ И ФРАНЦУЗИ

Mihailo Pavlović: *Srbi u ogledalu francuske književnosti* 195

Слободан Јарчевић: *Неугасла актуелност (Његош и Французи)* 203

Љиљана Матић: *Хуманизам у делу Негована Рајића* 213

Надежда Винавер: *Четворокњижје у одбрану Срба* 221

Јелена Новаковић, Радивоје Константиновић, Михаило Павловић о књизи Михаила Павловића *Патрик Бесон и Срби* 229

ДОГАЂАЈИ

Српска духовна обнова (Образложење жирија за доделу награде "Лаза Костић") 239

КЊИГЕ

Слободан Јарчевић: *Сведочанства о древним Србима у Британији и Ирској (Реља Новаковић, Непознати Црњански – An Unknown Crnjanski)* 249

Слободан Јарчевић: *Срби пре Христа (Реља Новаковић, Карпатски и ликијски Срби – The Carpatian and Lysian Serbs)* 257

Драгиша Бојовић: *О манастиру Црна ријека и светом Петру Коришком (поводом зборника радова)* 261

Сретен Петровић: *Српски митолошки речник (ново издање Николе Пантелића)* 265

Голуб Јашовић: *Речник косовско-метохијског дијалекта Глигорија Глише Елезовића* 269

Radmilo Marojević (Moskva)

SRPSKI JEZIK I SLAVISTIKA

Идеја да напишем чланак о обнови србистике, са славистичког аспекта, за први, програмски (и пробни) број *Србистике* поникла је у разговору са покретачем и главним уредником часописа, у фебруару 1998. Боравећи у Никшићу, Бањој Луци и Београду као универзитетским центрима србистике, прољетос чланак нисам написао; то сам учинио за боравка у Русији, ваљда зато да бих оправдао лоцирање у *Савету часописа*: Радмило Маројевић (Москва). Специфичност овога чланка није само у томе што се он пише за други (први редовни) број *Србистике* као латинички текст али тако да потом буде објављен ћирилицом у зборнику ауторових радова *Старославенске студије* [PALAEOSLAVICA SERBICA, књига I], него и у томе што он садржи четири чланка у једном: први је посвећен српском као прасловенском дијалекту, и посебно односу српског дијалекта прасловенског језика према старославенском књижевном језику; у другом се разматра српски као словенски језик, и посебно његов однос према прасловенском, према сусједним словенским језицима и према својим регионалним варијантама; трећи се тиче српског књижевног језика кроз историју, и посебно типова књижевног језика код Срба и текстологије српске књижевности; четврти има за предмет србистику, и посебно методолошке предуслове за њено заснивање као научне дисциплине у оквиру славистике. Другим ријечима, чланак је у више праваца и у неколико планова – програмског карактера.

Кључне ријечи: српски дијалекат прасловенског језика, рани и позни старославенски језик, типологија књижевних језика код Срба, текстологија српске књижевности, лингвистичка србистика.

1. SRPSKI KAO PRASLOVENSKI DIJALEKAT

1.1 REKONSTRUKCIJA

Srpski dijalekat poznog praslavenskog (opšteslovenskog) jezika, iz perioda koji je prethodio pojavi staroslavenske pismenosti (sredina IX vijeka), imao je sljedeća obilježja:

1° čuvao je, kao i drugi slovenski dijalekti, nazal zadnjeg reda (q ѡ) i nazal prednjeg reda (ę ѡ), s tim što je u njemu, kao i u drugim južno-slovenskim dijalektima, dugo nazalno ę izgubilo dužinu a sačuvalo nazalnost (zeml'ę земѡ);

2° čuvao je, kao i drugi slovenski dijalekti, razlikovanje visokog vokala prednjeg reda (i ѡ) i visokog vokala srednjeg reda (y ѡ);

3° čuvao je, kao i drugi slovenski dijalekti, razlikovanje poluglasnika prednjeg reda (ь) i poluglasnika zadnjeg reda (ѣ), s tim što je poluglasnik prednjeg reda u jakoj poziciji prelazio u alofon [e] i ispred j u alofon redukovano [ĩ ѡ], a poluglasnik zadnjeg reda je prelazio u jakoj poziciji u alofon [o] i ispred j u alofon redukovano [ỹ ѡ];

4° čuvao je, kao i drugi slovenski dijalekti, fonemu jat (ě ѣ), ali je ova fonema imala različite fonetske realizacije u različitim govorima: diftonško [je] u centralnim (budućim ijekavskim) govorima, monoftonško [ä] u južnim (staroslavenskim) govorima, monoftonško [e¹] sa tendencijom defonologizacije u /e/ u istočnim (budućim ekavskim) govorima; monoftonško [i^e] sa tendencijom defonologizacije u /i/ u zapadnim (budućim ikavskim) govorima;

5° čuvao je slogovno r, prednjeg i zadnjeg reda (ѣr, ѣr) i slogovno l, prednjeg i zadnjeg reda (ѣl, ѣl);

6° diftonzi or, ol ispred suglasnika u srpskom prešli su u ra, la i u inicijalnoj i u medijalnoj poziciji (kao i u drugim južnoslovenskim dijalektima¹): ralo рало, gradъ градъ, lakomъ лaкомъ, mladъ младъ; diftonzi er, el ispred suglasnika (u medijalnoj poziciji) u srpskom su prešli (kao

¹ Preciznije: u medijalnoj poziciji kao južnoslovenski dijalekti, češki i slovački; u inicijalnoj poziciji sa silaznom intonacijom diftonga kao južnoslovenski dijalekti i srednjoslovački govori. Vidi podrobnije: Радосав Бошковић. *Основи сравнителной грамматики славянских языков: Фонетика и словообразование*. Составила и превела Н. М. Елкина. Под общей редакцией Н. И. Толстого. Москва, 1984, 89–91. (Радосав Бошковић. *Основи упоредне граматике словенских језика*. I. Фонетика. Београд, 1968, 66–69).

u češkom i slovačkom te ostalim južnoslovenskim dijalektima) u *rě*, *lě*: rěka рѣка, mlěko млѣко;

7° srpski je naslijedio rezultate praslovenskih triju palatalizacija, s tim što je druga palatalizacija (kao i u ostalim južnoslovenskim i istočnoslovenskim dijalektima) obuhvatila i glasovne grupe *kvě*, *gvě*: cvětъ цвѣтъ, zvězda звѣзда; prva i druga-treća praslovenska palatalizacija više nisu bile živ fonetski proces nego su se njihovi rezultati već bili fonologizovali i gramatikalizovali;

8° srpski je naslijedio rezultate praslovenskog jotovanja, dok su se jotovanjem *t* i *d* dobili specifični srpski glasovi – afrikate *ć* (u ranoj ćirilici obilježavana je sa ѡ) i *đ* (u glagoljici obilježavana je “đervom”, a u poznoj ćirilici slovom Ѣ): svěća свѣѡца, međa меѡа. Jotovanje **tj* > *ć*, **dj* > *đ* bilo je još živ fonetski proces, pa su afrikate *ć*, *đ* poslužile za palatalizaciju suglasnika *k*, *g* ispred vokala prednjeg reda u novim pozajmicama iz grčkog jezika: Ćirilъ Цѣрилъ (Ѣѣрилъ), anđelъ анѡелъ (анѢелъ).

Srpski dijalekat je imao i druga (morfološka i tvorbeni) obilježja: čuvao je kategoriju broja (uključujući dual), kategoriju padeža (uključujući i razlikovanje dativa i lokativa i bespredložni lokativ), imeničke osnove, glagolska vremena i načine, posesive i participe kao hibridne vrste riječi. Ali ono po čemu je srpski dijalekat bio prepoznatljiv, i po čemu se razlikovao od svih drugih slovenskih dijalekata, bili su rezultati jotovanja glasovnih grupa **tj*, **dj* (tj. suglasnici *ć*, *đ*), koji su istovremeno poslužili za palatalizaciju *k*, *g* u novim pozajmicama iz grčkog jezika. Fonetska adaptacija grčkih pozajmica navedenog tipa s pravom se može nazvati četvrtom (srpskom) palatalizacijom zadnjonepčanih suglasnika *k*, *g*.

1.2. ODNOS SRPSKOG DIJALEKTA PRASLOVENSKOG JEZIKA PREMA STAROSLAVENSKOM KNJIŽEVNOM JEZIKU

Staroslavenski književni jezik stvoren je na perifernim govorima (okolina Soluna) srpskoslovenskog dijalekta poznog praslovenskog jezika. To znači da je srpski dijalekat njegova jezička osnova, a srpski jezik zajedno sa bugarskim jezikom i makedonskim govorima – njegov nasljednik. Sa genetskog i tipološkog aspekta gramatički sistem i leksičko-semantički fond staroslavenskog jezika najbliže stoji prema srpskom jeziku – to je nesumnjivo. Da je prvi slovenski književni jezik dijalekatski pripadao onom slovenskom plemenu koje se zove *Srbi* a često se naziva i širim imenom *Sloveni*, mora se ne samo gramatički i leksički

potvrditi, nego i fonetski – dokazati. Tri su fonetska pitanja koja se moraju razmotriti da bi se dokazao srpski karakter ranog staroslavenskog jezika (a o njemu je prvenstveno riječ). To su pitanja vokalizacije poluglasnika, izgovora vokala *jat* i prvobitne glasovne vrijednosti staroslavenskih refleksa glasovnih grupa **tj*, **dj*.

(1) Vokalizacija poluglasnika

Poluglasnici u staroslavenskom jeziku još su žive foneme, ali je u spomenicima odražena tendencija njihove vokalizacije u jakim pozicijama, pri čemu *ъ* prelazi u *e*, a *ѡ* prelazi u *o*. Pošto iste reflekske poluglasnika imamo u savremenim makedonskim govorima, iz toga se izvlači zaključak da je staroslavenski, genetski, preteča makedonskog jezika.

Metodološki nije uputno prenositi savremene jezičke odnose, a naročito njihovu etnolingvističku interpretaciju, na pozni praslovenski jezik i njegove književne jezike (staroslavenski i staroruski). Kijevski dijalekat staroruskog jezika genetski se i kulturno-istorijski nastavlja u ruski jezik, iako se na toj teritoriji kasnije formirao ukrajinski jezik. Tako isto nema smetnje da se staroslavenski jezik genetski locira kao srpski dijalekat praslovenskoga jezika, iako je na dijelu tog nekadašnjeg srpskoslovenskog areala nekoliko vjekova kasnije formiran bugarski jezik (i bugarski kao slovenski etnos), a čitav milenijum kasnije na drugom dijelu tog areala otpočelo formiranje makedonskog etnosa i makedonskog jezika. Ali vratimo se staroslavenskim tendencijama u vokalizaciji poluglasnika.

Iz činjenice da su se u srpskom jeziku poluglasnici izjednačili i u jakoj poziciji prešli u *a* (prve ćiriličke potvrde su iz prve polovine XIV vijeka²) ne može se izvlačiti zaključak da se oni nisu razlikovali u srpskom dijalektu praslovenskog jezika sredine IX vijeka. Naprotiv, njihovo razlikovanje se mora pretpostaviti, i u srpskom i u svakom drugom praslovenskom dijalektu. Najstariji spomenici pismenosti ne ukazuju ni na šta drugo nego da je i u srpskom dijalektu, kao i u staroslavenskom književnom jeziku, poluglasnik prednjega reda imao glasovnu vrijednost vrlo kratkoga *e*, a poluglasnik zadnjega reda – glasovnu vrijednost vrlo kratkoga *o*.

Kakva je bila fonološka priroda glasova *e*, *o* koji se sporadično javljaju na mjestu poluglasnika u jakoj poziciji? Drugim riječima, da li se

² Р. Бошковић. Nav. djelo, 63. (= Р. Бошковић. Nav. djelo, 43).

vokalizacija poluglasnika u staroslavenskom jeziku već bila fonologizovala? Ili, fonološkim rječnikom rečeno, da li su ti glasovi [e] i [o] alofoni fonema /e/ i /o/ ili alofoni fonema /ɤ/ i /ɔ/? Naravno, sve dok su bili živi poluglasnici u slaboj poziciji, glasovi [e] i [o] u jakoj poziciji bili su samo alofoni poluglasničkih fonema. Neutralizacija fonema /ɤ/ i /e/ odnosno /ɔ/ i /o/ u tim pozicijama ticala se gole fonetike, u jezičkom osjećanju te pozicione varijante interpretirane su kao alofoni poluglasničkih fonema. Kad su se kasnije u srpskom jeziku poluglasnici izjednačili (postali jedinstvena fonema) u glasovnoj vrijednosti vrlo kratkoga *a*, prirodno se u jakim pozicijama pojavio glas [a] kao alofon tog novog poluglasnika srednjega reda, što znači da se u tim pozicijama ostvarivala neutralizacija fonema /a/ i /ɤ/. Kad se poluglasnik u slabim pozicijama konačno izgubio, njegovo vokalizovanje u jakim pozicijama se fonologizovalo – alofon [a] prišao je fonemi /a/.

(2) Izgovor vokala jat

Pošto se u glagoljici istim slovom obilježava i jat – tj. fonema /ě/, i *'a*, *ja* – tj. alofon [ʼa] (poslije *j* i mekog suglasnika) foneme /a/, mora se pretpostaviti da je fonema /ě/ u staroslavenskom jeziku imala glasovnu vrijednost širokog *e* [ä] ili diftonga [ɛä]. Do ovog zaključka se dolazi ne samo na osnovu slōva glagoljice, nego i na osnovu savremenih refleksa jata u govorima Jegejske Makedonije: *'a*, *ʼa*, *a* itd. U makedonskom jeziku, kako u književnom jeziku tako i u dijalektima, *ě* je u svim jezicima prešao u glas *e*³. Iz ovoga se, naravno, ne može izvlačiti zaključak da su samo Sloveni Jegejske Makedonije genetski nasljednici staroslavenskog jezika, niti se pak može osporavati srpski karakter staroslavenskog jezika. Ali prethodno razmotrimo fonološku interpretaciju činjenice da se istim slovom u glagoljici označava i jat i *a* poslije mekih suglasnika.

U jakoj poziciji, tj. poslije neparnih tvrdih suglasnika, foneme /ě/ i /a/ su se fonetski razlikovale: дѣло [dälo] i дало [dalo]. U slaboj poziciji, tj. posle parnog mekog suglasnika, fonema /a/ se vjerovatno izgovarala isto kao fonema /ě/ poslije parnog tvrdog suglasnika: genitiv коѣѣ [koñä], nominativ ѣѣга [näga], pa je dolazilo do neutralizacije fonema /ě/ i /a/. Ali ta neutralizacija mogla je biti samo vokalska a ne slogovna: fonema /a/ mogla je imati izgovor [ä] samo poslije mekog suglasnika, dok se fonema /ě/ u staroslavenskom, za razliku od staroruskog, upo-

³ Р. Бошковић. Nav. djelo, 47. (= Р. Бошковић. Nav. djelo, 28).

trebljava samo poslije fonološki tvrdog (fonetski polumekog) suglasnika. Nije, međutim, sigurno da se *a* poslije mekih suglasnika izgovaralo potpuno isto kao jat poslije polumekih: možda je taj izgovor bio vrlo blizak, ali ne i identičan. Ćirilička grafija je tu razliku uspostavila: genitiv *конѧа*, nominativ *нѧга*.

Postojanje ijekavskog, ekavskog i ikavskog izgovora refleksa jata ne dovodi u pitanje dijalekatsku jedinstvenost srpskog jezika (štokavskog narječja), iako su se te razlike fonologizovale – u ekavskom je jat defonologizovan u *e*, u ikavskom u *i*, dok se u ijekavskom čuva diftonška fonema /*ie*/ sa svojim alofonima; još manje se može dovoditi u pitanje dijalekatska jedinstvenost srpskoslovenskog dijalekta iz epohe stvaranja ćirilometodijske pismenosti ako se vokal jat svuda čuvao kao zasebna fonema, ali je imao regionalne izgovorne varijetete. Koje varijetete? Najmanje četiri:

1° u centralnim govorima fonema /*ě*/ je imala diftonšku vrijednost [*ie*], koja se sačuvala u dugom slogu u jekavskim govorima, dok je u ijekavskim govorima u dugom slogu prešla u dvosložno [*iје*];

2° u zapadnim govorima fonema /*ě*/ je imala glasovnu vrijednost monoftonga između *i* i *e*, bliže *i* [*i^e*], s tim što je u daljem razvoju izgubila fonološku posebnost, potpuno se izjednačivši sa *i* (ikavski govori srpskog jezika);

3° u istočnim govorima fonema /*ě*/ je imala glasovnu vrijednost monoftonga između *e* i *i*, bliže *e* [*eⁱ*], s tim što se taj izgovor još čuva u ostacima u govorima zapadne Šumadije, krašovanskom govoru u Rumuniji, govoru Galipoljskih Srba, dok se u ostalim govorima (uključujući makedonske i zapadne bugarske) u daljem razvoju izgubila fonološka posebnost foneme /*ě*/, koja se potpuno izjednačila sa *e* (ekavski govori);

4° u južnim govorima nekadašnjeg srpskoslovenskog areala, koji je odražen u glagoljičkoj verziji staroslavenskog književnog jezika, fonema /*ě*/ je imala glasovnu vrijednost širokog *e* [*ä*], ali i diftonga sa drugom komponentom [*ä*], a taj izgovor se čuva u ostacima u savremenim govorima Slovena u Jugejskoj Makedoniji.

(3) Refleksi **tj*, **dj*

U poznom staroslavenskom jeziku, poslije jezičke i ortografske redakcije koja je izvršena u preslavskoj školi slovenske pismenosti, posvjedočene su glasovne grupe *шт*, *ѡд* na mjestu praslavenskih glasovnih

grupa **tj*, **dj*: свѣшта (свѣща), межда. Kako je u savremenom bugarskom jeziku zastupljeno *um* (u bugarskom se piše *у*), жѣд kao rezultat jotovanja *t*, *d*, onda se to uzima kao argument za dvije postavke: bugarski karakter imaju govori panonskih Slovena, s jedne, i Slovena u današnjoj srednjoj i južnoj Albaniji, s druge strane, jer su u njima (toponimi tipa *Pešta*, *Popovište*) zastupljeni isti refleksi **tj*, **dj* kao u bugarskom jeziku (prva postavka); staroslavenski jezik je zapravo starobugarski jer je u njemu zastupljena bugarska fonetika: palatalni suglasnici *um*, жѣд, a ne, kao u srpskom jeziku, *h*, *ḥ* (druga postavka). Koliko su te postavke naučno zasnovane?

Prvoj postavci, to i protagonisti ove teorije shvataju, smeta etnički i jezički diskontinuitet: između *št/žd*-govora u Panoniji i bugarskog jezika nalaze se srpski govori (sa refleksima *h*, *ḥ*); *št/žd*-govore u Albaniji i bugarski jezik razdvajaju današnji makedonski govori (u kojima su zastupljeni refleksi *ɤ*, *ɛ*). Sa slovenskim toponimima u današnjoj Mađarskoj (nekadašnjoj slovenskoj Panoniji) pokušava se uspostaviti most preko današnje Rumunije (u kojoj su takođe posvjedočeni toponimi sa *št/žd*-refleksima). Sa slovenskim toponimima u današnjoj Albaniji takav se most ne može uspostaviti, zato je probugarski nastrojani Selišček istakao tezu, koja se nikako ne može dokazati, da je makedonsko *ɤ*, *ɛ* plod sekundarnog srpskog uticaja. Danas ovu Seliščekovu tezu nauka odbacuje (Haburgajevljevom konstatacijom)⁴. To znači da makedonski govori imaju izvorno srpsku fonetiku. Našim naučnim objašnjenjem refleksa *št*, *žd* bugarske pretenzije na slovenske govore u današnjoj Mađarskoj, Rumuniji i Albaniji moraju se konačno odbaciti.

Dosadašnja lingvistika je polazila od jedinstvenosti praslovenskog fonetskog i gramatičkog sistema, pa je različite reflekse jotovanja suglasnika *t*, *d* svodila na jedan praslovenski rezultat. Pri tom se polazi obično od rekonstruisanog praslovenskog (opšteslovenskog) *t'* i *d'*. Radosav Bošković u razvoju bugarskih refleksa, koji se podudaraju sa poznim staroslavenskim, razlikuje nekoliko faza: razvoj lakog frikativnog elementa poslije *t'*, *d'* (dakle: *t'¹³*, *d'¹³*); razvoj istog frikativnog elementa i ispred *t'*, *d'* (dakle: *³t'¹³*, *³d'¹³*); prelazak frikativnih elemenata u pune frikativne suglasnike (*št'š*, *žd'ž*) – faza odražena u južnomakedonskim dijalektima; uprošćavanje suglasničkih grupa (*št'š* > *št'*, *žd'ž* > *žd'*)⁵. Jed-

⁴ Г. А. Хабургаев. *Первые столетия славянской письменной культуры: Истоки древнерусской книжности*. Москва, 1994, 38.

⁵ Р. Бошковић. Nav. djelo, 118. (= Р. Бошковић. Nav. djelo, 98).

nostavnija je, ali zato nije postala ni najmanje ubjedljivija, koncepcija G. A. Haburgajeva: on polazi od promjene $*tj > t't'$, $*dj > d'd'$ i razvoja frikativne komponente na mjestu prvog suglasnika⁶.

Današnja paleoslavistika polazi od dijalekatske razuđenosti praslavenskog jezika. Parafrazirajući jednu Boškovićevu formulaciju u vezi sa postankom slovenskog infinitiva⁷, reći ćemo da rezultati jotovanja t i d nisu praslavska kategorija; praslavska je samo tendencija jotovanja i eksplozivnih zubnih suglasnika, a realizacija te tendencije – bila je stvar pojedinih grupa praslavenskih dijalekata ili pojedinih praslavenskih dijalekata. To znači da se refleksi jotovanja t , d u slovenskim jezicima ne svode ni na praslavensko t' , d' (Bošković i njegovi prethodnici) ni na praslavensko $t't'$, $d'd'$ (Haburgajev), oni se svode na praslavensko $*tj$, $*dj$. To je jedno. Drugo, i važnije: pozno staroslavensko (i današnje bugarsko) шт, жд не svodi se direktno ni na praslavensko $*tj$, $*dj$: njemu prethodi praslavsko $tš'$, $dž'$. Evo kako.

A. Prethodna faza. Prije nego što je jotovanje obuhvatilo i praslavske glasovne grupe $*tj$, $*dj$, bio je zadovoljen princip narastajuće zvučnosti u strukturi sloga u slogovima tipa $*(svě)tja$, $*(me)dja$: eksplozivni suglasnik (t , d) – sonant (j) – vokal (a).

B. Zajednička faza. Kad je otpočeo proces jotovanja t , d u srpskom dijalektu praslavenskog jezika, umjesto sonanta j počela se razvijati meka frikativna komponenta koja je prerasla u šuštavi suglasnik. Pri tom srpski dijalekat nije mogao iskoristiti postojeće šuštave suglasnike $š$, $ž$, jer su oni završetkom procesa praslavenskog jotovanja i prve palatalizacije bili depalatalizovani, nego je formirao nove meke šuštave suglasnike. To jest, desilo se ono što će se potvrditi kasnije, prilikom jekavskog jotovanja s , z – ijekavski srpski dijalekat prilikom najnovijeg jotovanja nije mogao da se posluži postojećim šuštavim suglasnicima $š$, $ž$ zato što su već bili tvrdi suglasnici, nego je stvorio nove meke šuštave suglasnike $š'$, $ž'$ ($sjekira > š'ekira$, $izjelica > iz'elica$).

C. Posebna faza. Razvojem šuštavog suglasnika na mjestu j bio je narušen princip narastajuće zvučnosti u strukturi sloga, s_glasn

⁶ Г. А. Хабургаев. *Старославянский язык*. Москва, 1974, 152–153.

⁷ "Инфинитив није праиндоевропска категорија. Праиндоевропска је само тенденција прелажења глаголских именица у глаголску систему, а реализација те тенденције – била је ствар појединих група индоевропских језика или појединих индоевропских језика" (Р. Бошковић. *Одабрани чланци и расправе*. Титоград, 1978, 271).

kojem strujni suglasnik treba da prethodi eksplozivnom a ne da mu posljeduje. Narušavanje zakonitosti strukturiranja sloga moglo se prevazići na dva načina – ili srastanjem eksplozivnog i strujnog suglasnika u jedan glas (afrikatu), što se i desilo u centralnim govorima srpskoga dijalekta (današnji srpski i makedonski govori): **(svě)ts'a > (svě)ts'a* [=sveća], **(me)dž'a > (me)dž'a* [=međa]; ili metatezom u pravcu uspostavljanja prirodnog redoslijeda po narastajućoj zvučnosti sloga (strujni suglasnik – eksplozivni suglasnik – vokal): **(svě)ts'a > (svě)š'ta*, **(me)dž'a > (me)ž'da*, što se i desilo u svim perifernim govorima srpskog (srpsko-slovenskog) dijalekta praslavenskog jezika. Kako je u svoje vrijeme tačno zapazio Jovan Vuković⁸, metateza odnosno odsustvo afrikatizacije bilo je uslovljeno etničkim razlozima – kontaktom između slovenskog i neslovenskog stanovništva. U Bugarskoj slovensko stanovništvo je uspjelo da asimiluje neslovensko (Bugare kao tadašnji etnos iz grupe tursko-tatarskih jezika), ali je tokom te asimilacije tipološki potpuno preobrazilo svoj jezik, što je i uslovalo glotogenezu bugarskog kao novog slovenskog jezika, nekoliko vjekova poslije formiranja slovenske pismenosti u redakciji Ćirila i Metodija. U svim ostalim zemljama (Mađarskoj, Rumuniji i Albaniji) slovensko stanovništvo je samo bilo asimilovano, ostali su brojni tragovi u imenima mjesta, među njima i oni sa *št/žd*-refleksima.

To bi bio odgovor na prvu postavku ideologizovane nauke o staroslavenskom jeziku i njegovoj etničkoj osnovi.

Druga postavka – o staroslavenskom kao starobugarskom jeziku – neodrživa je već iz etničkih i jezičkih razloga.

Etnički razlog. Ne može se starobugarskim jezikom nazvati jezik prvih slovenskih pisanih spomenika na glagoljici i ćirilici kad se u to vrijeme etnonimom *Bugari* naziva tursko-tatarski narod na istoku Balkanskog poluostrva koji govori svojim, *bugarskim jezikom* i čija je starobugarska faza zanavijek ostala u maglinama istorije – i u maglinama iza Volge, odakle su se Protobugari doselili.

Jezički razlog. Ne može se starobugarskim jezikom nazvati jezik koji nema nijednu bugarsku tipološku crtu, tj. crtu po kojoj se bugarski tipološki karakteriše u porodici slovenskih (i balkanskih) jezika. Takva crta nisu ni refleksi *шт, жа*, iz dva razloga. Jedan je razlog to što *št, žd* nisu nikakav specifični bugarski refleks glasovnih grupa **tj, *dj* nego

⁸ J. Vuković. *Istorija srpskohrvatskog jezika*. I dio. *Uvod i fonetika*. Beograd, 1974, 168.

sekundarni rezultat metateze komponenti *tš*, *dž* na periferiji srpskog areala, u kontaktu s neslovenskim etnosima. Drugi je razlog to što u ranom staroslavenskom nismo ni imali *шт*, *жа*, nego – *тш* [=č], *аж* [=đ]. A to već treba argumentovati⁹.

Prvi argument. Fonetska adaptacija grčkih onomastičkih likova i kulturnih termina sa *k*, *g* ispred vokala prednjeg reda potvrđuje, što je istakao Haburgajev u svojoj posthumnoj knjizi¹⁰, da je u osnovi staroslavenskog jezika onaj slovenski dijalekat koji je imao konsonantske foneme /č/ i /đ/.

Drugi argument je glagoljičko slovo “đerv”, kojem u kasnijim spomenicima srpske redakcije odgovara ćiriličko *ѣ*. “Đervom” se u glagoljici obilježava *g* ispred vokala prednjeg reda u onomastičkim i kulturnim pozajmicama iz grčkog, a to se može tumačiti samo tako što su nosioci toga jezika imali *đ* u svom glasovnom sistemu. Da su govornici onog slovenskog dijalekta na čijoj je osnovi stvoren staroslavenski književni jezik grčko *g* ispred vokala prednjeg reda izgovarali samo sa dopunskom artikulacijom palatalnosti – dakle kao [g’], kako se to obično misli, tvorac glagoljice ne bi posebnim slovom obilježavao tu specifičnu artikulaciju, tim prije što je staroslavenska azbuka, i glagoljica, a pogotovu ćirilica, imala pored fonološke i kulturnu funkciju – da korespondira sa grčkim riječima iste glasovne strukture u procesu pozajmljivanja. Za one meke suglasnike koji su se od odgovarajućih tvrdih razlikovali samo po dopunskoj palatalnoj artikulaciji i glagoljica i ćirilica imale su samo po jedno slovo: *л* za /l/ i /l’/, *р* za /r/ i /r’/, *н* za /n/ i /n’/; da je u jeziku postojalo [g’] kao način adaptacije odgovarajućeg grčkog glasa u odgovarajućim fonetskim uslovima, tim prije što ono ne bi imalo fonološki karakter, tvorac slovenske azbuke za njega ne bi tvorilo posebno slovo nego bi se poslužio slovom za velarno [g], kao što je to učinio za posebne foneme /l/ i /l’/, /r/ i /r’/, /n/ i /n’/.

⁹ Ovo tumačenje je bilo formulisano u prethodnim radovima: P. Marojević. *Srpski jezik u porodici slovenskih jezika*. – Студије српске и словенске. Серија I: Српски jezik. Београд, 1996. Год. I. Бр. 1–2, 336–337, 340; P. Marojević. *Прилози методологији лингвистичких истраживања*. 2. Однос конфронтативног (упоредно-синхроног) према компаративно-историјском (упоредно-дијахроном) методу лингвистичких истраживања. – V simpozijum Kontrastivna jezička istraživanja. Novi Sad, 9. i 10. decembar 1994. Zbornik radova. Novi Sad, 1996. 81–87.

¹⁰ Г. А. Хабургаев. *Первые столетия славянской письменной культуры: Истоки древнерусской книжности*. Москва, 1994, 38.

Treći argument je ćirilička ligatura ѡ. Ako su dvije od tri ćiriličke ligature komponovane tako da lijevo slovo zauzima donji, a desno gornji dio ligature (Ѡ = ѡт, Ѣ = ѡѣ), što je u punom skladu sa slovnim načinom skraćivanja riječi, onda se sa dosta sigurnosti može smatrati da je i ligatura ѡ komponovana na isti način (ѡ = тѡ). Ostaci takve glasovne vrijednosti čuvaju se u slovenskoj pismenosti, čak i u onomastičkim pozajmicama iz grčkog jezika: Цѣриль¹¹. Kad je žarište slovenske pismenosti bilo preneseno u Bugarsku, ligatura ѡ je dobila novo čitanje – “št”, u skladu sa glasovnom vrijednošću koja je lokalno dobijena kao rezultat jotovanja *t* (od primarnog *tš* metatezom je, kao što smo vidjeli, dobijeno *št*).

Četvrti argument je derivacioni. U ranom staroslavenskom jeziku od ličnog imena na -*tš* Пѣлатъ posvjedočen je posesivna -*ѣ* – instrumental množine (ѡи) Пѣлаѡи i ime po mužu – akuzativ Пѣлаѡѣѣѣ. Upotreba posesiva sa sufiksom -*ѣ* bila je moguća samo dok se čuvao odnos velar (završni suglasnik imeničke osnove) – palatal (završni suglasnik osnove posesiva), a taj odnos se čuvao sve dok su se navedeni oblici čitali *pilatš’i*, *pilatš’ojo*. U poznom staroslavenskom, kad su komponente *tš*, *dž* umjesto da ostanu u sastavu afrikate izvršile metatezu po zakonu o narastajućoj zvučnosti, posesivni sufiks -*ѣ* je izgubio fonetsku podlogu svoga postojanja (pomenutu opoziciju velar za supstantiv – palatal za posesiv), pa je bio zamijenjen sufiksom -*ѡѡ* – nominativ plurala (сѡѡѣѣ) Пѣлатѡѡѣ¹².

Напомена.

Mi isključujemo mogućnost da je u bilo kojoj fazi jotovanja dolazilo do formiranja glasa /*t’*/ kao palatalne foneme. Tamo gdje je došlo do formiranja takvog glasa (čakavsko *t’*) proces jotovanja *t* time se završio. To je jedno. Drugo, komponenta [š’] mogla je da sačuva svoju mekoću samo u sastavu afrikate /*č*/ kao posebne foneme; sa metatezom *tš* > *št* komponenta [š’] mogla je da egzistira samo kao alofon foneme /*š*/, koja je u međuvremenu depalatalizovana, pa je prva komponenta glasovne grupe *št* ubrzo poslije metateze izgubila svoju palatalnost. To znači da je sufiks -*ѣ* u krugu imenica na -*tš*, -*dš* bio, poslije metateze, fonetski

¹¹ Zapaženo u: Palaeoslavica. Volume I-V. Cambridge – Massachusetts, 1993-1997.

¹² Р. Маројевић. Присвојни придеви (possessiva) у старославенском језику. – Студије српске и словенске. Серија I: Српски језик, Београд, 1997. год. II. Бр. 1-2, 176, 180.

blokiran, izmijenili su se fonetski uslovi njegove egzistencije, i njega sufix -ovъ u ovom slučaju nije istisnuo nego prosto zamijenio.

Toliko povodom posesiva *Pilaćъ*, *Pilatovъ* u ranom odnosno poznom staroslavenskom jeziku.

2. SRPSKI KAO SLOVENSKI JEZIK

2.1. DEFINICIJA

Srpski kao savremeni jezik u slovenskoj jezičkoj porodici ima sljedeća obilježja:

1° to je jezik čiji je vokalski sistem prepoznatljiv po fonemi /*ie*/, čiji je osnovni vid u jekavskim govorima diftonškog karaktera [*ije*], a u ijekavskim govorima dvosložan [*ije*], a koja se u ekavskim govorima defonologizovala u *e*, a u ikavskim govorima u *i*, i jezik u kojem se čuva slogovno /*r̥*/ kao slaba fonema;

2° to je jezik čiji je konsonantski sistem prepoznatljiv po fonemama /*č*/ i /*đ*/, nastalim u praserpskom jotovanjem glasovnih grupa **tj*, **dj*, i jezik koji je u stanju da regeneriše jotovanje kao praslavensku fonetsku pojavu (imamo u vidu praserpsko jotovanje *t* i *d*, novo ili opštesrpsko jotovanje i najnovije ili jekavsko jotovanje);

3° to je jezik u kojem, poslije izjednačavanja poluglasnika zadnjeg i prednjeg reda u jedan poluglasnik srednjeg reda i njegovog gubljenja u slabom i vokalizovanju u jakom položaju, postoji alternacija Ø : /*a*/, i jezik u kojem, poslije prelaska *l* u *o* na kraju sloga, postoji vokalsko-konsonantska alternacija /*o*/ : /*l*/ tipa *čitao* : *čitala*;

4° to je jezik sa muzičkim ili melodijskim akcentom čiji književni jezik i novoštokavski govori imaju dva silazna i dva uzlazna akcenta i razlikuju kratke i duge slogove poslije akcenta, po čemu je srpski unikalan i u slovenskom i u indoevropskom svijetu, i jezik koji je u stanju da regeneriše karakter praslavenske prozodije;

5° to je jezik koji čuva praslavensku strukturu vrsta riječi, tj. ima osnovne vrste riječi (imenice, pridjeve, zamjenice, glagole), hibridne vrste riječi (posesive – u redukovanom značenju, participe – u redukovanom broju, infinitiv – bez supina) i one vrste riječi čije je formiranje bilo praslavenska tendencija (izdvajanje priloga od imenica i izdvajanje glagolskih priloga od participa);

6° to je jezik koji čuva sistem glagolskih vremena i glagolskih načina (perfekat, pluskvamperfekat, imperfekat, aorist te prezent, futur prvi i futur drugi indikativa, kondicional i imperativ) poznog praslavenskog jezika – razlika je samo u tome što je futur prvi u praslavenskom bio tek neologizam (glagolsko vrijeme u formiranju), a imperfekat u srpskom već arhaizam (glagolsko vrijeme u izumiranju);

7° to je jezik koji je sistem praslavenskih imenskih osnova sveo na tri stabilna deklinaciona tipa, čuvajući kategoriju broja (bez duala, ali sa paukalom koji ima značenje nekolicine), kategoriju padeža (ali sa sinkretizmom dativa i lokativa), kategoriju roda, kategoriju bića (koja je u poznom praslavenskom bila u formiranju), kategoriju pridjevske vidu;

8° to je jezik koji je razvio u sistemu ličnih zamjenica i u sistemu kopulativnih glagolskih oblika opoziciju punih i enklitičkih oblika (dativ *meni/mi*, *tebi/ti*, *njemu/mu*, *njoj/joj*, *njima/im*, *nama/nam*, *vama/vam*, akuzativ *mene/me*, *tebe/te*, *njega/ga*, *nju/je,ju*, *njih/ih*, *nâs/nas*, *vâs/vas* – u sistemu ličnih zamjenica; prezent *jesam/sam* itd., perfekat *jesam bio/bio sam* itd., futur prvi *ću biti/biću* itd. – u sistemu kopulativnih glagolskih oblika).

Naravno, srpski jezik ima svoje jezičko jezgro i jezičku periferiju, kao i drugi jezici, ali je njegovo jezičko (i etničko) jezgro veoma jako, i ono čuva sve srpske tipološke osobine (najprogresivniji ijekavski govori sa prenesenom akcentuacijom), dok je njegova periferija izrazito slaba, sa oslabljenim (ili sasvim izgubljenim) nekim bitnim tipološkim obilježjima.

2.2. ODNOS SRPSKOG JEZIKA PREMA PRASLOVENSKOM, PREMA SUSJEDNIM SLOVENSKIM JEZICIMA I PREMA SVOJIM REGIONALNIM VARIJANTAMA

Nije dovoljno samo definisati srpski jezik, makar ta definicija bila opsežna i osmočlana, potrebno je odrediti odnos tog jezika prema njegovoj genetskoj osnovi, s jedne strane, prema slovenskim jezicima sa kojima se nalazi u neposrednom kontaktu, s druge strane, i prema njegovim regionalnim (i konfesionalnim) varijantama i imenima, s treće strane.

(1) Praslovenski jezik

Odnos savremenog srpskog jezika kao direktnog potomka prema praslovenskom kao svom neposrednom pretku može se vidjeti i prostim poređenjem srpskog kao praslovenskog dijalekta (t. 1.1) i kao savremenog slovenskog jezika (t. 2.1). Ali taj odnos treba prokomentarisati i rezimirati.

Praslovenski jezik je imao jedanaest vokalskih fonema, sa četiri slogovne likvide koje nisu imale fonološki status (fonološki su se one interpretirale kao sekvence "poluglasnik + likvida"). Srpski jezik je praslovenski vokalski sistem sveo na pet fonema: /i/, /e/, /a/, /o/, /u/, s tim što je slogovno /r/ steklo slab fonemski status, a u ijekavskim govorima fonema /iē/ nasljeđuje praslovensko jat /ě/.

Srpski jezik je razvio bogatiji konsonantski sistem jednostavnije alofonske strukture: 1° sačuvao je sve praslovenske tvrde suglasnike s tendencijom gubljenja /h/ koju je književna norma zaustavila i s novom fonemom /f/, ali je izgubio razlikovanje velarizovanih i palatalizovanih alofona; 2° sačuvao je fonemu /j/ i meke suglasničke foneme /l'/ i /n'/; neki meki suglasnici su se depalatalizovali ali su se sačuvali kao samostalne foneme – /č/, /ž/, /š/, /c/, ali je njihov spisak proširen fonemom /ǵ, tj. ɰ/; neki meki suglasnici su se depalatalizovali i nisu se sačuvali kao samostalne foneme: /s'/ se depalatalizovanjem izjednačilo sa /s/, /z'/ sa /z/, /r'/ sa /r/; 3° formirao je neke nove suglasničke foneme – /ć/ i /ǵ, tj. đ ħ/ kao rezultat praserpskog jotovanja, ijekavsko dijalekatsko /š/ u riječima tipa *šekira* i /ž/ u riječima tipa *izelica* kao rezultat jekavskog ili najnovijeg jotovanja; 4° vokalsko /r/ odvojilo se od konsonantskog /r/ u zasebnu fonemu.

Praslovenski jezik imao je muzički ili melodijski akcenat: imao je akut, sa uzlaznom intonacijom, kojem u srpskom jeziku odgovara kratkosilazni akcenat, i cirkumfleks, sa silaznom intonacijom, kojem u srpskom jeziku odgovara dugosilazni akcenat. Prenošanjem akcenta na prethodni kratak slog dobijen je u novoštokavskim govorima (= govorima sa prenesenim akcentom) kratkouzlazni akcenat, a prenošenjem akcenta na prethodni dug slog dobijen je u njima dugouzlazni akcenat. Sa dva silazna i dva uzlazna akcenta i poslije akcenatskom dužinom srpski jezik je unikalan i u slovenskom i u indoevropskom svijetu. Ali time se prozodijske mogućnosti srpskog jezika ne iscrpljuju: nedavno otkriće novog akuta u srpskim govorima (Radoslav J. Đurović) to potvrđuje. Po svojim tvoračkim

moogućnostima u oblasti prozodije srpski jezik je genetski i tipološki najbliži praslovenskom jeziku.

Najveće promjene srpski jezik je ostvario u hibridnim vrstama riječi. Participi kao praslovenska (i praindoevropska) glagolsko-imenska vrsta riječi transformisala se u glagolske pridjeve kao glagolsko-adjektivnu hibridnu kategoriju, sa redukovanom strukturom i redukovanim funkcijama. Od pet praslovenskih participa u srpskom gramatičkom sistemu su ostala samo dva (radni particip na *-l* i trpni particip perfekta). Participi su zadržali atributivnu funkciju i funkciju participske komponente složenog predikata; supstantivna funkcija je od primarne postala izvedena (interpretira se kao supstantivizacija glagolskih pridjeva); participi su izgubili funkciju apsolutnog dativa, dok su adverbijalnu funkciju prenijeli na glagolske adverbe.

Srpski jezik relativno dobro čuva posesive kao ekskluzivnu praslovensku hibridnu kategoriju sa imeničkim i pridjevskim svojstvima, ali je njihova upotreba sužena u korist posesivnog genitiva; pored toga, oslabila je u njima njihova dvostruka gramatička priroda u pravcu približavanja pridjevima.

Od dvije hibridne imeničko-glagolske kategorije (infinitiv i supin) praslovenskog jezika, srpski je supin izgubio, prenijevši njegova značenja na infinitiv, ali je ovom posljednjem počela da konkuriše konstrukcija "da + prezent", balkanistička inovacija koja je u jugoistočnim govorima sasvim istisnula infinitiv iz aktuelne upotrebe.

Praslovenski jezik je imao opoziciju *p u n i* – enklitički oblik samo u dativu ličnih zamjenica prvoga i drugoga lica (za prvo lice jednine *mənē / mi* itd.). U poznom praslovenskom ta opozicija je bila prenesena i na njihov akuzativ. Srpski jezik je otišao dalje: istu opoziciju je uspostavio u novoformiranim ličnim zamjenicama trećeg lica i u sistemu kopulativnih glagolskih oblika. Time je samo jedna praslovenska tendencija dobila svoj gramatički završetak.

U sintaksičkom pogledu srpski jezik je ostao, kao i praslovenski, jezikom tipa *imati*. Sačuvao je posesivni dativ, ali je i u njemu, kao i u drugim slovenskim jezicima, znatno proširena upotreba posesivnog genitiva. Dvostruki zavisni padeži su u njemu prestali da postoje kao živa gramatička kategorija. O apsolutnom dativu smo već govorili.

I pored svih navedenih razlika između praslovenskog i savremenog srpskog, od svih savremenih jezika praslovenskom je, i tipološki i genetski, najbliži – srpski.

(2) Slovenski susjedi

Kao što smo već pisali, prije dolaska Protobugara na Balkansko poluostrvo srpski jezik je činio cijelinu sa slovenskim govorima današnje Makedonije i današnje Bugarske, tako da možemo govoriti o jednom (srpskoslovenskom) praslovenskom dijalektu: savremeni srpski i bugarski jezik, sa prelaznim makedonskim govorima, genetski se mogu svesti na jedan slovenski pradijalekat. Jedan dio tih govora u kontaktu sa neslovenskim jezikom Protobugara, uz razvoj balkanističkog inovacionog žarišta, poslužio je kao osnova za glotogenezu bugarskog jezika i etnogenezu bugarskog kao novog slovenskog naroda. Drugi dio tih govora takođe preživljava krupne tipološke promjene, sa izvjesnim obirisima nove glotogeneze koji bi govorili u prilog formiranja novog, makedonskog jezika (danas su govori Makedonije više prelazni od staroga srpskog prema novom bugarskom jeziku nego što predstavljaju već formiran novi južnoslovenski jezik). Moglo bi se reći, i to bi bilo najtačnije, da se na srpskom istorijskom jugoistoku odvija proces tipološkog udaljavanja ili divergencije¹³. Danas bismo još dodali: bugarski se primarno razlikuje od srpskog po svojoj fonetici, a sekundarno po svojoj gramatici (gubljenje kategorije padeža – uz opšti padež zadržan je samo vokativ, razvoj postpozitivnog člana i dr.). A ni fonetske razlike nisu genetske, i nisu previše stare: prije pojave pismenosti to je metateza refleksa **tj*, **dj* [vidi t. 1.2. (3)], iz poststaroslavenske epohe je miješanje nazala, razvoj poluglasnika i specifična defonologizacija jata.

Kao što smo već pisali, savremena lingvistika više ne prihvata staru ideološku tezu o svrstavanju srpskog jezika u zapadnojužnoslovensku podgrupu južnoslovenskih jezika i o tome da se ti jezici svode genetski na jedan jezik. Srpski jezik (tzv. štokavski), hrvatski jezik (tzv. čakavski) i slovenački jezik sa slovinjskim (tzv. kajkavski) kao svojim organskim dijalektom – genetski se ne mogu svesti na jedan praslovenski dijalekat. Najviše što se može reći, a što bi bilo i najtačnije, jeste fakat da se srpski jezik sa svojim zapadnim slovenskim susjedima nalazio i nalazi u nekoj vrsti jezičkoga saveza i u odnosima tipološkog približavanja ili konvergencije¹⁴. Dodaćemo još sljedeće: slovenački jezik sa kajkavskim kao svojim organskim dijalektom od srpskog jezika se razlikuje genetski. Jotovanjem *t* u slovenačkom je dobijena, kao i u istočnoslo-

¹³ P. Маројевић. *Српски језик у породици словенских језика*, 335–336.

¹⁴ Isto, 335.

venskim jezicima, afrikata *č*; jotovanjem *d*, i u slovenačkom i u hrvatskom, dobijeno je *j* (tj. glasovna grupa **dj* je uprošćena – **dj > j*). Slovenački ima svoje specifične refleksje jata, koje je netačno poistovjećivati sa srpskom ekavicom. Sistem glagolskih vremena u ovom jeziku je uprošćen. Čuvaju se morfološki ostaci dvojine. Čuva se supin kao hibridna imeničko-glagolska kategorija. To znači da tzv. kajkavski čini tipološku i genetsku cjelinu sa slovenačkim, a ne sa srpskim jezikom. Hrvatski jezik (tzv. čakavski) ne čini genetsku cjelinu ni sa srpskim (tzv. štokavskim), ni sa slovenačkim (uključujući i tzv. kajkavski). U hrvatskom jeziku jotovanjem *t* dobijeno je meko *t'*, kao ni u jednom drugom slovenskom jeziku, a jotovanjem *d* – ostalo je *j*, kao u slovenačkom. Kao jezik u odumiranju, čakavski je trpio uticaje svojih slovenskih susjeda, i srpskog i slovenačkog, zato ima neke tipološke crte slične srpskom, a druge slovenačkom, uz svoje specifičnosti, koje su sve veće što se ide dublje u istoriju. Zadatak današnje slavistike bio bi, zapravo, da se izvorni (etnički) hrvatski jezik sačuva od izumiranja i da se književni jezik zasnovan na čakavskoj osnovi prizna kao legitimni južnoslovenski jezik, kao što su lužičkosrpski književni jezici legitimni članovi zapadnoslovenske porodice jezika.

(3) Regionalne varijante

Srpski književni jezik, koji je utemeljio Vuk Stefanović Karadžić svojom jezičkom i pravopisnom reformom, ima svoje izgovorne, pismene i konfesionalne varijante.

A. Izgovorne varijante. Vuk Karadžić je za srpski književni jezik izabrao *ijekavsku izgovornu* varijantu, zasnovanu na istočnohercegovačkim govorima, koja je geografski i kulturno najrasprostranjenija – obuhvata sve srpske zemlje, uključujući i zapadnu Srbiju, i sve tri vjersko-kulturne zajednice srpskoga naroda. U posljednjim decenijama XIX vijeka u Srbiji je prihvaćena *ekavska izgovorna* varijanta srpskog književnog jezika, ali se i ona temelji na istočnohercegovačkim govorima, uz ekavsku korekciju vokala *jat*.

Ijekavska izgovorna varijanta srpskog književnog jezika u redakciji Vuka Karadžića prihvaćena je sredinom XIX vijeka u Hrvatskoj (na njoj se temeljio pojam i naziv tzv. "hrvatskog ili srpskog (književnog) jezika"), ali se u novije vrijeme u Hrvatskoj sve više propagira, uz isto pisanje, *jekavska izgovorna* varijanta: daje se prednost jednosložnom izgovoru *ije*-refleksa dugog jata u riječima tipa *lijepo* [l'jepo], *mli-*

jeko [mljeko], *vrijeme* [vrjeme], u kojem je *i* neslogovno a *e* nosilac sloga. Ona se zasniva na činjenici da najbliži ijekavski govori Srba u Hrvatskoj (govori Like i Korduna) imaju jekavski izgovor.

B. Pismene varijante. Srpski književni jezik ima i tri pismene varijante. Ijekavska pismena varijanta ortografski je prilagođena (fonetskim pravopisom uz izvjesne fonološko-morfemske korekcije) ijekavskoj izgovornoj varijanti srpskog književnog jezika, dok ekavska pismena varijanta odražava ekavsku izgovornu varijantu srpskog književnog jezika.

U posljednjoj deceniji XX vijeka razrađena je jatovska pismena varijanta srpskog književnog jezika¹⁵, kojom se objedinjavaju u pisanju sve tri izgovorne varijante – napisano лѣпо, млѣко, врѣме dopušta ekavsko [lepo, mleko, vreme], ijekavsko [lijepo, mlijeko, vrijeme] i jekavsko čitanje [l'jepo, ml'jeko, vr'jeme]¹⁶, pa čak i ikavsko, koje nema status književnog [lipo, mliko, vrime].

C. Konfesionalne varijante. Srpski književni jezik ima i tri svoje konfesionalne varijante. Srbi pravoslavne vjersko-kulturne pripadnosti (u Srbiji, Crnoj Gori i Republici Srpskoj, kao i u Srpskoj Krajini i drugdje u svijetu), bez obzira na to da li se služe ijekavskom ili ekavskom izgovornom (i pismenom) varijantom, da li pišu ćirilicom ili latinicom, svoj književni jezik zovu u skladu sa etničkom pripadnošću jezika: *srpski (književni) jezik*.

Srbi katoličke vjersko-kulturne pripadnosti služe se ijekavskom pismenom (ijekavskom i jekavskom izgovornom) varijantom srpskog književnog jezika i latiničkim pismom uz neke vještački nastale kovance i niz leksičkih i onomastičkih pozajmica nastalih latinskim jezičkim posredništvom, ali svoju varijantu književnog jezika (od kraja osamdesetih godina XX vijeka, a takođe za vrijeme trajanja marionetske fašističke tvorevine Nezavisne Države Hrvatske tokom drugog svjetskog rata) etnički netačno nazivaju: *hrvatski (književni) jezik*. Tom varijantom kao “svojim” književnim jezikom služe se etnički Hrvati (čakavci) i žitelji istorijskog Slovinja (kajkavci, danas se takođe zovu “Hrvati”), ali njima

¹⁵ Р. Маројевић. *Ћирилица на раскрсју векова: Огледи о српској етничкој и културној самосвести*. Београд – Горњи Милановац, 1991, 177–190; Р. Маројевић. *Ијекавица и српски језик: Са ортографског и ортоепског аспекта*. – Научни састанак слависта у Вукове дане (13–18. IX 1994). Књ. 24/1. Београд, 1995, 25–34.

¹⁶ Jekavsko čitanje se obično obilježava pomoću apostrofa, ali apostrof ovdje ne označava potpunu redukciju vokala *i* nego samo gubljenje njegove slogovnosti, dakle [l'jepo], [ml'jeko], [vr'jeme].

taj jezik nije maternji. S obzirom na nesklad između formalnog imena i stvarne pripadnosti, tzv. hrvatski književni jezik naučno moramo definisati kao zagrebačku varijantu srpskog književnog jezika.

Srbi islamske vjersko-kulturne pripadnosti služe se ijekavskom pismenom i izgovornom varijantom srpskog književnog jezika (u posljednje vrijeme i latiničkim pismom) uz neznatan broj riječi sa specifičnim izgovorom, koji se i vještački forsira (hipertrofija upotrebe suglasnika *h*), i riječi orijentalnog porijekla, pomoću kojih se želi naglasiti kulturna posebnost, ali svoju varijantu književnog jezika (od posljednje decenije XX vijeka) etnički netačno nazivaju: *bosanski (književni) jezik* (mada sebe nazivaju *Bošnjaci*, od 1967. zvanično *Muslimani*, kolokvijalno *Turci*). S obzirom na nesklad između formalnog imena i stvarne pripadnosti, tzv. bosanski književni jezik definišemo kao sarajevsku varijantu srpskog književnog jezika.

Napomena.

Tzv. Odbor za standardizaciju objavio je nedavno svoje *Prve korake*¹⁷, a prvi mu je korak ("Odluka br. 1") bio da prizna legitimitet "trećem jeziku u Bosni i Hercegovini", ali ne pod imenom *bosanski jezik*, kako se on naziva u *Pravopisu bosanskoga jezika* Senahida Halilovića (Sarajevo, 1996), odnosno *Bosnian*, kako se imenuje u engleskom tekstu Dejtonskog sporazuma (1995), nego u obliku *bošnjački/Bosniac*: "naziv jezika neophodno je uskladiti s imenom novopriznatog naroda (*Bošnjaci/Bosniacs*)"¹⁸. Ne znamo ko je ovlastio pomenuti odbor da u časopisu koji ignoriše i ime srpskog jezika objavljuje "odluku" o otuđivanju srpskih etničkih i jezičkih oblasti i da lingvistiku pretvara, bez imalo zazora, u sluškinju dejtonske politike, ali odlučno branimo azbučnu istinu (etnografsku i lingvističku): u Bosni i Hercegovini živi samo jedan, srpski narod triju vjeroispovesti (etnografska istina); "jezik" koji je promovisan Dejtonskim sporazumom a normativno potom propisan u sarajevskom ortografskom priručniku i odobren od strane muslimanskih vlasti u Sarajevu – sa aspekta srbistike i slavistike – može se zvati samo *sarajevska varijanta srpskog književnog jezika* ili *takozvani bosanski književni jezik* (lingvistička istina). Treba takođe istaći da etnonimska varijanta

¹⁷ *Први кораки Одбора за стандардизацију*. – Језик данас. Нови Сад, 1998. Бр. 5, 1–8.

¹⁸ Isto, 2.

Bošnjaci ima u srpskom jeziku dijalekatski karakter; osnovni i stilski neutralni etnonim u književnom jeziku jeste *Bosanci*.

Toliko o prvom koraku *nāzāpūt* (= na zao put).

3. KNJIŽEVNI JEZICI SRPSKE KULTURE

3.1. KLASIFIKACIJA

Najvažniji književni jezici kojima su se Srbi služili tokom svoje kulturne istorije moraju se najprije klasifikovati, a tek potom definisati (a njihova definicija mora biti dvostruka: a) sa aspekta mogućnosti prenošenja fonološke strukture živog srpskog narodnog jezika¹⁹; b) sa aspekta nauke koja se datim književnim jezikom primarno bavi i čiji je zadatak utvrđivanje izvornog teksta):

1° *staroslavenski književni jezik*. – Iako nastao na bazi srpskog dijalekta praslavenskog jezika (vidi rekonstrukciju i argumentaciju u t. 1.1. i 1.2), staroslavenski književni jezik nije samo srpski, nego i opšteslovenski crkveni i književni jezik. Staroslavenski (starocrkvenoslavenski) i njegove kasnije redakcije ili recenzije, od kojih je najrasprostranjenija ruska (u Vukovoj eposi ona se zvala: *slavenski jezik*) na savremeni srpski jezik se prevodi, a ne prilagođava ortografski (postupkom transliteracije ili transkripcije). Kao primjer za prvi (ispravni) postupak može poslužiti Vukov prevod *Novog zavjeta* sa slavenskog jezika (crkvenoslavenskog jezika ruske redakcije). Kao primjer drugog (pogrešnog) postupka može poslužiti “transkripcija i transliteracija” nekih pjesničkih i prozai (epistolarnih) tekstova Save Mrkalja na crkvenoslavenskom jeziku, koju je – ponukan teorijom i praksom novosadske tekstološke “škole” – počinio Žarko Ružić u svom izdanju Mrkaljevih pjesama i spisa²⁰. Utvrđivanjem autentičnog teksta na crkvenoslavenskom jeziku i njegovim recenzijama bavi se paleoslavistika – uporedna gramatika slovenskih jezika sa staroslavenskim jezikom. Kao naučna disciplina, paleoslavistika je deo srbistike i drugih nacionalnih slovenskih filologija.

2° *latinski jezik kao književni jezik srpske kulture*. – U prvim vjekovima svoje hrišćanske istorije Srbima katoličke vjersko-kulturne pripadnosti

¹⁹ U daljem izlaganju ovaj aspekt nećemo obrazlagati jer bi to zahtijevalo opsežniju lingvističku i filološku analizu.

²⁰ С. Мркаљ. *Песме и списи*. Приредио Ж. Ружић. Топуско, 1994. – Vidi kritiku tekstološkog postupka u radu iz nap. 42.

rimska crkva je nametala latinski kao jezik bogoslužjenja i književnosti. Zato su Srbi pisali svoje tekstove na latinskom jeziku ili ih na latinski prevodili. Najvažniji takav tekst jeste *Ljetopis popa Dukljanina*²¹. Srpskom književnošću na latinskom jeziku bavi se klasična filologija kao nauka, pa je njen zadatak i utvrđivanje autentičnog teksta. Srbistika (naročito istorija jezika) tu ima pomoćnu ulogu – kad treba rekonstruisati srpski onomastički ili leksički lik iz date epohe.

3° *srpsko-ćirilički književni jezik ranog srednjeg vijeka*. – To je književni jezik nastao na bazi srpskoslavenskog jezika, tj. srpske redakcije staroslavenskog jezika, a koristio se u svim srpskim zemljama, a naročito u Raškoj, Zeti, Humu, Bosni i (srpskoj) Makedoniji. Ćirilička pismenost srpskoslavenskog perioda metodološki se mora diferencirati na dva jezička tipa: novi prepisi jevanđelja, apostola, psaltira i drugih biblijskih, bogoslužbenih i patrističkih knjiga, zatim dela stare srpske književnosti, pisani su na staroslavenskom književnom jeziku srpske redakcije (vidi klasifikacionu jedinicu 1°); ljetopisi, povelje i drugi tekstovi svjetovne sadržine pisani su na srpskom narodnom jeziku sa izvjesnim crkvenoslavenskim primjesama. Ovi tekstovi spadaju u srpsko-ćirilički književni jezik ranog srednjeg vijeka i oni su predmet srbistike kao nauke, njene istorije (književnog) jezika i njene tekstologije. O problemima utvrđivanja autentičnog teksta na ovom književnom jeziku – u nastavku [vidi t. 3.2. (1)].

4° *srpsko-latinički književni jezik poznog srednjeg vijeka*. – To je književni jezik nastao na srpskoj narodnoj osnovi, sa ograničenim brojem slova koje je imao srednjovjekovni latinski i sa ortografskim rješenjima fonetskih specifičnosti po uzoru na italijanski (u dalmatinsko-dubrovačko-bokokotorskoj književnosti) odnosno mađarski (u slavonskoj književnosti). Taj tip književnog jezika trajao je sve do prve polovine XIX vijeka, kad je srpska latinica reformisana po ugledu na češku a po obrascu srpske ćirilice u redakciji Vuka Karadžića, ali to je već epoha savremenog srpskog književnog jezika (klasifikaciona jedinica 8°). Srpsko-latinički književni jezik poznog srednjeg vijeka predmet je srbistike kao nauke, njene istorije (književnog) jezika i njene tekstologije. O problemima utvrđivanja autentičnog teksta na ovom književnom jeziku – u nastavku [vidi t. 3.2. (2)].

²¹ Ф. Шишић. *Летопис Пона Дукљанина*. Београд – Загреб, 1928. – Vidi prikaz Nikole Radojičića u: *Slavia*. Praha, 1929. Ročník VIII. Sešit 1, 168–178.

5° *arapski jezik kao književni jezik srpske kulture*. – Tokom nekoliko vjekova turske vladavine islamizirani Srbi koristili su i arapsko pismo za svoje kulturne potrebe pa su njime pisali i na arapskom jeziku (rjeđe na turskom i persijskom). Najvažniji tekstovi za srpsku kulturnu istoriju su turski defteri, sa bogatom onomastikom. Takvi tekstovi se na srpski jezik moraju prevoditi, a srpski onomastički likovi se pri tom moraju više rekonstruisati nego transliterisati. Srpskom književnošću na orijentalnim jezicima bavi se orijentalna filologija kao nauka, pa je njen zadatak i utvrđivanje izvornog teksta. Srbistika (naročito njena istorijska onomastika) tu ima pomoćnu ulogu – kad treba rekonstruisati srpski toponim ili antroponim.

6° *ruski jezik kao književni jezik srpske kulture*. – Od druge polovine XVII vijeka ruska redakcija crkvenoslavenskog jezika postaje liturgijski kanon svih pravoslavnih Slovena. Prihvatanjem ruskoslavenskog, a napustivši iz nužde srpskoslavenski, Srbi su bili skloni da prihvate ruski književni jezik kao jezik svoje književnosti i pismenosti. Tekstovi koje su Srbi pisali na ruskom jeziku (često sa znatnim srpskim i crkvenoslavenskim primjesama) predmet su rusistike kao nauke, pa je njen zadatak i utvrđivanje autentičnog teksta. Srbistika i njene discipline tu imaju pomoćnu ulogu – u rekonstruisanju srpskih (i dijalekatskih srpskih) onomastičkih i leksičkih komponenti. Takve tekstove na srpski jezik treba prevoditi, uz lingvističke komentare – kao što smo mi to učinili sa *Istorijom o Crnoj Gori* Vasilija Petrovića²². A to znači da takve tekstove ne treba “transkribovati i transliterisati”, kako to čini najpoznatiji predstavnik novosadske tekstološke “škole”, Aleksandar Mladenović, sa prvim Njegoševim zapisom na primjer²³.

7° *slavenosrpski književni jezik*. – Mješavinom srbizirane ruske redakcije crkvenoslavenskog jezika (i ruskog književnog jezika XVIII vijeka) i narodnog srpskog jezika nastao je hibridni slavenosrpski književni jezik i slavenosrpska pismenost druge polovine XVIII i prve polovine XIX vijeka. Pošto slavenosrpski književni jezik ima srpsku fonetiku (a ne rusku), on je predmet srbistike i njene istorije književnog jezika

²² Митрополит Василије Петровић. *Историја о Црној Гори*. Предео (и Напомене преводиоца написао) Р. Маројевић. Цетиње – Титоград, 1985.

²³ А. Младеновић. *Прилози о Његошу*. Ваљево, 1996, 7–9. – Критику текстолошког поступка види у: Р. Маројевић. *Зачео са најстаријим Његошевим поменом (филолошка и лингвистичка интерпретација текста)*. – Ријеч. Никшић, 1996. Год. II. Бр. 1–2, 65–69; 1997. Год. III. Бр. 1, 112 (*Исправка*).

(mada neophodna, znanja iz rusistike imaju pomoćni karakter). Tekstove napisane na slavenosrpskom književnom jeziku ne treba prevoditi nego iskazivati savremenom grafijom i ortografijom i rekonstruisati. O problemima utvrđivanja autentičnog teksta na ovom književnom jeziku – u nastavku [vidi t. 3.2. (3)].

8° *savremeni srpski književni jezik*. – To je književni jezik nastao reformom, pravopisnom i književnojezičkom, Vuka Stefanovića Karadžića. O izgovornim, pismenim i konfesionalnim varijantama toga književnog jezika govorili smo u odjeljku “Srpski kao slovenski jezik”, u t. 2.2 (3). On je predmet sinhrone srbistike kao lingvističke discipline (i njene normativistike). Ima dva pisma: ćirilicu i latinicu.

Srpska latinica ima jedan grafijski problem: istim slovima se obilježavaju glasovi (*lj љ, nj њ, dž џ*) i glasovne grupe (*lj љj, nj њj, dž џj*). Bila su dva pokušaja rješavanja ovog problema. Armin Pavić je 1882. godine predložio, a JAZU u Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika i u drugim naučnim izdanjima primijenila, grafijsku reformu: umjesto digrama *lj* – *l̑* (= љ), umjesto digrama *nj* – *ń* (= њ), umjesto digrama *dž* – *ǯ* (= џ), umjesto digrama *dj/gj* – *đ* (= ģ)²⁴. Osim posljednjeg slova, koje se primilo, predloženi (i isprobani) grafijski sistem je napušten. A napušten je, po našem mišljenju, zbog grafijske nekonzistentnosti i kulturne neutemeljenosti. Za četiri nova slova primijenjena su tri različita grafijska rješenja: za palatalno љ predložen je podredni znak, što nije karakteristično za slovenska latinička pisma; za palatalno ģ predložen je znak u sredini slova, koji se u poljskoj abecedi u nešto drukčijoj formi koristi za labiovelarizovano *ł* (u književnom jeziku se izgovara kao bilabijalno *v*); za tvrdu afrikatu *ɟ* predloženo je latiničko *g* sa znakom koji se inače koristi za palatalne glasove (tipa srpskog *ć*); jedino je za њ nađeno adekvatno rješenje (nadredni znak ukazuje na mekoću, kulturna utemeljenost u poljskom uzoru).

Mi smo predložili grafijski konzistentni i kulturno utemeljeni sistem: tvrdi šuštači suglasnici *ž, š* i tvrde afrikate *č, ģ* (= *ɟ*) imaju *dvostruki* nadredni znak, a meke afrikate *ć, g* (= *ɟ̣*) i meki šuštači suglasnici u jekavski jotovanim formama *ś, ź* (ovi posljednji u dijalekatskim opisima), kao i meki sonanti *ł* (= љ), *ń* (= њ), imaju *jednostruki* nadredni

²⁴ Р. Лалић. *Необјављени радови*. – Славистички зборник. Београд – Никшић, 1997. Књ. VII-VIII (1992-1993), 132.

znak²⁵. Predlog je ostao na nivou teorijske elaboracije: kulturno-istorijske prilike nisu zasad povoljne za praktične poteze.

Savremeni srpski književni jezik iziskuje rješavanje dva tekstološka pitanja: radni glagolski pridjevi tipa *umro* mogu imati slogovno *r* koje je nosilac samostalne silabičke vrijednosti, što je aktuelno u tekstologiji poetskih tekstova strogih silabičkih formi (na primjer srpskog deseterca); ijekavski refleksi dugog jata mogu imati jednosložnu silabičku vrijednost, i u okvirima metričkog izosilabizma jednosložni izgovor je obavezan.

3.2. ISTORIJSKI TIPOVI SRPSKOG KNJIŽEVNOG JEZIKA I TEKSTOLOGIJA SRPSKE KNJIŽEVNOSTI

Pošto se sa staroslavenskog, savremenog ruskog i neslovenskih jezika tekstovi moraju prevoditi, a rekonstrukcijom onomastičkih (rjeđe apelativnih) srpskih likova u njima bave se paleoslavistika, rusistika, klasična i orijentalna filologija u saradnji sa srbistikom, i pošto se savremenim srpskim književnim jezikom bavi normativistika (prvenstveno ortografija i ortoepija) a na savremeni srpski književni jezik se ortografski prenose istorijski tipovi srpskog književnog jezika (srpsko-ćirilički književni jezik ranog srednjeg vijeka, srpsko-latinički književni jezik poznog srednjeg vijeka i slavenosrpski književni jezik), onda je predmet istorije srpskog književnog jezika razmatranje samo onih književnih jezika kojima se bavi dijahrona srbistika (u našoj klasifikaciji 1°, 3°, 4° i 7°).

(1) Srpsko-ćirilički književni jezik ranog srednjeg vijeka

Iz bugarske redakcije crkvenoslavenskog jezika srpskoslavenski je preuzeo neke lekseme sa suglasničkim grupama *шт*, *жа* (one u kojima bi srpski refleksi bili *č*, *d*). Srbi su primili bugarsko čitanje ligature *ш* – “št”, ali se ova konstatacija u svakom posebnom slučaju, kad je riječ o ranijim tekstovima, mora provjeriti: u spomenicima se može čuvati rani staroslavenski model – obilježavanje ligaturom *ш* afrikate “č”.

Drugi problem tekstologije u ovom tipu srpskog književnog jezika jeste hronologija depalatalizacije praslovenskog palatala /*ř*/. Ne ulazeći ovdje u detaljnije obrazloženje – naše tumačenje da je *ř* još meko u XIV vijeku pokušano je da se preautorizuje, reći ćemo samo da u tek-

²⁵ Р. Маројевић. *Кирилица на раскрсћу векова*, 188–190.

stovima do početka XV vijeka treba rekonstruisati /f/, a u kasnijim tekstovima – samo ako se to u konkretnom slučaju može dokazati.

Treći i najteži problem tekstologije stare srpske književnosti i pismenosti jeste uvriježeno shvatanje da je vokal /ě/ u srpskoslavenskoj pismenosti već bio defonologizovan u /e/, tj. da je slovo *ѣ* imalo ekavsku glasovnu vrijednost. To se ne može generalno tvrditi – iz najmanje tri razloga. Prvi: ekavski refleks starog jata (*ѣ*) obuhvatio je samo dio srpskih govora. Drugi: i oni govori u kojima je jat imao tendenciju približavanja (potom i izjednačavanja) sa *e* prethodno su imali refleks [e^ɨ], o čemu govore tzv. jatovski govori u sjeverozapadnoj Šumadiji te posebna glasovna vrijednost refleksa jata u “konzerviranim” govorima (govorima galipoljskih Srba u turskoj i krašovanski govor u rumunskoj jezičkoj okolini). Treći: miješanje grafema *ѣ* i *ѣ̃* moglo je da znači slabljenje, a ne potpuno gubljenje date opozicije. Miješanje navedenih grafema nije specijalnost samo srpske redakcije: u nekim pozicijama takvo miješanje je bilo rasprostranjeno i u drugim redakcijama, a odraženo je i u staroslavenskom kanonu. O ovome smo već pisali²⁶, a sada bismo izveli tekstološki zaključak: staru srpsku književnost i pismenost treba na savremeni jezik ortografski osavremenjivati, uz tri izuzetka: poluglasnik u jakoj poziciji treba ostavljati – u tekstovima do prve trećine XIV vijeka, palatalno /f/ treba rekonstruisati u svim etimološkim pozicijama – do početka XV vijeka, slovo *ѣ* treba ostavljati – svuda gdje je napisano.

(2) Srpsko-latinički književni jezik poznog srednjeg vijeka

U tekstologiji srpske književnosti srednjovjekovnog Dubrovnika, Dalmacije i Boke Kotorske postignuti su značajni rezultati. Osobito je u tom pogledu zaslužan srpski lingvista Milan Rešetar, kako svojim teorijsko-metodološkim raspravama – naročito u kritici izdanja djela Ivana Gundulića koja je priredio Đuro Kerbler, u kojoj osporava neke zamjerke koje je ovom izdanju učinio Aleksandar Stojićević²⁷, tako i u praktičnoj tekstologiji – priređivanju kritičkih izdanja dubrovačkih pisaca. U svojim tekstološkim studijama-varijantama Radovan Lalić je veoma pozitivno ocijenio Rešetarov doprinos jugoslovenskoj tekstologiji²⁸.

²⁶ Р. Маројевић. *Српски језик у породици словенских језика*, 341.

²⁷ М. Реšетар. [Критика књиге:] *Дјела Гива Франа Гундулића*. Друго издање. Приредио Ђуро Көрблер. У Загребу 1919. – Slavia. Praha, 1923. Роџник II. Сеšит 1, 138–153.

²⁸ Р. Лалић. *Нав. дјело*, 105–107, 114–116, 119, 129–130, 135–136.

Kako ističe R. Lalić, Rešetar je naročito ubjedljivo dokazao svoje stanovište na jednom od najtežih pitanja srpske tekstologije – bilježenju refleksa praslóvenskog *ǣ* u djelima dubrovačkih pjesnika. “Rešetar je dokazao da u Dubrovniku i dandanas u dugim slogovima prema *ǣ* stoji pretežno jednosložni diftnog *ie*, a samo retko dvosložno *ije*, i da zato stariji dubrovački pesnici broje reflekske praslóvenskog *ǣ* i u dugim slogovima redovno kao jedan slog, dok ga samo u nekim određenim slučajevima, gde je dugo *ǣ* i danas u Dubrovniku dvosložno, najčešće uzimaju kao dva sloga. Stoga Rešetar smatra da tu razliku koju su dubrovački pjesnici pravili i u svom govoru i u svojim pesmama treba obeležavati u današnjim kritičkim izdanjima. Ovo je naročito važno za stihove; u prozi bi se, po mišljenju Rešetarovu, imalo pisati onako kako se danas piše, tj. u kratkim slogovima *je*, a u dugim i u jednom i u drugom slučaju *ije*.” U svom izdanju djêlâ Ignjata Đurđevića Rešetar jednosložni dugi diftong označava sa *ie* (*liep*, *diète*) a dvosložnu zamjenu jata sa *ije* (*duije*, *svijet*). “Nije od bitne važnosti kako će se obeležavati jedan ili drugi izgovor – o tome se nije teško dogovoriti – ali nema sumnje da se razlika u pisanju mora praviti” – zaključuje Lalić²⁹. Mi bismo predložili da se jednosložni refleks dugog jata u kritičkim izdanjima, kako dubrovačkih pjesnika tako i narodne poezije i savremenih pjesnika (Branka Ćopića, na primjer), obilježava slovom *ѣ*, dakle *лѣп*, *дѣте* u stihovima Ignjata Đurđevića, čime bi se preciznije označio jednosložni izgovor *ije*-refleksa [l̥jɛp], [d̥jɛtɛ]. A to opet znači da mi smatramo da kritička izdanja srpske književnosti srednjega doba (dalmatinsko-dubrovačko-bokokotorske i slavonske), čak i kad su izvorno pisana i objavljena na latinici, treba prezentirati u savremenom ćirilichkom grafijskom ruhu.

Sa jednim tekstološkim postupkom Milana Rešetara Lalić se nije složio – sa pisanjem: *otca*, *sudca*, *podpora*, *ropski*. “Nema nikakvog razloga da se ovde zadrži etimološki način pisanja”³⁰. Po našem sadašnjem pravopisu ove se riječi pišu *oca*, *suca*, *potpora*, *ropski* (ćirilicom: *оца*, *суца*, *потпора*, *ропски*) – veli Lalić na drugom mjestu, pa nastavlja: “Mišljenja sam da ih ovako treba pisati i u kritičkim izdanjima, jer su ih tako izgovarali autori čija se dela izdaju. To bi predstavljalo pismeno učvršćivanje njihovog izgovora sredstvima današnjeg pravopisa”³¹. Mi

²⁹ Isto, 116.

³⁰ Isto.

³¹ Isto, 130.

bismo ipak dali Rešetaru za pravo: pisanje *sudca*, *podpora*, *robski* nije etimološko nego fonološko, i svuda tamo gdje su naši stari pisci u pisanju tačno označavali fonološku strukturu riječi njihovu grafiju treba sačuvati. Tim prije što ni savremeni naš pravopis nije dosljedno fonetski (u riječima tipa *predstava*, *sudski* piše se fonološki).

(3) Slavenosrpski književni jezik

Iako je objavljeno veoma mnogo kritičkih izdanja djela slavenosrpske književnosti i pismenosti, po čemu je naročito poznata pomenuta novosadska tekstološka "škola", u ovoj oblasti se nalazimo više pred samim početkom nego na samom početku. Naime, predstavnici ove "škole" slavenosrpske tekstove nisu bili u stanju ni da pročitaju: oni ih čitaju sa ruskom ortoepijom, kao da su napisani ruskom redakcijom crkvenoslavenskog jezika, ali ni tu redakciju nisu savladali u potpunosti – misle da se u njoj čita jekavski, dakle kao [je]³².

Prije nego što pređemo na tekstološke probleme slavenosrpskog književnog jezika, dužni smo da učinimo jednu napomenu. Treba razlikovati djela koja su napisana slavenosrpskim književnim jezikom (u koja spada i stvaralaštvo Dositeja Obradovića, uprkos pokušaju revizije³³) od djela koja su napisana savremenim srpskim književnim jezikom ali sa slavenosrpskom ortografijom i grafijom. U ove druge spada, na primjer, stvaralaštvo Save Mrkalja (osim dijela *Sala debeloga jera*, koji je napisan reformisanim pravopisom), rani spisi Vuka Karadžića, *Gorski vijenac* i druga Njegoševa djela.

Tekstolozi i istoričari književnog jezika novosadske "škole" nisu uspjeli da pročitaju (= da pročitaju pravilno) ni jednu osobenost slavenosrpske grafije:

1° u slavenosrpskoj pismenosti grafema **щ** (u građanskoj ćirilici) odnosno **ш** (u crkvenoj ćirilici) ima glasovnu vrijednost "št", kao u poznom staroslavenskom i bugarskoj redakciji, a ne "šč", kao u ruskom jeziku i u ruskoj redakciji crkvenoslavenskog jezika. – A. Mladenović

³² A. Младеновић. *Славеносрпски језик*. Нови Сад – Горњи Милановац, 1989, 23; С. Стијовић. *Славенизми у Његошевим песничким делима*. Сремски Карловци – Нови Сад, 1992, 82–83.

³³ П. Ивић. *Питања српског књижевног језика данас*. – Даница. Београд, 1994. Књ. I, 197–192; П. Ивић. *Књижевни језик као инструмент културе и продукт историје народа*. – Историја српске културе. Горњи Милановац – Београд, 1994, 41–51.

netačno čita “jošč” umjesto *jošt* itd.³⁴, P. Ivić isto tako – “prosvešćenije” umjesto *prosveštenije* itd.³⁵;

2° u slavenosrpskoj pismenosti slogovno *r* obilježava se sa dva slova – *ep* (poslije zadnjonepčanih suglasnika – *op*). – A. Mladenović³⁶ i njegov tekstološki proteže Ž. Ružić³⁷ netačno čitaju “Serblji” umjesto *Srblji*, “Orvati” umjesto *Rvati* (tj. *Hrvati* sa redukcijom *h*); ni korifeji “škole” nisu u stanju da pročitaju ni naslove prvih Vukovih zbirki, tačnije – čitaju ih “ruski”: *Pismenica serbskoga* [umjesto: *srpskoga*] jezika (P. Ivić)³⁸, *Mala prstonarodnja slavenoserpska* [umjesto: *slavenosrpska*] pjesnarica (A. Mladenović)³⁹;

3° u slavenosrpskoj pismenosti dugo *i* u pridjevskim riječima (pozitivu i komparativu) obilježava se sa dva slova – *иѣ* poslije tvrdih, *иѣ* poslije mekih (uključujući istorijski meke suglasnike *ž*, *š* i suglasnike koji su u ruskom sekundarno palatalizovani ispred *i*, tj. *k*, *g*, *h*). – Ni ovo pravilo “Novosađani” ne znaju za prelaznu: u komparativu Mladenović i proteže pišu “uljudniji” odnosno “uljudnij” umjesto *uljudni*⁴⁰;

4° u slavenosrpskoj pismenosti grafema *ѣ* nema etimološki pravilnu upotrebu: njome se označava, prvo, jekavski refleks dugog jata – *врѣме* [vrjeme], *лѣпо* [ljepo], što “Novosađani” ne znaju; drugo, glasovna sekvenca [je] poslije suglasnika, odnosno [e] poslije *lj* (= *љ*), *nj* (= *њ*) – bez obzira na porijeklo. Ovo posljednje “Novosađani” znaju, i to svoje znanje mehanički primjenjuju i na prve slučajeve – kad *ѣ* ima glasovnu vrijednost [je] i kad ne dolazi do jotovanja *l* i *n*⁴¹.

Напомена.

Teorijsko-metodološkim pitanjima tekstologije srpske književnosti pisane slavenosrpskom grafijom i ortografijom mi smo posvetili posebne radove. Članak *Mrkalj, Vuk i Njegoš – tri temelja srpskog književnog jezi-*

³⁴ A. Младеновић. Nav. djelo, 153–154.

³⁵ П. Ивић. *Питања српског књижевног језика данас*, 189.

³⁶ A. Младеновић. *Филолошко дело Саве Мркаља*. – Ковчежић. Београд, 1983–1984. Књ. XX–XXI, 4, 5, 13.

³⁷ Vidi nap. 20.

³⁸ П. Ивић. *О месту Саве Мркаља у историји српске културе*. – П. Ивић. *О језику некадашњем и садашњем*. Београд – Приштина, 1990.

³⁹ A. Младеновић. *Славеносрпски језик*, 156 (nap. 36).

⁴⁰ Vidi knjigu iz nap. 20, str. 12, i članak iz nap. 36, str. 5.

⁴¹ Vidi tekstološki postupak Žarka Ružića u knjizi iz nap. 20, str. 172, 183. Up.: A. Младеновић. *Филолошко дело Саве Мркаља*, 4, 15.

ka⁴² posvećen je tekstologiji pjesničkih i filoloških djela Save Mrkalja, i on treba da se nastavi – kritičkim izdanjem Mrkaljevih djela. Tekstologiji *Gorskog vijenca* posvećena je rasprava *Gorski vijenac (1847–1997): U susret kritičkom izdanju*⁴³ i jedan kraći rad u kojem se rekonstruiše glagolski prilog *razdvajajuć*⁴⁴, i oni treba da se nastave, nadamo se: uskoro, kritičkim izdanjem Njegoševog remek-djela.

4. SRBISTIKA KAO SLAVISTIČKA DISCIPLINA

4.1. KONSTITUCIJA

U svom programskom tekstu Petar Milosavljević s pravom konstatuje: “Srpske filologije ili srbistike u pravom smislu ne može biti bez jasnih pogleda na jedinstvo srpskog jezika i srpske književnosti, na istorijsko, etničko i jezičko jedinstvo srpskog naroda uopšte”⁴⁵. On polazi od stavova – da je serbokroatistika bila moguća samo na temelju uvjerenja da su Srbi i Hrvati jedan isti narod i da imaju zajednički jezik; da su obje te ideje u postvukovskom periodu nametnute sa hrvatske strane; da Srbi treba “da naprave filološki razlaz sa Hrvatima” – pa zaključuje: “Teorijsku osnovu za taj razlaz treba da pruži srbistika kao disciplina koja se obnavlja na osnovama srpske filološke tradicije, sa osloncem na staru slavističku tradiciju i u saradnji sa savremenom slavistikom i filologijom uopšte”⁴⁶.

Milosavljevićevo stanovište je principijelno tačno: ne može se govoriti o nekoj naučnoj disciplini ako nije (tačno) određen njen predmet. I više od toga: ono je potpuno dovoljno sa aspekta *srbistike u širem smislu* – nauka o srpskoj književnosti (i pismenosti) zaista se može obnoviti na osnovama srpske filološke tradicije i sa osloncem na slavistiku iz vre-

⁴² Р. Маројевић. *Мркаљ, Вук и Његош – три темеља српског књижевног језика*. – Научни састанак слависта у Вукове дане (13–18. IX 1995). Књ. 25/2. Београд, 1996, 133–144.

⁴³ Р. Маројевић. *Горски вијенац (1847–1997). У сусрет критичком издању*. – Ријеч. Никшић, 1997. Год. III. Бр. 2, 75–97.

⁴⁴ Р. Маројевић. *Прилог текстологији Горског вијенца (реконструкција глаголског прилога у 2121. стиху)*. – Радови Филозофског факултета. Бања Лука, 1998. Књ. I (рад предат за штампу).

⁴⁵ П. Милосављевић. *Уз први број “Србистике”*. – Србистика / Serbica. Приштина, 1998. Год. I. Бр. 1, 13.

⁴⁶ Isto, 14–15.

mena njenog utemeljenja kao samostalne naučne discipline. Ali ono nije dovoljno sa aspekta *srbistike u užem smislu*, tj. nauke o srpskom jeziku kao lingvističke i slavističke discipline. To jest: lociranje srpskog jezika u njegove stvarne etničke okvire (tzv. štokavsko narječje) jeste *conditio sine qua non* srbistike kao nauke. Vraćanje tradiciji Vuka i Dositeja i svih velikih slavista njihovog doba (Dobrovski, Kopitar, Šafarik, Miklošić), uz uklanjanje štetnih nanosa koje su srpskom jeziku i srbistici pričinili Vatroslav Jagić, Đuro Daničić, Jovan Skerlić, Aleksandar Belić, Milka i Pavle Ivić, jeste životno neophodno, ali je nedovoljno. Ne može se govoriti o srbistici kao lingvističkoj disciplini u okviru (izuzetno razvijene) slavistike kad srbistika još nema svoje naučne temelje: ona ima fonetiku ali nema fonologiju, ona ima razvijenu dijalektologiju a nema istoriju jezika, ona ima morfologiju sa sintaksom a nema derivatologiju (osim istorijsku – u okviru uporedne gramatike slovenskih jezika), ona ima (doduše tek u razvoju) leksikologiju sa stilistikom a nema nauku o stihu kao najvišem obliku pjesničke umjetnosti. Kako je versifikacija srpske poezije disciplina kojom se nauka o jeziku i nauka o književnosti sintetički prožimaju, mi ćemo u završnom odjeljku ove rasprave razmotriti mogućnost utemeljenja fonologije, istorije jezika i derivatologije, čime bi se stekli metodološki preduslovi za zasnivanje srbistike kao kompletne naučne discipline u okviru slavistike.

4.2. METODOLOŠKI PREDUSLOVI ZA ZASNIVANJE SRBISTIKE KAO NAUČNE DISCIPLINE U OKVIRU SLAVISTIKE

Nismo se slučajno zadržali na trima lingvističkim disciplinama bez čijeg utemeljenja nije moguće zasnovati srbistiku u užem smislu (= nauku o srpskom jeziku). *Fonologija* je sa savremenog gledišta neka vrsta naučnog etalona ne samo za lingvistiku nego i za sve druge humanističke (kulturno-istorijske) discipline. *Istorija jezika* (uključujući i istoriju književnog jezika) jeste neophodna dijahrona karika sinhronim lingvističkim opisima, ali i nauka koja istorijski određuje srpski jezički (i etnički) identitet – od srpskog kao praslovenskog dijalekta do srpskog kao savremenog slovenskog jezika. *Derivatologija* sa morfemikom opisuje mehanizam jezika i strukturu njegovih elementarnih značenjskih jedinica; po preciznosti ona se metodološki može uporediti sa matematikom u prirodnim naukama.

(1) Fonologija

Aleksandar Belić je bio na Fonološkoj konferenciji u Pragu, ali se on u početku skeptički odnosio prema novoj nauci⁴⁷, što se prenijelo i na njegovu školu⁴⁸. Poslije rata, kad je nakon Praške obznanjena u svijetu i Moskovska fonološka škola, Belić je fonologiju već prihvatio kao naučnu tekovinu. Njegovo elementarno razgraničenje fonetike i fonologije, ne iz primarnih izvora nego iz druge (njegove) ruke, prihvatili su neki njegovi posljertatni učenici: oni su prihvatili termin (*fonema*, *fonologija*), ali nisu shvatili suštinu pojma, nego su njime samo "modernizovali" termine akustičke i artikulacione fonetike (*glas*, *fonetika*). Upotreba termina *fonema*, *fonološki*, *fonologija* u nepravom (čisto fonetskom) značenju imalo je katastrofalne posljedice. Na teorijskom planu ono je dovelo do jedne vrste jugoslovenskog marizma: smišljen je tobože "fonološki zakon" koji navodno važi za sve jezike i sve periode njihovog razvoja⁴⁹; time se željelo oponirati dijahronim fonetskim zakonima koji važe za određeni jezik ili jezičku porodicu u određenom periodu. Ispravno Belićevo učenje po kome je Vukov (i naš današnji) pravopis "u pravom smislu reči *fonetski*" (podvukao A. Belić)⁵⁰, da on nije fonološki u širem smislu riječi jer "ne vodi računa o tome kako se neki zvuci [= glasovi – R. M.] osećaju u vezi sa značenjem reči u kojima se oni nalaze, već kako se u danom slučaju izgovaraju"⁵¹ i da pisanje *gospodski*, *bratski* predstavlja fonološki zapis – "Vukova malobrojna odstupanja od njegova osnovnog fonetskog principa"⁵² – bilo je stavljeno na glavu: Pavle Ivić u predgovoru za kritičko izdanje Vukovog *Srpskog rječnika* (1818), naprotiv, tvrdi da je Vukov pravopis fonološki, da pisanje *s njim* (umje-

⁴⁷ A. Белић. *Фонолошка конференција у Прагу од 18 до 21 децембра 1930 год.* – Јужнословенски филолог. Београд, 1931. Књ. X. Св. 1–3, 186–190.

⁴⁸ Р. А[лексих]. *Библиографија за 1931 г. расправа и дела из словенске и индоевропске филологије која су изашла у Југославији.* – Јужнословенски филолог. Београд, 1931. Књ. XI, 228.

⁴⁹ Implicitnu kritiku Ivićevog "fonološkog zakona" dao je već I. Revzin u članku: *К веројатносној интерпретації закона Ивича.* – Зборник [Матице српске] за филологију и лингвистику. Нови Сад, 1970. Књ. XIII/1. Eksplicitnu kritiku "fonološkog zakona", nastalog kao rezultat miješanja pojmova *fonetika* i *fonologija*, vidi u: Р. Маројевић. *Критичар као емоционалац (Критика лингвистичког аутопортрета Павла Ивића).* – Ријеч. Никшић, 1997. Год. III. Бр. 1, 82–85.

⁵⁰ А. Белић. *Савремени српскохрватски књижевни језик. I. Гласови и акценат: Предавања.* Београд, 1951, 51.

⁵¹ Isto.

⁵² Isto, 52.

sto "š njim"), s jedne strane, i pisanje *gradski* i sl., s druge strane, predstavlja odstupanje od fonološkog pravopisa⁵³. *Fonetski* opisi srpskih (i drugih južnoslovenskih) govora tretiraju se kao *fonološki* opisi⁵⁴. Tako se fonologija našla u zapečku: ima je po imenu, nema je po znanju.

Fonologija kao nauka u okviru srbistike mora se zasnovati iz temelja. Ali ne na pustom mjestu: o fonologiji srpskog jezika pisao je jedan od najistaknutijih predstavnika Moskovske fonološke škole⁵⁵; neka polovična rješenja nudio je u svoje vrijeme Dalibor Brozović⁵⁶ – ali je on ostao na pozicijama Lenjingradske fonološke škole (koja je više fonetska nego fonološka); osnovna polazišta sadrže i naši radovi posljednjih godina, uključujući i one koji su nastajali u polemičkim odgovorima⁵⁷.

(2) Istorija jezika

Za razliku od fonologije, istoriju jezika smo – imali. U prvoj (predratnoj) generaciji Belićevih učenika, pored čelnika škole, tj. samog Belića, istorijom jezika se specijalno bavio Radomir Aleksić; drugim lingvističkim disciplinama ali i istorijom jezika – Jovan Vuković (sarajevski profesor i akademik objavio je samo jednu knjigu zamišljenog višetomnog djela iz istorije jezika⁵⁸); uporednom gramatikom slovenskih jezika, ali i srpskom istorijskom derivatologijom i istorijom književnog jezika – bavio se Radosav Bošković; Gojko Ružičić ima interesantnih radova iz istorije jezika⁵⁹; čak se u istoriji jezika ogledao i sintaksičar Mihailo Ste-

⁵³ П. Ивић. *Целокупна дела*. Т. IV. *О Вуку Караџићу*. Сремски Карловци – Нови Сад, 1991, 56–57.

⁵⁴ *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Sarajevo, 1981. Urednik i pisac *Uvoda* – Pavle Ivić.

⁵⁵ П. С. Кузнецов. *О фонологической системе сербохвватского языка*. – Известия АН СССР. ОЛЯ. Москва, 1948. Т. VII. Вып. 2, 125–139. (Skraceno i u: А. А. Реформатский. *Из истории отечественной фонологии*. Москва, 1970, 336–354).

⁵⁶ D. Brozović. *O ortoeprskoj vrijednosti dugoga i produženog ijekavskog jata*. – Jezik. Zagreb, 1972/1973. God. XX. Br. 3, 70–71; Br. 4, 108–112.

⁵⁷ Р. Маројевић. *Запостављање јата у српској писмености: Фонолошка интерпретација српског језика и писма и стилистичке могућности варијантно обележених текстова*. – Научни састанак слависта у Вукове дане (14–19. IX 1993). Књ. 23/2. Београд, 1995, 91–101; други рад из нар. 15; рад из нар. 49.

⁵⁸ Vidi rad iz nar. 8.

⁵⁹ G. Ružičić. *Razvitak srpskohrvatskoga gen. pl. na -ā*. – Slavia. Praha, 1926. Ročník V. Sešit 2, 214–232.

vanović – pokušao je da objasni porijeklo posesivnog genitiva u sintagmama tipa *kula Đurišića*⁶⁰, neuspješno doduše⁶¹.

U drugoj (poslijeratnoj) generaciji Beličevih učenika nismo doduše imali školu istorije jezika, ali smo imali istoričara srpskog jezika od formata. Ivan Popović je napisao *Istoriju srpskohrvatskog jezika*⁶²; poslije diskvalifikatorske kritike-presude Pavla Ivića⁶³ on odlazi iz zemlje, a uskoro i iz života, ali je prethodno napisao na njemačkom jeziku opsežnu verziju svoje *Istorije*.

U sljedećoj generaciji istoriju jezika počinju predavati dijalektolozi, pored onih koji se istorijom jezika specijalno bave, tj. koji u toj oblasti objavljuju. Pozitivni doprinosi su, međutim, veoma skromni, mnogo je više negativnog učinka. To što se ni naslovi prvih Vukovih knjiga ne umiju pročitati nije nikakva posebna odlika novosadske “škole” (Mladenović, P. Ivić); i beogradski istoričar jezika (Slavko Vukomanović u listu Zadužbina) drži da su se u naslovu prve Vukove gramatike potkrala dva fonetska rusizma⁶⁴: *Pismenica serbskoga jezika... napisana Vukom Stefanovićem Serbijancem*. Vuk je samo napisao srpske oblike *srpskoga*, *Srbijancem* slavenosrpskom ortografijom, a rusizam je sintaksički – subjekatski instrumental uz trpni glagolski pridjev. O tome da je Mrkalj pokušao dvostrukim slovima da obilježi fonološki relevantne dužine, i o polemici koja se tim povodom vodila između Mrkalja i Vuka, čelnik novosadske istorijsko-lingvističke škole (P. Ivić) saznaje iz mog polemičkog članka⁶⁵. Karakteristike generacije mogle bi se nastaviti.

U razvoju istorije srpskog jezika kao naučne discipline (i univerzitetskog predmeta) došlo se do “pozitivne nule”: sredinom devedesetih na našim univerzitetima su izabrana dva redovna profesora za Istoriju

⁶⁰ М. Стевановић. *Један необичан облик посесивног генитива*. – Анали Филолошког факултета. Београд, 1966. Св. 6.

⁶¹ Р. Маројевић. *Прасловенска adiectiva possessiva тина* Творимирић (од патронима тина Творимирић), њихова судбина и трагови у словенским језицима. – Јужнословенски филолог. Београд, 1982. Књ. XXXVIII, 99–100.

⁶² И. Поповић. *Историја српскохрватског језика*. Нови Сад, 1955.

⁶³ П. Ивић. [Критика књиге из пар. 62]. – Јужнословенски филолог. Београд, 1955–1956. Књ. XXI. Св. 1–4, 310–335.

⁶⁴ С. Вукомановић. *О Вуковом и данашњем називу славенски и српскославенски језик*. – Задужбина. Београд, март 1994. Год. VII. Бр. 25, 6.

⁶⁵ Р. Маројевић. *Критичар као емоционалац*, 85.

srpskog jezika – a da se u predmetu za koji su izabrani nisu ni ogledali (jedan se bavi dijalektologijom, a drugi sinhronom tvorbom riječi).

Da ima nade u obnovu istorijske lingvistike srpskoga jezika (ovdje je izraz obnova sasvim umjestan) pokazuje kadrovski malobrojna, ali naučno i stručno osposobljena komparativno-istorijska lingvistika slovenskih jezika (uporedna gramatika slovenskih jezika, staroslavenski jezik, istorijska gramatika drugih slovenskih jezika). A kao pozitivan znak pominjemo pripremu srpskog prevoda (sa njemačkog) *Istorijskog jezika* Ivana Popovića (izdavač "Trebnik").

(3) Derivatologija

Ogled tvorbe riječi srpskog jezika napisao je, sa etnički netačnim naslovom, Stjepan Babić⁶⁶. Ali ideološki naslov nije najveća mana toga rada. To je djelo velikoga truda i skromnih domaćaja, djelo čija će se građa koristiti, a propusti – od kojih su najvažniji, teorijsko-metodološkog karaktera, izloženi u posebnoj kritici⁶⁷ – prevladavati u daljoj diskusiji.

Ono što naročito zabrinjava nisu naučne mogućnosti. Srpska filologija je naučnim djelom Radosava Boškovića i njegove škole zauzela vodeće mjesto u slovenskoj komparativno-istorijskoj derivatologiji i ima sve uslove da to isto učini i u nacionalnoj derivatologiji, dijahronoj i sinhronoj. Zabrinjava stanje u nastavi tvorbe riječi na svim nivoima obrazovanja. Na univerzitetima se tvorba riječi ne izučava kao poseban predmet. A u školama su derivatološka pitanja postavljena uglavnom naopako. To se ogleda u potpunoj konfuziji koja vlada u programima, udžbenicima, testovima i samoj nastavi:

1° prefiksalne izvedenice tipa *napisati* posmatraju se kao složenice sastavljene od predloga *na* i glagola *pisati*, pa se time čine dvije pogreške – derivacija se naziva kompozicijom, a prefiks kao morfema identifikuje se sa predlogom, koji je vrsta riječi;

2° da bi konfuzija bila veća, prefiksalne izvedenice se nazivaju složenicama samo onda kada postoji homonimični predlog; kad nema na vidiku predloga (na primjer glagol *razbiti*) – nazivaju se izvedenicama;

3° termin *nastavak* koristi se i u značenju 'sufiks' i u značenju 'fleksija', što znači da se u jezičkoj analizi ne razlikuje tvorbena morfema,

⁶⁶ S. Babić. *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku: Nacrt za gramatiku*. Zagreb, 1986.

⁶⁷ R. Marojević. [Kritika knjige iz nap. 66]. – *Јужнословенски филолог*. Београд, 1987. Књ. XLIII, 245–262.

kojom se grade nove riječi, i relacionala morfema, kojom se tvore novi oblici iste riječi;

4° ne razlikuju se tvorbeni i oblički sufixi nego se kombinacija obličkog sufixa i fleksije takođe naziva *nastavkom*, na primjer u riječima *življi*, *tragovi* razlikuje se osnova *živ-*, *trag-* i “nastavak” *-lji*, *-ovi* (struktura stvarno trodjelna: korijen *živ-*, oblički sufix za tvorbu komparativa *-lj-* [= *ɲ*] < **-j-*, nastavak nominativa singulara – ili nominativa plurala – muškog roda *-i*; korijen *trag-*, oblički sufix za tvorbu množine *-ov-* i nastavak za nominativ množine *-i*);

5° prefiksarno-sufiksanim izvedenicama nazivaju se riječi koje su nastale ne samo sufiksacijom: *potpalublje* – riječ nastala od predložko-padežne veze *pod palub(om)* kao tvorbene baze i sufixa *-lje* [= *ɲe*] < **-vje* kao tvorbenog formanta;

6° prefiksarno-sufiksanim izvedenicama nazivaju se riječi nastale samo prefiksacijom: pridjev *pretposljednji* je nastao prefiksacijom od pridjeva *posljednji*, koji je sa svoje strane nastao sufiksacijom od priloga *poslije(d)*;

7° riječi nastale transpozicijom – adverbijalizacijom imeničkih oblika (prilozi *kući*, *trkom* itd.) miješaju se sa sufiksanim izvedenicama;

8° sa kompozicijom i složenicama miješaju se sintaksička tvorba i riječi nastale sraščivanjem (tj. sintaksičkom tvorbom).

Prvostepeni zadatak srpske filologije jeste uvođenje u školske programe naučne tvorbe riječi. Naravno: i izrada naučne derivatologije srpskog jezika.

Napomena.

Da bismo ilustrovali stanje u kojem se nalazi tvorba riječi u srpskoj sredini pozvaćemo se na sljedeći primjer. Na Naučnom sastanku slavista u Vukove dane, u Novom Sadu, pročitao je referat u kome je diletantski pokušano da se morfemska struktura riječi i njihova tvorba opišu – pomoću leksikološke pojmovno-terminološke aparature. Kako referat nije mogao biti objavljen u zborniku sa tog naučnog skupa – u diskusiji je rad pao kao kula od karata, nijedna njegova postavka se nije mogla braniti – očekivalo se da takvi leksikološki izleti u derivatologiju kao egzaktnu i ekspertsku disciplinu više neće uveseljavati lingvističku

publiku. Nije nego: rad je objavljen – u (negda) vodećem časopisu Južnoslovenskom filologu⁶⁸. I ništa. Sava i dalje teče.

Moskva, 26. april – 3. maj 1998.

Radmilo Marojević

THE SERBIAN LANGUAGE AND SLAVONIC STUDIES

The idea that I should write an article on the renewal of Serbian studies from the aspect of Slavonic studies for the first, manifesto-like (and pilot as well) issue of *Serbica* originated from the conversation with the initiator and editor-in-chief of this journal in February 1998. Last summer during my stay in Nikšić, Banja Luka, and Belgrade, which are university centres of Serbian studies, I did not write the article. I wrote it during my stay in Russia, probably in order to justify my location as indicated in the editorial board: Radmilo Marojević (Moscow). What is special about this article of mine is not only the fact that it is written in Latin alphabet for the second issue of *Serbica* and published in Cyrillic alphabet in the collection of the author's papers *Old Church Slavic Studies (Paleoslavica Serbica, book I)*, but it is the fact that four articles are contained in this one. The first one deals with the Serbian language as a Proto-Slavic dialect and, especially, with the relation between Serbian dialect of the standard Proto-Slavic language and the Old Church Slavic language. In the second article Serbian as a Slavic Language is discussed and especially the relation between it and Proto-Slavic, neighboring Slavic languages, and its regional variants respectively. The third one examines the standard Serbian language through history and especially the types of standard language of the Serbs as well as the textology of Serbian literature. The object of the fourth one is Serbian Studies and, above all, methodological prerequisites for its becoming a scientific discipline within Slavonic studies. In other words, the article, in many ways and on many levels, has the characteristics of a manifesto.

Key words: the Serbian dialect of the Proto-Slavic language, early and late Old Church Slavic, the typology of standard languages of the Serbs, the textology of Serbian literature, linguistic Serbian studies.

⁶⁸ Д. Гортан-Премк. О несамојсталим семантичким елементима у структури лексема. – Јужнословенски филолог. Београд, 1996. Књ. LII, 19–24.

СЛОВО О СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Слово о српском језику, које је сачинила група српских филолога и књижевника, настало је као реакција на разбијање српскохрватског односно српског језика на три језика: српски, хрватски и босански, до којег је дошло после разбијања Југославије. Српски језик, подсећа се у *Слову*, историјски се разликује од хрватског језика (чакавског, односно кајкавског). Српски језик је штокавски, а српским језиком говоре етнички Срби разних вера (православци, римокатолици и муслимани). Српски књижевни језик има два равноправна изговора, екавски и ијекавски, и два писма: ћирилицу и латиницу. Садашњи хрватски и босански језик могу се сматрати само варијантама српског језика.

Кључне речи: српски језик, хрватски језик, босански језик, етнички Срби.

ПОЛАЗИШТЕ

Словом о српском језику, које је донето након научне расправе а на иницијативу Светског сабора Срба, васпостављају се начела која важе за остале народе и језике у свету.

Српска култура, књижевност и језик су недељиви: обухватају сав српски народ. Верска припадност се не подудара са језичком припадношћу. Српским језиком су говорили и говоре етнички Срби све три вероисповести – православне, римокатоличке и исламске.

Српски језик има два *равноправна* књижевна изговора према рефлексима прасловенског вокала “јат”(ѣ) – *екавски* и *ијекавски*. Употреба екавског и ијекавског није и не може бити диференцијална црта према римокатоличкој и муслиманској варијанти српског језика. Ијекавска варијанта српског језика је подједнако српска као и екавска.

Српски књижевни језик има два писма – ћирилицу и латиницу. Ћирилица и латиница нису диференцијална црта између српског књижевног језика и његових регионалних, конфесионалних варијанти.

ИСТОРИЈАТ

Све до друге половине XIX века у славистици је важио општи став да Срби и Хрвати имају посебне језике. Тај став, између осталих, заступали су Добровски, Копитар, Шафарик, Миклошић а најпрецизније га је формулисао Вук Стефановић Караџић. Он је тврдио да је *српски језик штокавски*, а да чакавски и кајкавски нису српски. Вук је сматрао да српски језик обухвата читаво штокавско наречје и по језичком критеријуму доказао је да су сви штокавци Срби и да су сви Срби штокавци.

То што и Срби, као и други народи, припадају разним вероисповестима, те има Срба православаца, римокатолика и муслимана (или, како је Вук говорио, Србаља грчкога, римскога и турскога закона), не утиче на етничку и језичку слику тога народа.

Привид српског и хрватског заједништва

Преузимањем штокавског наречја, а напуштањем кајкавског, вође илирског покрета, који су у почетку писали на свом матерњем (кајкавском) језику, тридесетих година XIX века прихватили су за свој књижевни језик штокавско наречје, односно српски књижевни језик у Вуковој редакцији. Они су у почетку тај језик називали илирским, што је синоним за српски језик.

Да је термин *илирски* блиско повезан са српском територијом, народом и језиком, сведочи и историјско време које претходи такозваном илирском покрету. У XVIII веку су постојале Илirsка депутација и Илirsка дворска канцеларија као политичке институције резервисане за Србе у Аустрији. Тек од формирања Илirских провинција под Наполеоном илirско име почиње да се користи и за Словенце и Хрвате.

После Вукове смрти наметнут је став да Србима и Хрватима није заједнички само књижевни језик већ да им је заједнички и народни језик. Тако је настало становиште да се заједнички народ-

ни језик Срба и Хрвата састоји од три наречја: штокавског, чакавског и кајкавског. Ватрослав Јагић, који је ступио на сцену у години Вукове смрти (1864), тврдио је да су Хрвати и Срби, у ствари, један народ са два имена (Хрвато-Срби) и да је природно да њихов заједнички народни и књижевни језик има двочлани назив: *хрватски или српски језик*.

Наука друге половине XIX и почетка XX века сматрала је да је штокавско наречје српско, а чакавско хрватско, док је кајкавско “хрватско” само по имену (Лескин, Даничић). Ватрослав Јагић је, спроводећи *римокатолички филолошки програм*, у том “једном народу” истицао друкчије разлике. Оне по њему нису у језику него у вери: Срби су православни а Хрвати римокатолици. То значи да се у језичко заједништво од самог почетка ишло срачунато – да се дотле раздвојено српско и хрватско прво помеша а да се после подели, али не на основу језика него на основу вере.

Срби су јужнословенски народ православне, римокатоличке и муслиманске вероисповести који говори српским народним језиком. Са етничким границама српскога народа подударају се језичке границе српског језика (штокавског наречја). Тај се језик називао не само *српски* него и *словински*, *славеносрпски*, *илирски*, *далматински*, *дубровачки*, *босански*, *славонски*, *хрватски*, *наш језик* итд.

У XIX веку је постојао незнатан број Хрвата који је, у суседству са Србима и под њиховим утицајем, говорио и српски (штокавски). То није ништа необично: увек има делова једног народа који говоре језиком другог народа. Све до седамдесетих година XIX века било је више Хрвата који су говорили немачки или италијански него оних који су говорили штокавски (српски), па ипак немачки и италијански језик нису названи хрватско-немачким и хрватско-италијанским.

Хрвати се нису задовољили само тиме што су преузели српски књижевни језик, него су, одмах после Вукове смрти, чином без преседана у историји било ког другог језика – српском називу у имену језика додали и хрватско име. Тако је од *српског језика* у Хрватској постао *хрватски или српски језик*, па *српскохрватски* или *хрватскосрпски*, да би распадом социјалистичке Југославије Хрвати потпуно из назива избацили одредницу *српски* – и српски језик ијекавског изговора, који су преузели у XIX веку, једноставно преименовали у “*хрватски књижевни језик*”.

У Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији Срби-ма муслиманске вероисповести признат је статус “народа”, па су и они одмах по разбијању Југославије *српском језику*, који се дотада звао *српскохрватски*, променили назив у “босански језик”. Тако је *српски језик*, преко прелазних термина *хрватски или српски* и *српско-хрватски или хрватскосрпски*, на крају овог века добио три независна назива: *српски*, *хрватски* и *босански језик*.

У два од три назива изгубљена је терминолошка веза са српским језиком, па то служи, наводно, као врховни доказ за проглашење тих језика посебним језицима. И Хрвати и босански муслимани настоје да направе што више диференцијалних црта “својих језика” према српском језику, како би преко њих покушали да докажу како ти “језици” не само да не потпадају под српски језик већ да нису никад ни проистекли из српског језика. Та њихова настојања, која се не заснивају ни на каквим научним чињеницама, кривотворе слику о карактеру и статусу српског језика.

Издавања “књижевних језика” на конфесионалној основи

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, која је била створена 1918. године, сматрано је да српскохрватским језиком говоре само два народа: Срби и Хрвати (по другој концепцији, један двоимени народ: Србо-Хрвати). У новој (Титовој) Југославији заступано је гледиште да српскохрватским језиком говоре три народа: Срби, Хрвати и Црногорци (а од 1967. и четврти “народ”: Муслимани). Верска припадност не може да буде језичка диференцијална црта, а управо је верска припадност искоришћена за разбијање јединственог (вишеконфесионалног) српског народа на вештачке, верско-територијалне заједнице.

Теза о томе да народи стичу идентитет по вери а не по језику, која је супротна Вуковој тези, није прихваћена нигде у Европи. Пошто се она наметала више од једног века (а у Титовој Југославији и средствима државе), уродила је плодом: римокатолички део популације која говори штокавским наречјем *кroatизифан* је и државном идејом везан за етничке Хрвате, то јест чакавце, и за кајкавце, а муслимански део популације проглашен је за посебан народ. Тако се десило да се на верској основи популација једног језика подели на три “народа”.

Програм издвајања “књижевних језика” на конфесионалној основи одражен је и у Дејтонском споразуму (1995), који има четири равноправна текста, од којих је један на енглеском а три на српском језику, с тим што се *српским језиком* у том документу сматра само *екавска ћириличка варијанта* док се *две* ијекавске латиничке *варијанте српског књижевног језика* у њему називају “хрватским” односно “босанским” језиком.

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЊЕГОВЕ ВАРИЈАНТЕ

Српски језик, са дијалектима који му генетски и структурно припадају, централни је јужнословенски језик, на основу којег је Вук Стефановић Караџић кодификовао (савремени) српски књижевни језик.

У породици словенских језика српски се издваја способношћу регенерације јотовања као прасловенске језичке појаве.

По вокалском систему српски језик је јединствен, али се с обзиром на различите рефлексе прасловенског вокала “јат” у њему разликују *три изговора*: ијекавски или јужни, екавски или источни и икавски или западни.

Српски језик има мелодијски или музички акценат, као и прасловенски. Новоштокавски прозодијски систем, на чијој основи је створен српски књижевни језик (све његове изговорне, графијске и конфесионалне варијанте), са два узлазна и два силазна акцента и разликовањем послеакценатске дужине, јединствен је и у словенском и у индоевропском свету.

Српски књижевни језик и данас, као и у Вуково доба, јесте језик свих штокаваца, јер је штокавско наречје својом целином српско и оно обухвата три верско-културне заједнице српског народа. На том језику испеване су српске народне песме, написан Његошев “Горски вијенац”, преведен Стари и Нови завет (Библија) и створена новија уметничка књижевност.

Савремени српски језик употребљавају и Срби римокатоличке и Срби муслиманске вероисповести као свој књижевни језик. Тај језик је био и остао по свом граматичком и гласовном систему један и јединствен *српски језик* – како га је Вук кодификовао.

Данашњи српски књижевни језик има два књижевна изговора: *ијекавски* и *екавски*. Та особина је иманентна црта српског књижев-

ног језика и код самих православних Срба, па нити је била нити може бити диференцијална црта према “хрватској” (римокатоличкој) и “бошњачкој” (исламској) варијанти српског књижевног језика.

*Ијекавска изговорна варијанта српског књижевног језика у редакцији Вука Караџића прихваћена је средином XIX века у Хрватској, што су Хрвати искористили да оправдају увођење двочланог назива за српски језик (такозвани “хрватски или српски језик”). У новије време, међутим, све више се пропагира *јекавска* изговорна варијанта, која се заснива на чињеници да најближи српски ијекавски говори (говори Лике и Кордуна) имају једносложни *ије-рефлекс* дугог јата (то јест неслоговно *и* и дуго *је* уместо *ије*). Јекавска изговорна варијанта српског књижевног језика разликује се само у изговору речи типа *лијепо*, *млијeko*, *вријеме* – даје се предност једносложном *ије-изговору*, док се у писању не разликује од ијекавске (у оба случаја се пише: *лијепо*, *млијeko*, *вријеме*).*

Срби *православне* вероисповести (у Србији, Црној Гори и Републици Српској, као и у Славонији и Српској Крајини и другде у свету), без обзира на то да ли се служе ијекавском или екавском изговорном варијантом, да ли пишу ћирилицом или латиницом, свој књижевни језик зову *српски (књижевни) језик*.

Српски језик се подудара са штокавским наречјем. Као што није било Хрвата и Словенаца штокаваца, тако није никада било ни Срба чакаваца нити кајкаваца. Ни данас нема Срба нештокаваца, а већину Несрба штокаваца чине *преверени* Срби.

Срби *римокатоличке* верске припадности служе се ијекавском варијантом српског књижевног језика (ијекавског и јекавског изговора) и углавном латиничким писмом уз неке вештачки настале кованице и низ лексичких и ономастичких позајмица проистеклих из латинског језичког посредништва. *Ијекавском варијантом* српског књижевног језика *служе се и етнички Хрвати* (чакавци) и житељи историјског Словина (кајкавци, који се данас такође зову “Хрватима”), али њима тај језик није матерњи. Евидентан је, према томе, несклад између формалног имена “хрватског књижевног језика” и стварне етничке припадности. Такозвани хрватски књижевни језик јесте *загребачка варијанта српског књижевног језика*.

И Хрвати имају свој изворни језик који их разликује од других народа (чакавско наречје). Хрвати су, међутим, од XIX века однеговали обимну литературу на српском књижевном језику. Оно што се сада назива “хрватским језичним изразом”, па чак и “хрватским језиком” може у научном смислу да се прихвати само као једна варијанта српског књижевног језика.

Срби *исламске* верске припадности служе се ијекавском варијантом српског књижевног језика, уз незнатан број речи оријенталног порекла помоћу којих желе да нагласе културну посебност, али своју варијанту књижевног језика (од последње деценије XX века) етнички нетачно називају “босански књижевни језик”. С обзиром на несклад између формалног имена и стварне припадности, такозвани “босански књижевни језик” јесте *сафајевска вафијанта српског књижевног језика*.

Исламизирани делови популације која вековима говори српским језиком, нарочито у Рашкој, као и на Косову и Метохији, изградили су као верске заједнице неке особености у свом језичком изражавању а никако посебан језик.

ПИСМО

Српски књижевни језик има два равноправна писма: ћирилицу и латиницу. Срби су културни баштиници старословенске писмености и њених *азбука*, а старословенска глаголица и ћирилица српска су историјска писма.

На темељима хиљадугодишње српске и словенске ћириличке писмености Вук Стефановић Караџић је створио национално фонетско писмо – српску ћирилицу, која је стожерна вертикала српског духовног, културног и историјског идентитета.

Срби имају и своје друго писмо: Вуковој ћирилици прилагођену српску латиницу. Употреба писма није национална диференцијална црта – па је латиница саставни део српске културе.

СРПСКИ КУЛТУРНИ ПРОСТОР

Српска култура и језик чине српски духовни простор који је јединствен и недељив. Он обухвата – уз манастире, цркве, гроби-

шта, ране штампарије и штампане књиге, картографију, натписе и записе, повеље и привилегије, летописе и друге рукописне књиге – и српски књижевни и говорни језик штокавског наречја, оба изговора. Српској духовној баштини припадају наука и уметност писаца из расејања (дијаспоре).

Све што је до илирског покрета и програмиране кроатизације римокатоличке популације српског језика написано штокавским наречјем припада српској књижевности. Нераздвојни део српске књижевности су славонска, приморска, дубровачка односно далматинска штокавска књижевност.

Књижевност фрањеваца у Босни и Славонији, који су писали српским језиком, природни је део књижевности српскога језика. Општи став, по којем се култура, као и народ, одређује према језику а не према вери није својствен само Вуковом времену већ је то становиште кога се и данас придржавају сви европски народи.

Народна поезија и проза створени на српском језику саставни су део српске књижевности. Та књижевност је настала пре него што је знатан део штокаваца римокатоличке вероисповести кроатизиран. У *српској народној књижевности* готово да нема примера поделе хришћана на православне и римокатолике. Творевине муслимана на српском језику разликују се донекле по мотивима, или тачки гледишта, од творевина хришћана, али се оне с правом, као и у прошлости, могу третирати као дела етничких Срба муслиманске вероисповести.

Друге уметности, као и све области науке и културе, настале на етничким просторима српскога језика до програмиране кроатизације Срба католика, морају се сматрати *саставним делом* српске уметности, науке и културе. Уметност и култура коју су стварали Срби католичке вероисповести после програмиране кроатизације, као и уметност и култура које су стварали Срби муслиманске вероисповести, саставни су део и српске културе.

ЈЕЗИЧКО ЗАКОНОПРАВИЛО СРПСКОГА НАРОДА

Учење о српском народу и његовом језику, о српском књижевном језику и његовим варијантама, о српским писмима, о преварању (прозелитизму), о српској књижевности, уметности и култури (у најширем значењу) – изложено у “Слову о српском језику” –

чини *Језичко законотправило српскога народа*, које потписаше и потврдише српски филолози и писци.

Београд, на Спасовдан 1998 (7506).

др Вера Бојић
мр Мирјана Влајисављевић
Предраг Р. Драгић Кијук
Милорад Ђурић
проф. др Милош Ковачевић
Зоран Костић
проф. др Радмило Маројевић
проф. др Петар Милосављевић
Слободан Ракитић
Тиодор Росић
проф. др Божо Ћорић
мр Михаило Шћепановић

A DECLARATION ABOUT THE SERBIAN LANGUAGE

A Declaration about the Serbian Language, written by a group of Serbian philologists and writers, was written as a reaction to the splitting of the Serbo-Croatian, i.e., Serbian language, into three languages - Serbian, Croatian, and Bosnian – which happened after the splitting of Yugoslavia. The Serbian language, as we are reminded in *A Declaration*, differs historically from the Croatian language (Čakavian, i.e., Kajkavian). The Serbian language is Štokavian and it is spoken by ethnic Serbs belonging to different religions (Orthodox, Catholic, and Muslim). Two variants of the standard Serbian language, Ekavian dialect and Jekavian dialect, are equally used, as well as two alphabets – Cyrillic and Latin. The present Croatian language as well as the present Bosnian language can be regarded only as variants of the Serbian language.

Key words: the Serbian language, the Croatian language, the Bosnian language, ethnic Serbs

Петар Милосављевић (Нови Сад)

ДИЈАЛЕКТОЛОШКЕ КАРТЕ СРПСКОХРВАТСКОГ, ХРВАТСКОГ И СРПСКОГ НАРОДНОГ ЈЕЗИКА

Садашњи српски књижевни, односно стандардни, језик заснован је на српском народном језику.

Родоначелници србистике, Доситеј Обрадовић, а поготово Вук Стеф. Караџић, као и слависти њиховог времена, знали су да идентификују српски народни језик у односу на друге језике, па и у односу на хрватски. Али они своја знања о простирању српскога језика још нису представљали у виду дијалектолошких карата.

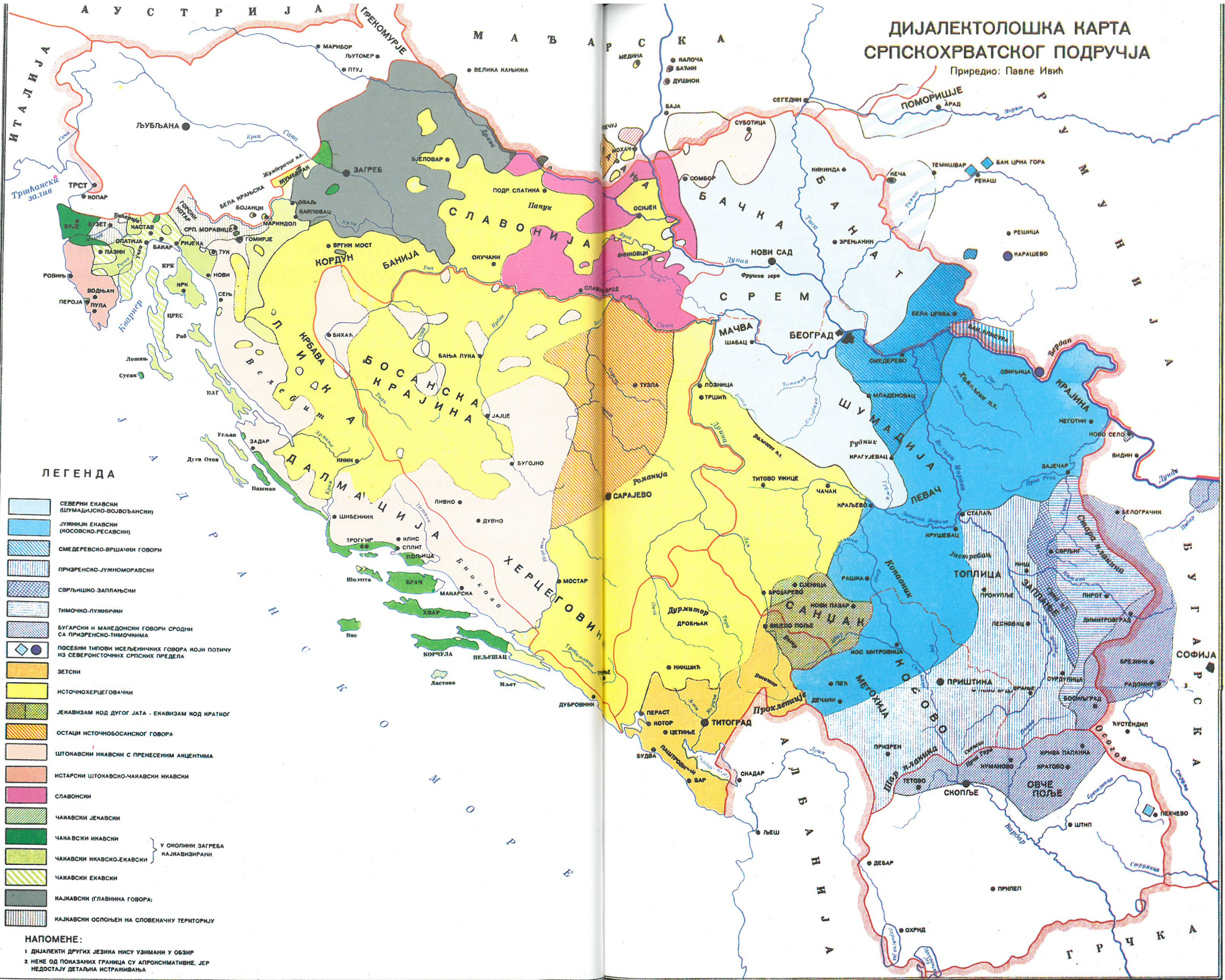
Са прављењем дијалектолошких карата почело се доцније, односно у време када је већ била наметнута теза да Срби и Хрвати имају заједнички језик који је прозван (1) српскохрватски, (2) хрватски или српски, (3) хрваткосрпски.

Крајем 20. века тај “заједнички”, “јединствени” српскохрватски језик је “подељен” и данас он живи под три различита имена, као српски, хрватски и босански језик. Тиме је отворено питање идентитета српског језика. То питање се може сагледавати на научним основама и у складу са славистичком традицијом. У том циљу могу бити корисне дијалектолошке карте српскохрватског, хрватског и српског језика, које објављујемо у овом броју часописа, уз напомене и коментаре.

Кључне речи: наречја, дијалектолошке карте, српскохрватски језик, српски језик, хрватски језик, босански језик.

ДИЈАЛЕКТОЛОШКА КАРТА СРПСКОХРВАТСКОГ ПОДРУЧЈА

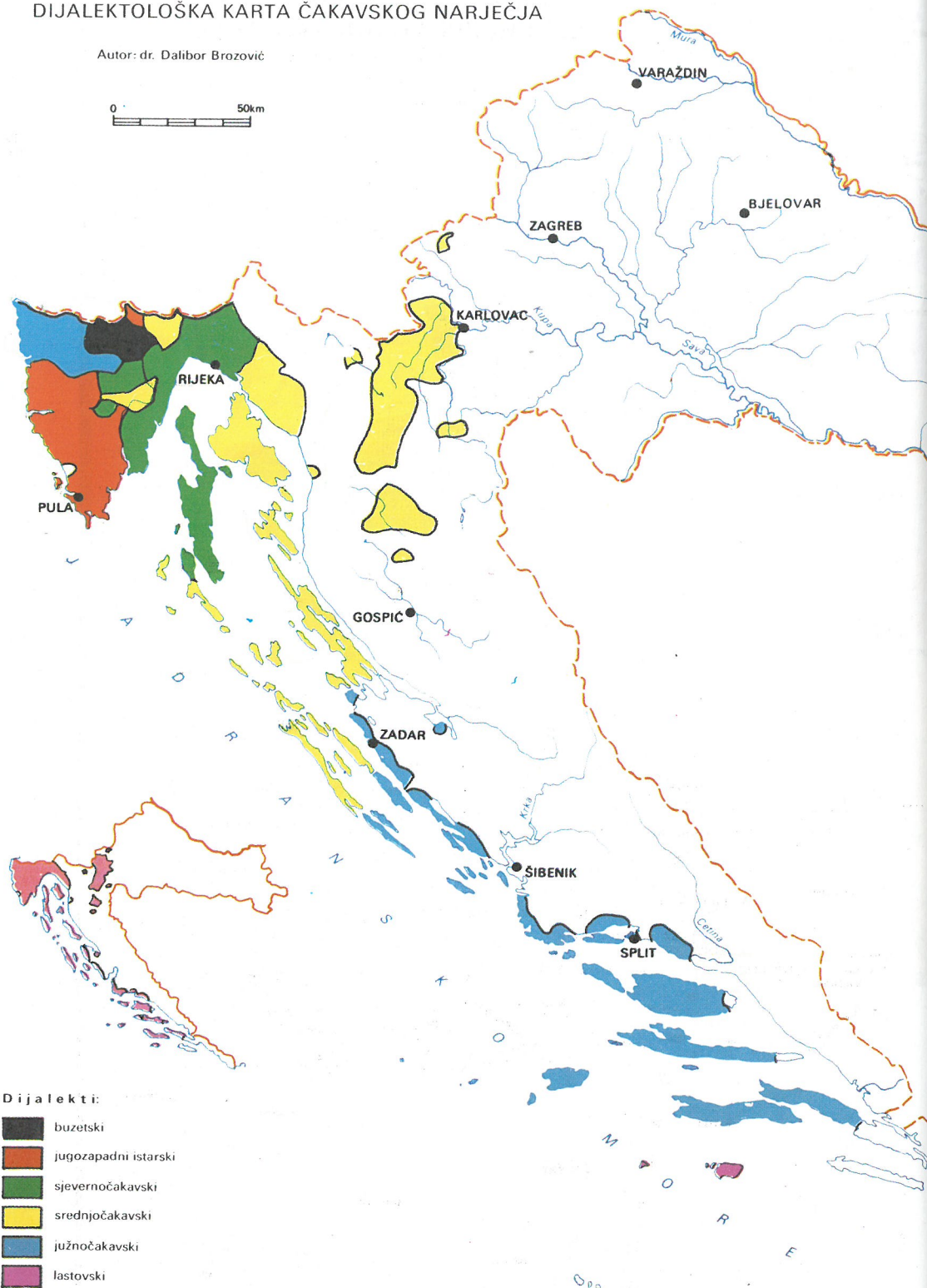
Приредио: Павле Ивић

DIJALEKTOLOŠKA KARTA ČAKAVSKOG NARJEČJA

Autor: dr. Dalibor Brozović

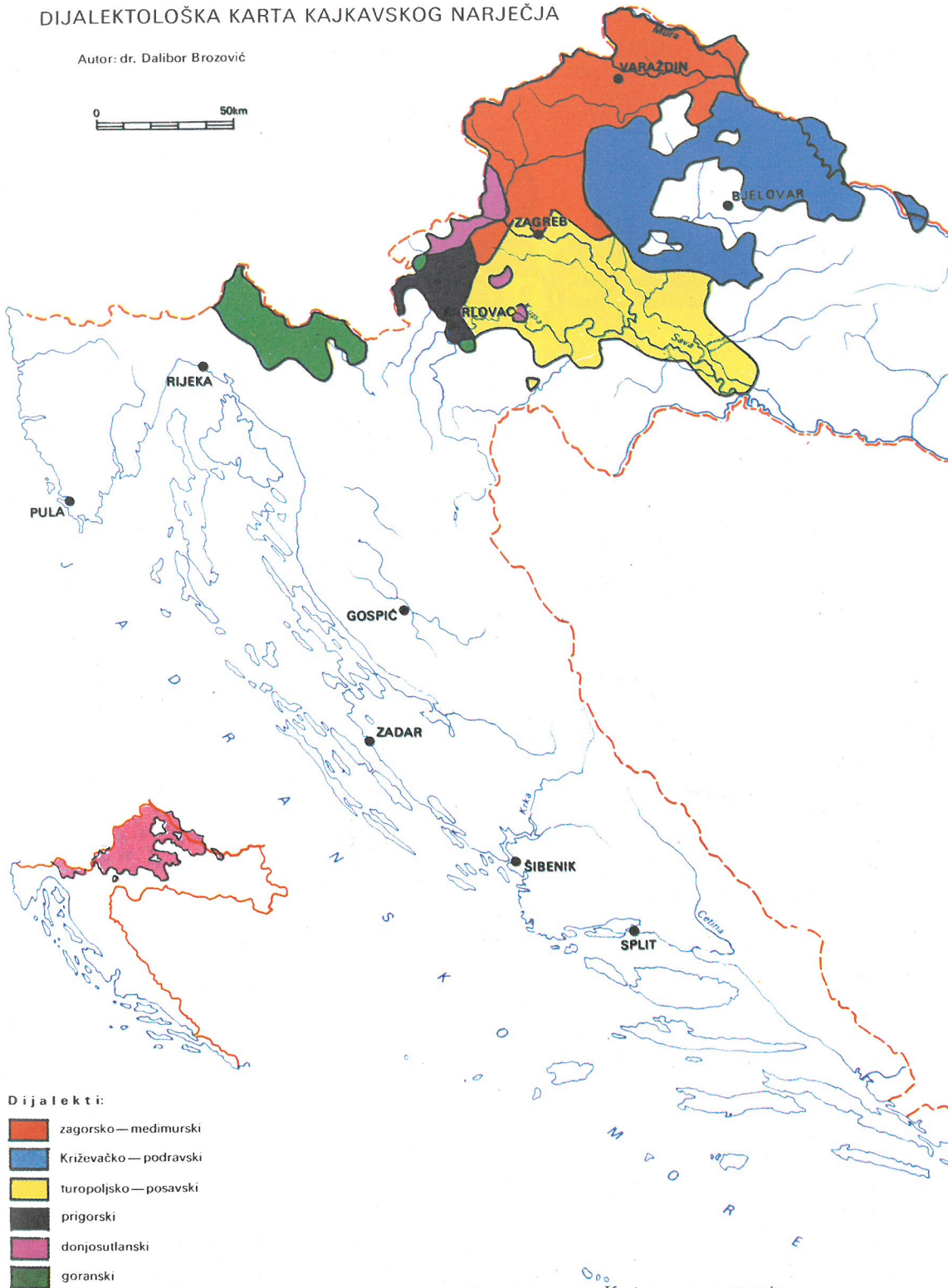
0 50km

Дијалектолошка карта хрватског језика. Чакавско наречје

DIJALEKTOLOŠKA KARTA KAJKAVSKOG NARJEČJA

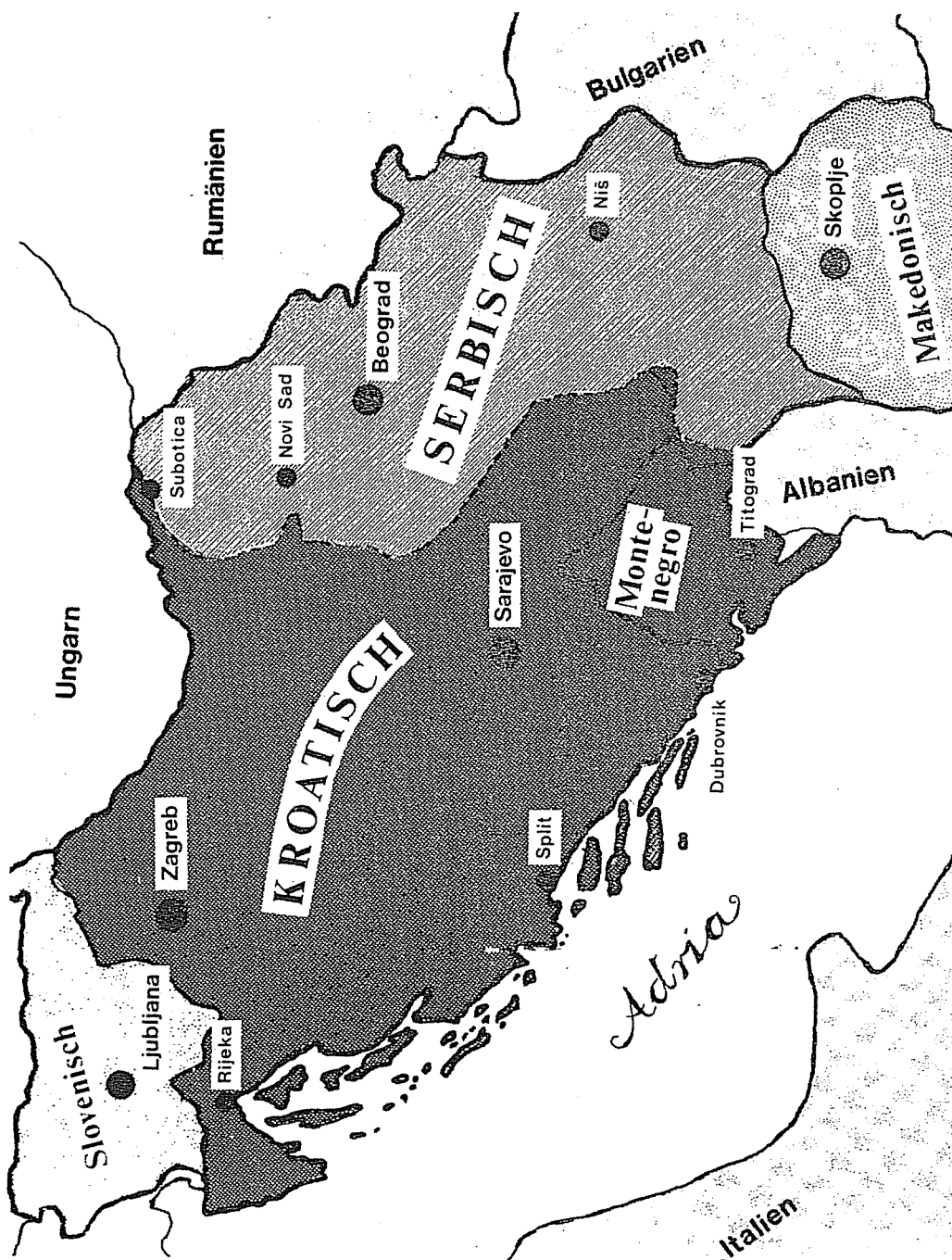
Autor: dr. Dalibor Brozović

Dijalekti:

- zagorsko—medimurski
- Križevačko—podravski
- turopoljsko—posavski
- prigorski
- donjiosutlanski
- goranski

Дијалектолошка карта хрватског језика. Кајкавско наречје

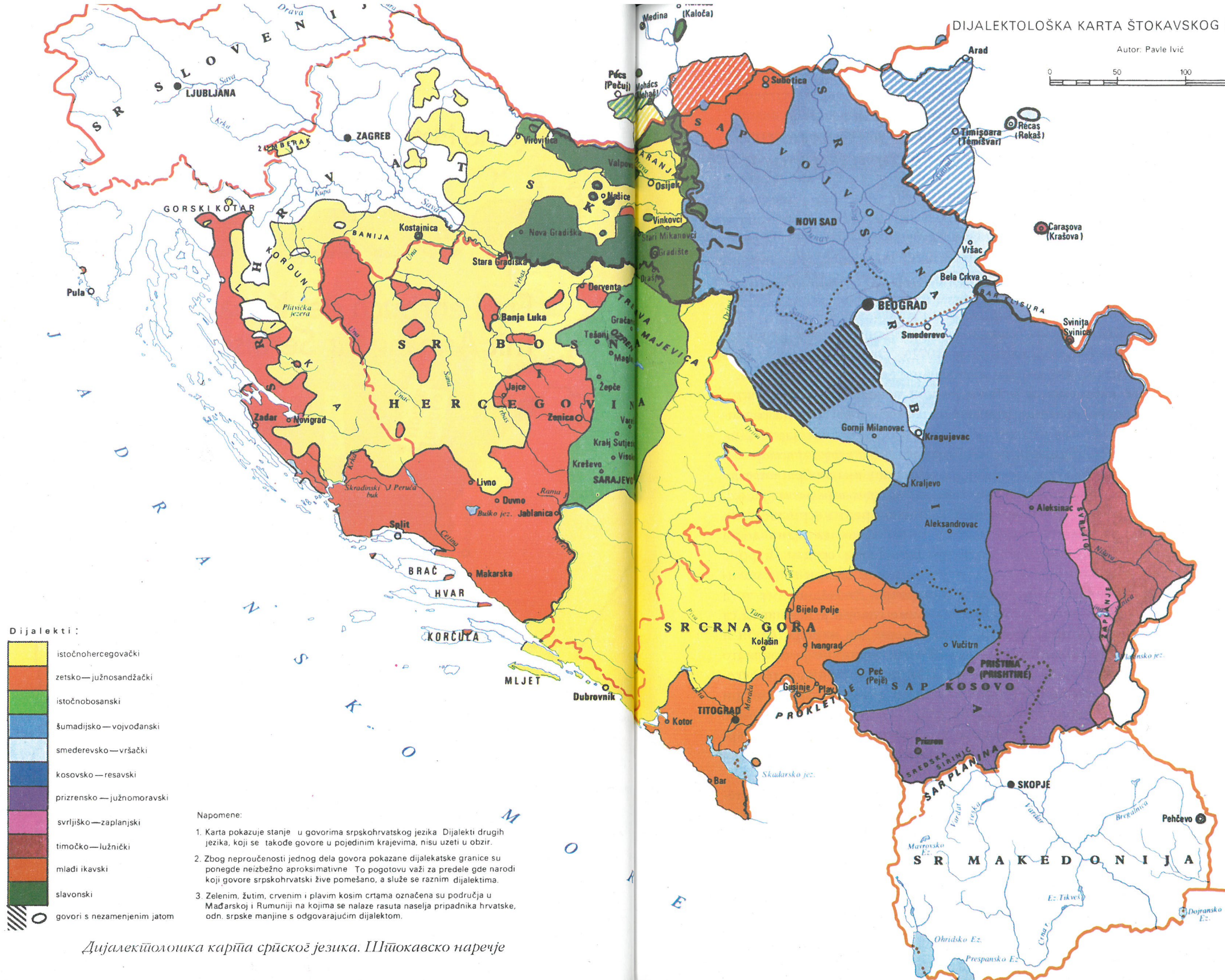
Томо Матасић: Карта хрватског језика са додатком српског

Tomo Matasić

Dobar dan!

Ein Lehrbuch des Kroatischen
mit Anhang für Serbisch

Max Hueber Verlag

НАПОМЕНЕ И КОМЕНТАРИ
УЗ ДИЈАЛЕКТОЛОШКЕ КАРТЕ СРПСКОХРВАТСКОГ,
ХРВАТСКОГ, БОСАНСКОГ И СРПСКОГ НАРОДНОГ И
КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА

Дијалектолошка карта српскохрватског народног језика

Дијалектолошка карта српскохрватског подручја преузета је из књиге Павла Ивића *Српски народ и његов језик* (1971). Овде је репродукована у обиму који је отприлике четири пута мањи од оригинала.

Уместо ове карте могла је бити донета и нека друга дијалектолошка карта српскохрватског језика. Она би се од ове можда разликовала у понеком детаљу као што је и онај у самом називу карте. Док је ова карта из 1971. године названа *Дијалектолошка карта српскохрватског подручја*, она истог аутора из 1994. (штампана у књизи *Српскохрватски дијалекти*) названа је *Дијалектолошка карта српскохрватског језика*. Али све карте, које су српскохрватски, односно хрватскосрпски језик представљале као целину, заснивале су се на ставу да једна доста распрострањена популација на подручју Балкана и средње Европе говори једним народним језиком, који је састављен од три веће целине: штокавског, чакавског и кајкавског наречја. Двочлано име тога језика правдано је разним разлозима: да њиме говори један народ са два имена: Срби и Хрвати или да њиме говоре два народа: Срби и Хрвати. После Другог светског рата, међутим, званично је признато да тим језиком говори још један народ, Црногорци (1945), а двадесетак година касније званично је признато да и четврти народ говори српскохрватским језиком: Муслимани (1967). Отуда је, две деценије пред разбијање Југославије, званична југословенска лингвистика тврдила да српскохрватским језиком говоре четири југословенска народа: Срби, Хрвати, Муслимани и Црногорци.

Став да Срби и Хрвати имају заједнички језик није био и општеприхваћени став лингвистике 19. века. Сви најзначајнији слависти тога века (Добровски, Копитар, Шафарик, Миклошић) сматрали су да се српски и хрватски језик разликују, а сви су истицали став да је

српски језик штокавски. Нису се сви слагали око тога да ли је прави хрватски језик чакавски или кајкавски. Вук Караџић је сматрао да је прави хрватски чакавски, али да се и кајкавски може називати хрватским јер су се Хрвати на то “обикли”.

Идеја о томе да је српскохрватски један језик наметнута је највише настојањем Ватрослава Јагића (1838-1923), највећег хрватског филолога. А највише одговорности што је та идеја прихваћена међу Србима има Александар Белић (1876-1960) који је више од пола века важио као највећи српски лингвиста али и као следбеник Вукових идеја. Мотиви да се та идеја прихвати и код Белића, као и код Јагића, били су различити, али преваходно политички.

Српски народни језик послужио је да се на њему изгради и књижевни језик Срба, а затим и Хрвата. Срби и Хрвати су се у том погледу различито постављали. Ту праксу академик Павле Ивић овако представља: “Срби су се слушајући Вука Караџића оријентисали на то да пишу као што говоре. А Хрвати, пошто тако нису говорили, они су у пракси узели паролу ‘пиши као што је писао Вук Караџић’.” (*Србистика*, бр. 1:113). То другим речима значи да је основ српског књижевног језика у српском народном језику, али и да је основа хрватског књижевног језика опет у истом – српском народном језику. Тако се десило да се народни и књижевни језик код Срба битно не разликују, а да књижевни језик кајкавског Загреба буде у основи исти са народним говорима околине Никшића и Јадра у Србији. Отуда и потичу главни језички проблеми Срба и Хрвата. Срби и Хрвати ће имати “јединствени српскохрватски књижевни језик”, каже Јагић у важном тексту писаном поводом Маретићеве *Граматике и стилистике хрватскога или српског језика* која је прављена на корпусу дела Вука и Даничића (1900). Али одмах затим за тај језик додаје: “Нека се зове на истоку српски, на западу хрватски, нека се пише ћирилским и латинским словима; јединство ће се, како, се може очекивати, одсад под свим околностима одржати, док боље духове народа просвјетљује и једна искра здравог људског разума.” (Види у књизи П. Милосављевић, *Срби и њихов језик*, 1997: 261).

Дијалектолошке карте хрватског језика

Дијалектолошка карта чакавског наречја и Дијалектолошка карта кајкавског наречја прештампане су из књиге *Језик, српскохрватски, хрват-*

скосрпски, хрватски или српски. Аутори књиге су проф. др Далибор Брозовић и проф. др Павле Ивић а издао ју је Југославенски лексикографски завод "Мирослав Крлежа" у Загребу 1988. Књига садржи текстове писане за *Енциклопедију Југославије*. Поред ове две дијалектолошке карте, у књизи је штампана и трећа: *Дијалектолошка карта штокавског наречја*.

Штокавско, чакавско и кајкавско наречје српскохрватског језика и до сада су представљане као посебне целине у оквиру заједничког српскохрватског језика. Овде је то учињено са више детаља и прецизности.

Сада, после разбијања заједничког српскохрватског језика, међутим, постаје јасно оно што је славистима у 19. веку, а посебно Вуку Караџићу, било потпуно јасно: да се српски и хрватски народни језици разликују. Нема, нити је икада било, Срба који су говорили кајкавски или чакавски. Отуда нема никаквог основа да се чакавско, односно кајкавско наречје називају српскохрватским. То су само хрватска наречја (остављамо по страни могућа питања о словеначкој природи кајкавског). Став о томе да чакавско, кајкавско и штокавско наречје представљају заједнички народни језик (односно заједничке говоре) Срба и Хрвата – чиста је конструкција.

И на чакавском и на кајкавском наречју Хрвати су изградили и своје књижевне језике. (О томе видети у компетентној књизи: Златко Винце *Путовима хрватског језика*, 1978). На тим књижевним језицима се и данас пише, а може се писати и убудуће. Питање: зашто су Хрвати и поред сопствених наречја прихватили штокавско за књижевни језик, које ће их чвршће повезати са Србима, политичке је природе. Тачан одговор на то питање је: да би проширили свој језички и етнички простор.

Став Мирослава Крлеже, који је саопштен после *Декларације о називу и положају хрватског књижевног језика* (1967), да Хрвати и Срби имају један језик који су Хрвати називали хрватским а Срби српским – нетачан је. Хрвати су увек називали кајкавски и чакавски хрватским, а Срби те језике никад нису називали српским.

Карта хрватског језика са додатком српског

Карта хрватског језика са додатком српског прештампана је из књиге Томе Матасића *Добро јутро! Ein Lehrbuch des Kroatischen mit Anhang*

für Serbisch, издавач Мах Hueber, Минхен, 1994. Прво издање књиге 1981.

Ова карта потиче из настојања да се српскохрватски језик, као целина, подели на две половине: хрватску и српску.

Идејну основу за такву поделу дао је и главни творац српско-хрватског језичког јединства Ватрослав Јагић. У Јагићевим текстовима често се среће став да је српскохрватски језик један језик, али да се он различито назива: на истоку српским, а на западу хрватским. Јагићева рачуница, при томе, једноставна је: неће се никако делити оно што је само хрватско (чакавско и кајкавско наречје) већ оно што је, по њему, Србима и Хрватима заједничко, тј. штокавско наречје. А да би се деоба на источни и западни део могла извршити, било је потребно да се изврши и ревизија Вукове терминологије: Вуково јужно наречје, тј. источнохерцеговачко, преименовано је у западни изговор српскохрватског књижевног језика (о томе види у мојој књизи *Срби и њихов језик*, 1997: 34-38, 268, 446, 463-4). То преименовање је усвојено у првом члану Новосадског договора (1954). Тај први члан у целини гласи:

1) Народни језик Срба, Хрвата и Црногораца један је језик. Стога је и књижевни језик који се развио на његовој основи око два средишта, Београда и Загреба, јединствен, са два изговора, ијекавским и екавским.

Тако је испало да је кајкавски Загреб центар ијекавице, а Београд центар екавице. После Новосадског договора се у језичкој науци наставило са сличним конструкцијама. Наметнут је став да постоје (само) две варијанте српскохрватског књижевног језика: источна и западна, београдска и загребачка, тј. српска и хрватска. На тим “двема варијантама” и грађен је став да на српскохрватском језичком подручју постоје два стандардна књижевнојезичка израза: српски и хрватски, који су једнаки књижевним језицима српском и хрватском. Ту конструкцију је Матасић, на својој карти, само довео до крајних консекуенци. Испало је, посве природно, да се не морају, по линији “варијаната”, поделити само српски и хрватски књижевни језик већ да се морају поделити и српски народни и хрватски народни језик и то тачно по линији “варијаната” што у стварности значи по линији: екавица – ијекавица. По Матасићевој карти сасвим се јасно приказује како хрватским народним језиком говоре чакавци, кајкавци, и штокавци икавци и ијекавци а српским језиком говоре само штокавци екавског изговора. У географском смислу то тачно значи ово: хрватским језиком се говори у целој Хрватској, целој Босни и Херцеговини,

целој Црној Гори и скоро трећини Србије. Та је пројекција у пуној мери обелоданила и стратегију јагићевске филологије, свеједно да ли је заступали Хрвати или Срби, или неко трећи. А у основи је те стратегије да се дотле раздвојено (српски и хрватски народни језици) споји, па да се касније на другачији начин, тј. помоћу разлика у књижевном језику, подели. Прво су, дакле, српски и хрватски језик, који су до 19. века били раздвојени, приказивани као један језик, српско-хрватски, уз јасна сазнања филолога да је српском језику прикључен хрватски језик. А после више од века ствари су се измениле: поступа се тако као да је српскохрватски одувек био један народни језик, па се он дели по основи варијаната у књижевном језику. Тако логично испада да хрватски народни језик запрема велики простор, а српски се представља као привесак (*Der Anhang*) хрватског језика. Али и од овога представљања постоји још горе: кад се бивши српскохрватски језик дели на хрватски и српскохрватски. (Тако испада да је српски језик тек део хрватског језика).

Кључни проблем у наметању ове концепције јесте: однос према одређењу језика старих Дубровчана. И по дијалектолошким картама које објављује Југословенски лексикографски завод, тај језик је у основи исти са језиком његовог непосредног залеђа, а то значи са источнохерцеговачким дијалектом. Зато је логично закључити: ако би језик старих Дубровчана био хрватски, онда се хрватским стварно говорило од Дубровника до Краљева и Лознице. А ако је језик старих Дубровчана био српски, онда је и књижевност старих Дубровчана била на српском језику. Та питања нису тако јасно била истицана зато што је била на делу политика језичког јединства Срба и Хрвата. На праву логику поделе српског и хрватског језика, подсетио је, поводом језика старих Дубровчана, Милан Решетар у својој приступној беседи у Српској краљевској академији 1940. године рекавши: "Али ако ко дијели српско од хрватскога, мора признати да је Дубровник по језику увијек био српски" (*Срби и њихов језик*, 1997: 355). Подела српскохрватског језика на српски и хрватски део, са становишта хрватских аспирација, на Матасићевој карти је јасно показана. Тако је и изашло на видело зашто је питање дубровачке књижевности особито важно. Дубровачка књижевност је била третирана код свих слависта као део српске књижевности док се сматрало да се српски и хрватски језик разликују. Пошто је прихваћен став да Срби и Хрвати имају заједнички језик, морао се прихватити и став да је та књижевност на српскохрватском језику, односно да је заједничка, српскохрватска. А

кад је после Другог светског рата, средствима политичке принуде, наметнут став да је дубровачка књижевност хрватска, онда је то отворило пут тврдњама да је та књижевност настала на хрватском језику, па даље и да је Вук Караџић узео језик Дубровчана за свој књижевни језик.

Да би се доказало да је и хрватски књижевни језик утемељен на основама хрватског народног језика, морало се десити оно што се десило: хрватским језиком је проглашено цело источнохерцеговачко наречје, па је испало да је и сам Вук Караџић писао на хрватском језику, а да су тим језиком испеване српске народне песме, да су на њему писали Гундулић, Његош, Љубиша, Шантић, Кочић, Ћопић, Селимовић итд.

Српски филолози, због ранијег непрофесионалног односа према озбиљним проблемима, сада су стављени у ситуацију да бране српску природу целог ијекавског дијалекта.

Непостојећа дијалектолошка карта босанског језика

Споразум у Дејтону потписан је на четири језика: на енглеском, српском, хрватском и босанском. Име босански језик односи се, очигледно, на језик босанскохерцеговачких Муслимана чији су представници, поред представника Срба и Хрвата, тај споразум потписали.

Израз босански језик не појављује се овде први пут. Он се среће у текстовима слависта (Добровски, Копитар, Шафарик и други) као локална ознака за језик којим говоре Босанци (свих вера), а тај језик се сматра истим са српским језиком (не и са хрватским). Употреба локалног имена језика босански у смислу његове националне ознаке за Муслимане данас је неприхватљива, јер се Босанцима одувек називају становници Босне, који могу да буду, не само Муслимани, већ и Срби, и Хрвати, али и други.

Израз босански језик покушала је да наметне Аустро-Угарска после окупације Босне и Херцеговине 1878. године. За увођење назива босански језик залагао се, од филолога, највише Ватрослав Јагић, правдајући свој чин прагматичким разлозима. Али је и он, под притиском јавности која је тежила ка уједињавању популације која чини једну језичку заједницу, од тога назива одустао.

Важно је имати у виду да се Јагићеви ставови у погледу језика и етничких проблема битно разликују од Вукових. Вук је сматрао, попут других филолога свог времена, да се народи међу собом разликују по

језику а не по вери. Отуда је и заузео недвосмислен став да су Срби они који говоре српским језиком, без обзира на то да ли су грчког, римског или турског “закона”, тј. да ли су Срби православци, Срби римокатолици или Срби муслимани. Тај модел није неки специфично његов, већ модел који је важио свуда у Европи и који је он непосредно преузео од Немаца. Отуда је он, принципијелно, на основи језика раздвајао Србе од Хрвата. Јагић, напротив, спајао је у језику оно што је неспојиво (рецимо Србе штокавце и Хрвате кајкавце), а раздвајао оно што је на језичкој основи нераздвојиво: у благој форми, али упорно, инсистирао је на ставу да је израз Срби римокатолици у ствари друго име за Хрвате. Временом је победила концепција антивуковца Јагића, који је важио за једног од највећих Вукових следбеника. Тако је, на јагићевској основи, у Босни и Херцеговини, народ једног језика а разних вера, претворен у три народа, који су (зато што су политички признати као народи) морали да добију сваки свој језик а затим и сваки посебан назив за свој језик.

Никад се није скривало да муслимани српског језика, односно штокавског наречја (јер их нема ни међу чакавцима ни кајкавцима) имају извесне особености у свом језичком изражавању, али се све доскора није истицало да имају неки свој посебан књижевни народни језик.

На спекулативан начин се још којекако и може говорити о неком књижевном, односно стандардном босанском језику, тј. о језику босанскохерцеговачких Муслимана. Далеко је, међутим, теже направити дијалектолошку карту “босанског” (“бошњачког”) језика. Отуда такве карте до сада, колико нам је познато, нису ни начињене. Али се, ипак, на основу истраживања језика који се доскора звао српскохрватски, може претпоставити како би та карта могла да изгледа. Она би могла да захвата само неке од оаза у подручју штокавског наречја које би гуще биле распоређене на подручју Босне и Херцеговине и Рашке.

Дијалектолошка карта српског језика

Дијалектолошка карта штокавског наречја. Овде је она прештампана из књиге *Језик, српскохрватски, хрватскосрпски, хрватски или српски*, коју је издао Југославенски лексикографски завод “Мирослав Крлежа”, Загреб 1988. Поглавље о штокавском наречју писао је академик Павле Ивић. Он је и аутор ове дијалектолошке карте. Иако се њоме пред-

ставља део српскохрватског народног језика, она се може схватити као дијалектолошка карта којом је представљен српски народни језик.

Разлози, због којих се штокавски народни језик, или наречје, може представити као српски народни језик јесу вишеструки.

1) Штокавско наречје, у односу на чакавско и кајкавско, представља једну језичку целину. Та целина ни од кога лингвистичког ауторитета практично није до данас озбиљно оспорена. Ако српско, у српскохрватском језику, треба делити од хрватског, онда то, на природан начин, треба чинити тамо где су те целине већ биле оформљене, на границама наречја штокавског, са једне стране, а чакавског и кајкавског, са друге.

2) Штокавски је већ у прошлости идентификован као српски језик. Чинили су то слависти прве, друге и треће генерације. Они су са језиком који се називао српским идентификовали његове делове којима су давани и други називи: илирски, словински, дубровачки, босански, славонски, далматински, хрватски. Вук Караџић је, с правом, тај језик назвао српским, јер су га тим именом називали сви припадници српског народа и они етнички неосвешћени делови истог народа који су говорили исто као и Срби, али су се називали или су их други називали: Дубровчани, Далматинци, Босанци, Славонци, или Илири, Словини, итд. Штокавским наречјем и данас говоре сви Срби и сви Црногорци који свој језик називају српским; сви Муслимани (који од пре неколико година свој језик називају босанским) и део Хрвата (тј. штокавци) који свој језик називају хрватским.

3) После разбијања Југославије, претходно називани српскохрватски језик добио је нове званичне називе у Србији, Црној Гори и у Републици Српској. Он је овде назван српским језиком, а тако је називан и у Републици Српској Крајини, док је она постојала. Република Србија, Република Црна Гора, Република Српска и Република Српска Крајина територијално покривају највећи део штокавског подручја. Сразмерно су мали простори ван ових подручја на којима се данас говори штокавски и на којима се тај штокавски назива хрватским и босанским језиком.

4) Ако се подручја која су несумњиво у језичком погледу хрватска (чакавско и кајкавско наречје) одузму од подручја на којима се данас штокавско наречје назива хрватским језиком, онда је оно сасвим недовољно да би се на основу њега цело штокавско подручје назвало хрватским језиком. Поготово је неубудљиво тако чинити због тога што

је познато да је велики број Срба католика у време и пре постојања Југославије кроатизиран, тј. задржао је свој језик, а примио је туђу националну свест везујући се за етничке Хрвате, односно за чакавце и кајкавце, а делећи се од истојезичних сународника друге вере, од Срба. Отуда се Матасићева карта хрватског језика са додатком српског може сматрати само политичком пропагандом и пројекцијом без подлоге у садашњој језичкој, а поготово историјској стварности.

5) Још мање има основа да се цело штокавско подручје назове босанским језиком. Муслимани на штокавском подручју јављају се тек од 15. века, а у многим муслиманским породицама чува се памћење на примање ислама у недавна времена. Постојање муслиманске верске заједнице на штокавском подручју учинило је да језик којим се она служи добије и неке специфичности. Али те специфичности су могле да буду толике да се може говорити о извесној посебној муслиманској обојености српског језика, а не о неком посебном "босанском" језику.

6) Из наведених разлога српски језик се и даље може дефинисати као језик који с правом носи име по историјском народу који њиме говори. Етнички Срби, дакле, они који су говорили српским језиком, примили су у историјско време хришћанство, па су се касније поделили на православце и католике и припаднике разних секти. Део тог народа, после турских освајања Балкана, прихватио је турску, муслиманску веру. Тако је настао српски народ трију вера, што није јединствен, већ посве обичан случај у Европи. Јединствен је случај у Европи да се од тога једног народа, и то у сасвим ново време, последњих деценија, направе три народа и то на верској основи, и да се, исто тако, према та три "народа" један исти језик подели на три језика што је, у лингвистичком смислу, бесмислица.

7) Став да српским језиком данас говори више људи него што има Срба, односно да српским језиком говоре и делови популација које себе не сматрају Србима, није споран. Али пракса да језиком једног народа говоре и они који му не припадају у савременом свету није ништа необично: енглеским, француским, шпанским, говори више народа и људи него што има Енглеза, Француза, Шпанаца. Та чињеница ипак не доводи у питање идентитет и име ових језика. У принципу не би требало да буде другачије ни са српским језиком. И српски језик је био идентификован као српски на основу народа који је њиме говорио.

8) Поновно обновљени став Вука Караџића, тј. традиционалне српске, односно словенске филологије, о истоветности српског народа

и језичке заједнице која њиме говори, сигурно да данас не може да доживи једнодушну подршку. Али то је став који је у складу са моделима који се примењују у Европи и који, бар у перспективи, Србима може да донесе историјски излаз. Ако тај став у овом тренутку многи не прихватају, не значи да га неће прихватити убудуће. Треба-ло је да прође скоро сто година да би јагићевска парадигма надвла-дала вуковску. Од Срба, пре свега од њихових филолога, зависи колико времена ће бити потребно да се та вуковска парадигма поврати, а јагићевска обори.

9) У том смислу и за данас и за убудуће исправан је став да се срп-ски књижевни језик, односно српски стандардни језик, заснива на српском народном језику екавског и ијекавског изговора. Насупрот овоме, савремени књижевни и стандардни језик Хрвата не заснива се на хрватском народном језику, него на српском народном језику. Оту-да се може сматрати само варијантом српског језика.

10) Најзад, став да штокавско наречје треба називати српским језиком, не одбацује досадашња сазнања о дијалектима тога наречја (језика). Искрпан приказ дијалеката штокавског наречја или српског језика налази се у књизи Павла Ивића *Српскохрватски дијалекти – њихова структура и развој* (Сремски Карловци – Нови Сад 1994). Та корисна књига без сумње носи печат времена у којем је настала. Али она, исто тако, може да буде солидна основа за реинтерпретацију виђења српског народног језика са становишта србистике.

Petar Milosavljević

THE DIALECTOLOGICAL MAPS OF SERBO-CROATIAN, CROATIAN AND SERBIAN VERNACULAR

The present standard Serbian language is based on Serbian vernacular. The founders of Serbian studies, Dositej Obradović and, especially, Vuk Stef. Karadžić, as well as other Slavists of their age, knew how to identify Serbian vernacular in relation to other languages and even to Croatian. But they did not present their knowledge of the stretching of Serbian in the form of dialectological maps. The drawing of dialectological maps started later, that is, in the period when the thesis that the Serbs and the Croats use a common language which was called (1) Serbo-Croatian, (2) Croatian or Serbian, (3) Croatian-Serbian.

At the end of 20th century this “common” and “single” Serbo-Croatian has been “divided” and today it has three different names – Serbian, Croatian,

and Bosnian. Therefore, the question of the Serbian language identity is raised. This question can be analysed on scientific basis and in accordance with the Slavonic studies tradition. The dialectological maps of Serbo-Croatian, Croatian and Serbian, published in this issue with accompanying notes and commentaries, may be useful for this purpose.

Key words: dialects, dialectological maps, the Serbocroatian language, the Serbian language, the Croatian language, the Bosnian language.

Вида Томић (Београд)

ЗАБОРАВЉЕНИ САНСКРИТСКИ И СРПСКИ ГЛАС ЦИ

У тексту се говори о старом српском меком гласу Ш (ЦИ) који се у данашњем језику губи а сачуван је у санскритском.

Кључне речи: глас ЦИ, српски језик, санскритски језик.

Када су Сава Мркаљ и Вук Караџић реформисали српску ћирилицу и, руководећи се лингвистичким принципима језика, свели број знакова за поједине гласове на тридесет, и тако, најмање три гласа оставили су без словних знакова, сматрајући да су они ретко у употреби и да се могу заменити. То, са лингвистичког становишта, и не изгледа велика штета. Али, ако знамо да многа писма и језици, а нарочито српски и ћирилица, као веома стари коренски и језик и писмо, имају дванаест слојева, онда све бива сасвим друкчије.

Овога пута ћемо размотрити само шта нам је значао губитак знака за глас меко Ш, који смо, условно, обележили знаком ЦИ, који је у старосрпској азбуци гласио шта или шча, а вјероватно у старијим слојевима баш – ЦИ а –.

Овај глас се из говорног језика никада није изгубио и данас је у употреби у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Крајини и дијеловима Србије где се више очувао стари језик. Најчешће се употребљава као звук миља или да изрази неку значајну особину. Тако је у изражавању миља према особама Маша или Миша или у ријечима: сјај, сјутра или сјекира. И мени су се у дјетињству обраћали: “ВиЦио”.

У недостатку овога слова неки писци, као на пример Петар Кочић, како би га дочарали, пишу: шјутра, шјај или шјеме, што апсолутно није исто, јер не ради се о стапању било која два гласа него о потпуно аутохтоном гласу који мора да има свој знак.

Као што рекосмо српски језик, као и многи други, има дванаест слојева. Споразумевање је тек у првој равни. Не знамо која по реду је духовна раван, али оно што је битно јесте да овај звук налазимо управо у духовној равни. Сетимо се да се каже како је име једног нашег предачког божанства било Сива или Жива, то је био **џива**, који и данас постоји у Индији и на санскриту се пише **शिव** и чита - **џива**, као и у српском, што указује на исконску везу и језика и народа.

Још је занимљивија ријеч која се без овог слова уопште не може написати, а то је: **џакати**, што значи – призивати. Тако у детињству, кад бисмо нешто грдили или псовали док грми, моја баба Илинка би нас оштро опоменула рекавши: “Не **џачи**!” – што је значило: “Не призивај”. То значи да је **џ**, будући да се много чешће употребљава у умиљним ријечима, у ствари, звук призива Љубави, А од нас зависи којим силама ту Љубав поклањамо, што је, наравно, са становишта духовности, веома важно.

Такође, у нашем народу се каже за оне који славе крсну славу Светог Ђурђа, Светог Јована итд. да су Ђурђевштаци или Јовањштаци, а ја мислим да су то пре Ђурђевџаци или Јовањџаци. А познато је да се и на Бадње вече **џаче** свећи па се каже:

џај свећо дому и огњишту
џај свећо кући и кућишту
џај свећо води и горици
џај свећо сужњу у тамници...

џ је иначе, психолошки гледано, звук који умирује, опушта, носи Љубав, па га мајке увек изговарају када умирују и успављују дете. **џетите** се тога умиљног звука: **џиџи џиџи**, а природа нам га издашно пружа љети на Приморју у виду умирујуће пјесме цикада која нам доноси дубоку везу с Космосом.

У санскриту, такође, овај глас има исту вредност што није необично ако се зна дубока веза између српског и санскрита, а неки

руски научници изричито тврде да су санскритским језиком говорили Санскрити или Сјембри односно Срби.

Ево неколико санскритских ријечи које такође имају карактеристично значење:

Сам слог श – (शा) значи – срећа

शमु – (शाम्पु) – срећан

शक्ति – (शакати) – обожава (треће лице једнине, јер санскрит нема инфинитив)

Као што видимо Шакање је наша прастара ријеч која и у санскриту има исто значење.

Изгледа да је крајње вријеме да почнемо Шакати и сопствени језик и писмо како би нам се вратило сво непојамно богатство које дешифрује бескрајну дубину наше духовности.

Vida Tomić

THE FORGOTTEN SANSKRIT AND SERBIAN SOUND श

This text is about an old Serbian soft sound श that is disappearing from the language nowadays and which is preserved in Sanskrit.

Key words: sound श, the Serbian language, Sanskrit

Вера Милосављевић (Нови Сад)

ПОТИСНУТО ИМЕ СРБИЈАНАЦ

У тексту се поставља питање: зашто из српског говора нестаје реч *Србијанац*? Одговор се тражи у историјско-политичкој сфери. Очување језичког богатства види се као пут очувања народног идентитета и интегритета.

Кључне речи: Србин, Србијанац, народно име, државно име

У својој књизи *Говор и језик културна смотра народа* Исидора Секулић истакла је као мото реченицу из *Упанишада* која гласи: "Језик је сабирно место свих знања". Древна је, дакле, истина да се највећа ризница знања, искуства и мудрости, душевности и духовности у сваког народа, па и у Срба, налази у њиховом језику. Ова се ризница, на жалост, у нас често лоше чува и не користи се у складу са могућностима које нуди.

Српско језичко наслеђе је богатије, раскошније и мисаоније него што је српски говор данас у свакодневной употреби. Забрињава нестајање из свакодневне употребе неких важних речи које су ознаке народног идентитета. Једне важне речи више нема ни у новинама, ни на радију и телевизији, нема је у школским уџбеницима, а ретко се она чује и на улици, на пијаци, у друштву. То је реч или име: Србијанац. Истовремено, врло честа је реч Србија од које је изведена реч Србијанац. Честа је и реч Срби од које је изведена реч Србија. Како то да је Србија тако важна, а да реч Србијанац није потребна?

Реч Србијанац спада у ред оних именица српскога језика којима се у новом веку означаваала регионална припадност делова српскога народа као што су речи: Босанац, Херцеговац, Црно-

рац, Далматинац, Хрваћанин, Славонац, Сремац, Бачванин, Бананин и друге. Сва ова имена су речи српскога језика и означавала су једнојезичку браћу Србе из различитих крајева или земаља. Сва ова имена сабрана су у чувеним стиховима *Кола* из песме *Бачки растанак* Бранка Радичевића. Бранко је овим именима позивао у заједничко братско коло српске витезове.

Многобројност имена којима се означавају Срби узбуђивала је у прошлости противнике српског народа. У насртајима на српско име и језик, они којима је Срба увек било превише, суочени са обиљем регионалних и са великим бројем историјско-географских и књишких имена за исти српски народ, питали су са негодовањем: Зар су сви они један народ: Србијанци и Босанци, или Срби и Раци (Рашани)? А Срби су и тада, пре два века, доказивали да је то баш тако и нису се мирили са ускраћивањем права на једно национално име – српско, нити су се одрицали регионалних имена.

Бивало је понекад да су регионална имена толико преовлада да су потискивала зајеничко српско име. Па и у данашње време, у жељи да се ослободи регионализма, нова српска држава или српски ентитет у Босни и Херцеговини почео је да сузбија то регионално име и да истиче само оно зајеничко, српско. Можда то и јесте у једном моменту био начин да се појача инсуфицијентна српска свест, али да ли је то и начин да се сачувају српске земље и српски језик? У прибегавању регионалним именима, поготово у условима забране употребе српског имена, било је коренитог, приземљујућег, овосветског упирања ногама о тле.

Јачањем Србије као државе у 19. веку реч Србијанац је све више постајала ознака припадности тој држави. Исто је било и са речју Црногорац. Обе су означавале државну припадност. Али, обе ове речи нису биле једнаке судбине. Реч Црногорац и данас се носи са великим поносом. Она се у често употребљаваној синтагми “Срби и Црногорци” неприродно издвојила из оног низа имена у које спада. Природна синтаagma била би: “Србијанци и Црногорци”.

Реч Србијанац је прошла далеко горе од речи Црногорац. У Срему, старој српској земљи (који је више пута улазио у састав Србије и излазио из њега, цео или преполовљен као што је данас) земљи српско-српских сусрета и укрштаја, у крају веселих песама као што је она са сонорним дистихом: *Ср-би-ја-нац те-ра ча-мац / ај-те чу-ре у Ша-бац*, реч Србијанац је некада имала своју високу цену.

И баш када је после балканских и Првог светског рата Србијанац био пребродо Саву и Дунав а Краљевини Србији требало да се припоји имагинарно Војводство Србија, десио се обрат. Дошло је до гашења државности Србије и до успостављања југословенске државности. Реч Србијанац није више означавала државну припадност и није стигла да се прими као име за становнике Србији припојених српских крајева. По традицији и даље су именом Србијанац називани само људи из предела које је обухватала Србија пре балканских ратова.

Осим тога, несрећне политичке прилике за Србе у југословенској држави учиниле су да се на реч Србијанац почну да лепе све оне беде и омразе које су пратиле српски народ као целину или поједине његове, током историје, разједињене, распарчане, па и завађане, делове. Ствари су се окренуле натрашке: уместо пожртвованог Србијанца, оличења јунаштва и части, почели су да осликавају изобличени лик ускогрудог великосрбина, израбљивача или неписменог геака, крезубог сељака, многи имајући при томе у виду – зашто не рећи – српског војника из Првог светског рата. Лукаво је поружена реч Србијанац а не Србин да би се понижење примило и међу Србима и да би се појачао раскол. Звати се Србијанац није више било ни лако ни лепо. Сама реч као да се постидела и почела је да се повлачи. Ни после Другог светског рата прилике нису ишле у прилог томе да се са поносом носи име Србијанац – како је требало да буде и како би било природно да је било. Име Србијанац употребљавано је само за оне из такозване уже Србије. Ово часно име је поклекло и – пало.

Са реafirмацијом државности Србије (1989) није се десило ништа позитивно за “Србијанца”. Ова реч није добила своје заслужено место у говору. Ње нема у Уставу Републике Србије, где постоје само грађани Србије или народи и националне мањине. Али ње нема ни у разним новинама, на радију и телевизији који данас највише утичу на језик и говор народа. Политика од 28. фебруара 1998. штампа наслов: “Поводом дана државности. Честитка СПС грађанима Србије.” То “грађанима Србије” звучи баш бирократски. Уместо да лепо пише: Честитка Србијанцима. Грађани Србије треба да имају право на своје име. Оне који живе у Републици Србији то заједничко име би повезивало у једну целину, успешније од многих политичких програма и деклараци-

ја. Време је да се житељи Србије зову онако како то мудрост језика налаже: дакле, Србијанци и Србијанке. Једнако они у Шумадији као и они у Бачкој или на Косову и у Метохији.

Зашто је за грађанина Србије одговарајући синоним Србијанац, а не Србин? Пре свега зато што је Србин много шири појам и представља духовну заједницу људи истог језика и идеја. Затим, државном припадношћу не одређује се нужно и етничка и национална припадност. И у прошлости а и данас има Србијанаца који нису Срби као што свуда око нас и у свету има и Срба који нису Србијанци. Србија нити је била нити је данас једина држава Срба и она није једино српско станиште. Садашњом језичком праксом изостављања речи Србијанац и њеног замењивања речју Србин, отварају се врата једној опакој логици по којој су Срби само они који живе у Србији. А и данас, као и у прошлости, има пуно српских средина и средишта, група и појединаца који светле српским именом не само у земљама око Србије него и на многим местима у свету. Многи од њих нису пореклом из Србије нити су њихови преци били Србијанци. Али за Србе у другим државама и у расејању Србија је земља отаца или отаџбина у најдуховнијем смислу те речи. Све њих повезује српски језик и српска мисао. И сви они упиру очи у Србијанца који живи у Србији и јесте прави домаћин свесрпског окупљања и стожер српске саборности. Па како онда та реч, то име не би било важно и потребно? Србима, пре свега.

Редукована употреба задесила је не само именицу Србијанац него и придев: србијански. Свакодневно слушамо и читамо: војвођански Мађари, косметски Албанци (Шиптари). Знамо зашто је тако било до 1989. године, али не знао зашто је тако и после. Зашто се не каже: србијански Шиптари и србијански Мађари? По чему косметски и војвођански боље звучи и важније значи него србијански? Не само националне мањине него ни иначе као да у Србији нема ништа што би се звало србијанско. Каже се: српска влада (што није тачно) или влада Србије (што је за српски језик помало рогобатно) али се не каже србијанска влада (што би било најбоље). Немогуће је не видети да језик трпи од наслеђа зле политике. То наслеђе би завремена требало из језика odstrанити.

Неправедно ускраћивање државног имена Србијанцима још више пада у очи у поређењу са нападом употребом државног

имена једне суседне државе за једну националну мањину у Србији уместо етничког имена те мањине. Док речи Србијанац данас нигде нема, Албанац је једна од најчешћих речи у јавној употреби. Не можемо тражити да цео свет учи српску историју да би разумео шта се код нас дешава. Али, то што се дешава треба прецизно именовати и изразити нашим језиком који за то има могућности. Шта ће мислити странац, чије је знање српског језика и српске прошлости ограничено, када прочита овакве наслове у нашим новинама: *Апел Албанцима да прихвате позив Владе Србије. На Космету је класичан тероризам албанских сепаратиста. Албански сепаратисти прексинаћ напали полицијску патролу у селу Кијеву. Албански студенти затражили одлагање паралелних избора. Лидери косметских Албанаца су у ћорсокаку. Борци Војводине осудили тероризам албанских сепаратиста.* Сви наслови су покупљени само са једне стране (16) Политике од 18. марта 1998. и односе се на информације које потичу из србијанских градова: Београда, Новог Сада, Приштине, Пећи и Зајечара. На истој страни Политике, са које су узети цитирани наслови, објављене су две информације из два црногорска града, из Бара и Подгорице. Њихови наслови гласе: “Власт у Црној Гори враћа дуг за шиптарске гласове” и “Шиптари се играју руског рулета”. У овим информацијама доследно се употребљава шиптарско име за исту националну мањину и у њима нема ни помена о Албанцима.

Цитирани наслови информација из србијанских градова сугеришаће странцу да се овде, по свој прилици, ради о међународним и међудржавним односима, а не о унутрашњим проблемима Србије. Странац зна да су Албанци пре свега грађани Албаније и, према томе, зашто би Албанци били позвани да прихвате апел Владе Србије. Од “косметских Албанаца” до “албанског Космета”, у језичком смислу, само је један корак. Зашто би странац морао да зна оно што ми знамо, а знамо да име Албанци није етничко име за мањинску етничку популацију у јужној Србији и у Црној Гори него да је њихово право народно име, којим се и сами зову, Шиптари, а да су их Срби одвајкада звали Арбанаси. Име Албанац изведено је од имена државе Албаније која је створена 1912. и може бити с правом употребљено за грађане државе Албаније али не и за србијанске и црногорске Шиптаре изузев у једном случају: када се ради, заиста, о грађанима Албаније који су убацивани у

нашу земљу са циљем да је разбију и који нису србијански ни црногорски држављани. И само у том контексту цитирани наслови могу имати смисла. У противном, поставља се питање: ко то србијанским Шиптарима и зашто стално сугерира да су они Албанци када многи од њих, а нарочито исламизирани и поарнаућени бивши Срби међу њима, Албаније никада нису ни видели.

Погрешно би било да се олако закључи како су новинари за све криви, па и у овом случају. Велика пометња у схватањима о српском језику и о српској књижевности на крају 20. века, мањак знања о томе код велике већине, али и мањак срчаности код зналаца, говоре да је проблем далеко дубљи. Многима је тешко да кажу за српски језик да је српски, а за читава раздобља у књижевности на том језику да је то српска књижевност. Пошто се речи узимају из главе и из срца, у питању је поремећени ментални склоп и пољуљана духовна снага код оних који се боје речи свога рођеног језика које означавају сопствени идентитет.

Национално осећање и српски понос нам налажу да вратимо достојанство и љубав лепој речи Србијанац коју су породили српски језик и историја и коју је песма овековечила и да србијанским називамо све оно што јесте србијанско. Вратимо ли у живот то име, поружено од наших смртних непријатеља, а нама лепо, бићемо милији и нашој српској браћи у другим земљама. Нема ништа одбојније од човека који се стиди себе и свога имена. И само још једно поучно поређење. Лепо је чути како се правилно каже: Црногорско приморје, а не каже се Приморје Црне Горе. Насупрот овоме, готово се не може чути да се лепо и правилно каже: србијанске бање или србијанска поља, него увек оно рогобатно: бање Србије и поља Србије. (Слушајте и читајте извештаје о сетви и жетви и о туристичкој сезони.) Као да се плашимо да из чињенице постојања речи и државе Србије изведемо неки последични закључак.

Са антисрбијанством се треба растати као једним од видова антисрпства. Не пристоји се да тражимо подршку целог света а сами да ускраћујемо србијанским грађанима право на сопствено име. Пожељно би било да нам се бар понекад неко обарти речима Србијанци и Србијанке. Тиме ће се смањити и велики притисак на реч Срби па ће она, богатија по свом значењу саборности, бити

заштићенија од ерозије и хабања. Јер, ни Срби нису увек криви или заслужни за све што Србијанци учине.

У недоумицама нико нам боље не може помоћи од нашег језика као истинске Божје благодати. Срби су створили Србију, а Србија рађа Србијанце који имају привилегију да живе у отаџбини. Не само наша прошлост него и садашњост су такве да су нам потребна сва имена којима се означава исти српски род и нема разлога да их се одричемо и било чију корист. Српској мисли и српском језику та појединачна имена не сметају.

Vera Milosavljević

A REPRESSED NAME: *SRBIJANAC*

This text raises a question why the word *Srbijanac* is disappearing from the Serbian language in everyday use. The author searches for the answer in the historical-political sphere. The cherishing of the richness of language and its ethnonyms is seen as a way of cherishing national identity and integrity.

Key words: Serb, *Srbijanac*, ethnonym, state name

Драган Недељковић (Београд)

ЗАШТО СИМПОЗИЈУМ О СРБИЈИ И ДИЈАСПОРИ?

Крајем 1997. на иницијативу академика Драгана Недељковића створена је једна нова организација под именом *Српска веза* којој је један од главних задатака да ради на развијању и учвршћивању разних облика сарадње између Срба који живе у Отаџбини и Срба у расејању. Организације сличног карактера имају и многи други народи. Организација је невладина и ванстраначка, са седиштем у Београду. У организацији *Српске везе* одржан је 15. априла 1998. на Коларчевом универзитету у Београду, симпозијум под насловом "Срби и дијаспора" који се бавио питањима јединства и сарадње Срба из матице и дијаспоре. На симпозијуму је учествовао велики број истакнутих Срба, привредника, научника, културних и јавних радника, из разних делова света и из СР Југославије. У овом броју *Србистике* доносимо уводну реч академика Недељковића на симпозијуму и његову поруку Србима у расејању упућену са свечане академије која је одржана истог дана под насловом *Отаџбина дијаспори с поштовањем и љубављу*. Основни став његових излагања јесте: да Срби не смеју да буду непријатељи једни другима чак и кад различито мисле и да ће уједињени бити духовно богатији и морално јачи.

Кључне речи: српски народ, Српска веза, отаџбина, дијаспора, порука помирења.

Уводна реч на симпозијуму "Како ојачати везе отаџбине и дијаспоре?" у Задужбини Илије Милосављевића Колаџа, 15. априла 1998.

Зашто овај симпозијум? Зато што трећина српског народа данас живи у расејању. Ни један други народ не доживљава толики одлив интелигенције. Врхунски стручњаци, у чије школовање су уграђене велике породичне жртве и уложена огромна средства државе, лакомислено су поклоњени богатим земљама широм планете. Не заборављамо ни стотине хиљада занатлија, радника и ратара: сав тај вредни стваралачки српски народ у расејању сад се нагло топи, захваћен галопирајућом асимилацијом.

Зашто ми, "Српска веза", сазивамо овај збор? Зато што надлежни и позванији од нас нису досад учинили ништа темељно да се заустави наше нестајање и да се изграде мостови трајне сарадње, која би у овом драматичном времену била спасоносна и за нас у матици и за наше сународнике у расејању; зато што су затајили и Влада и Парламент, препуштајући ту голему националну бригу једном свом министарству, које се силно труди, али је прескромних снага и без довољно средстава; зато што ништа озбиљно нису предузеле ни главне опозиционе снаге; зато што су, углавном, ћутале и неке најугледније институције, као да не схватају (зло)дух овог доба; зато што нам гори под петама, што је стање трагично, а нико не звони на узбуну. Стога, ето, овај сабор сазивају најобичнији међу обичним српским грађанима, који не проповедају ништа друго до јединство и склад у овом историјском часу кад српски народ, и у матици и у дијаспори, личи на потпуно раштимовани оркестар.

С којим видовима смртне опасности смо суочени? Криза је захватила сам корен, она је биолошка: Срба више умире него што их се рађа. Постоје стотине села у којима су увелико угашене основне школе; има подручја у којима се годинама није родило дете; има мноштво педесетогодишњака, које сматрају вечитим младихима јер су вечите нежење. А нису у питању само тешки услови: деце нема ни у породицама које имају све услове. У питању је изопаченост, кукавичлук пред животом, филозофија вегетирања у

егзистенцијалним плићацима, нагла дегенерација као последица рђавог, или никаквог, васпитања.

У тим, већ трагичним, околностима Србији је понуђен дар од Бога: дошле су стотине хиљада прогнаника; и у избегличким колонама рађала су се деца. Уместо да тим добрим народом насели опустелу Србију, српска влада није знала, и не зна, шта да ради, јер нема визију, јер не постоји национални програм, сад кад нам је најпотребнији, и кад га сви други око нас имају и спроводе, доследно и немилосрдно. Прогнанима јесте указана помоћ – хвала за то Комесаријату за избеглице, хвала и општинама које су прихватиле тисуће ојађених, хвала хуманитарцима, и из расејања и из отаџбине, хвала свима који су се жртвовали и несребично помагали наше невољнике! – али трајна решења нису нађена и није чудо што наше несрећне сународнике прожимају незнађе и тешко разочарење у матицу. Ако се хитно не створе услови, пре свега морални и социјални, за раст наталитета и за збрињавање Срба, још без места под сунцем – српски народ ће ускоро изумрети, јер су народи смртни.

Умреће и од болести која се зове раскол, а која је хронична српска болест још од светосавских времена – раскол у свим срединама, укључујући и дијаспору, па и саму Цркву. Као рак нас разједа узајамно неповерење – свих у све! – зло велико, бедни изговор да се не чини ништа за спасење, да се омаловажи свачији труд. Посвађани са самим собом, ми о себи све горе говоримо, као да преузимамо мисли непријатеља који успевају да нас обезглаве. Морамо победити проклетство које је у нама, ценити себе и веровати у се: па, нисмо ми, Срби, најгори народ! Гори од нас су они који нам то кажу. И они силни што нам чине неправде.

Зла се вазда гомилају као претња неуспеха, несреће и пораза. Изrekli бисмо баналну и крњу истину тврдећи да је комунизам, доиста кобан за Србе, једини узрочник зала садашњих. Оно што је више него парадоксално то је чињеница да је Запад, који се назива демократским, прихватио титоистичку поделу Југославије и да наставља, на најбезочнији начин, комунистичку антисрпску политику. Драма Косова и Метохије само је претпоследњи чин српске националне трагедије. Социјалистички режим у данашњој српској и југословенској држави није се показао дораслим да се снађе у тим опасним вртлозима. Зато неки, и из матице и из дијаспоре,

стављају нагласак на смену власти, као предуслов отпочињања расплета трагедије, не питајући се довољно упорно да ли би се и сами у том врло замршеном сплету околности снашли, а да не изневере идеале и очекивања Српства.

Рекао бих, стога, да је данашње стање изузетно драматично. Наш пораз је и пораз наше памети! Нити би се све могло објаснити – благо речено – силецијском природом новог светског поретка, то јест нечувеним империјализмом и неототалитаризмом једине суперсиле. Неки узроци зла су и у нама, па не само што власт морамо мењати, ако се сама темељно не промени, него и сви ми морамо да се мењамо. Наш морал, у свим срединама, опасно је срозан – затајиле су готово све наше духовне снаге. Тешко је преваспитавати народ ако највише оскудевамо баш у васпитачима. Наша опака, засад непроболна, болест је у томе: што нам опозиција није битно боља од власти. Исто је то кукурузно брашно од којег се може умесити само боља или гора проја, а не реформ или рококо торта. Највеће залихе добра су у малим и немоћним опозиционим странкама и још веће – у изузетним појединцима изван странака, који имају визију, али немају ослонца.

Тешкоћа, неодложна и незаобилазна, јесте: да ми променимо сопствену природу и да се, пре него што кренемо у напад, суочимо са властитим рђавим навикама и ниским нагонима; да будемо скромни и смерни, као Свети Сава који је за себе говорио: “Од свих последњи, Сава грешни”. Дозивам и владикау Николаја, који је и сад и овде, актуелан: “Наш поглед је постао замућен од мизантропије; морамо се вежбати у љубави према људима и поглед свој избистрити... Језик наш постао је сувише брз у сипању клетви... Ми много критикујемо друге, док о себи мало говоримо, и себе нимало не критикујемо. Код нас свако виче: ништа од нас не може бити зато што су други рђави. Кад би пак сваки од нас викнуо: Србија је несрећна зато што сам ја рђав човек и рђав њен грађанин – Србија би се препородила за три дана, и за три године била би срећна, и ми бисмо доживели срећу њену... Шта нам преостаје него да пођемо, дакле, од себе, драга браћо?”

Не позивам се, пријатељи, на Светог Саву и владикау Николаја да бих оправдао постојеће стање и оне на власти. Било би то недостојно прерушавање. Јер о владајућим мислимо јако критички, као што је традиционални став европских хуманиста према

свакој власти, која је за катастрофално стање најкривља зато што је имала и има прилику да дејствује за опште добро, а чини премало, па чак допушта да се под њеним окриљем, и у њој самој, бокори коров свакојаким порока. Међутим, ја знам колика је релативност ствари и колико је, и на страни критичара што вичу, не мерећи речи, мало спремних да се жртвују и буду само слуге народа.

Хоћу да кажем, драги пријатељи: не оскудевамо ми у слободи, већ у врлини; не фале нам бистрина и знање колико нам недостаје мудрост; имамо ми поноса, особито сујете, али у љубави смо оскудни. Најтеже је то што је мржња према сународнику са друге старне барикаде у нас жешћа од мржње према непријатељу и јача, од љубави према отаџбини. Спремни смо да заборавимо и највеће злочине крвних злотвора наших, али не и да се помиримо са братом својим, који је на раскрсници историје изабрао други пут.

Наши непријатељи су знатно изнад нас у слози, јединству, солидарности. Они налазе заједнички језик међу собом јер у мислима и осећањима носе исти национални програм.

Одавде треба да потекне порука о помирењу свих Срба, позив на јединство. Јавља ми се, ових дана, из Торонта, бивши четник из јединице војводе Ђујића: преклиње да се измиримо, да појмимо да су и Срби-губитници, бивши ратни непријатељи – наша рођена браћа. "Пошаљите поруку о помирењу, о узајамном праштању и јединству!" Као ехо, узвраћам непознатом из Торонта исти апел. Ми смо се због тога овде и окупили: да кажемо да смо једно, јер јасно је да, као народ, делимо исту худу судбину.

Где су корени извесних бесловесних понашања Срба? Најповршнији је одговор: у комунизму. А корени су кудикамо дубљи: комунизам се не би толико угнездио код Срба да није затекао и искористио празан простор. Као и код Руса! Уствари, православна духовност била је дефицитарна, па је револуција лако нашла довољно места да створи своје гнездо. Данас га траже и увелико налазе секте. И уопште туђе, несрпске и противсрпске, идеологије.

Срби су знатно пре комунистичког искушења почели губити везу са својим духовним изворима. Наша религија није довољно пратила новији развој, па није ни могла постати неутуђива срж наше модерне цивилизације. Православну духовност, а с њом и историјско памћење Срба, није било претешко, мало милом, више силом, избрисати из свести. Зато се за нас лако лепе туђе идеје,

пролазне моде, помодни хитови, укратко – површности и глупости. Празни смо, драги пријатељи! Празни јер отуђени. С том празнином у глави наш човек је одјездио у туђи свет. Отуда је наш опстанак у расејању, али и у матици! – тако големо питање. По нашој души, која је табула раса – цивилизацијски надмоћнијим народима није тешко да исписују своје путоказе и знамења.

Шта да се ради, драга браћо и пријатељи? Како смо опет враћени на почетак, малтене као у ћирило-методијевска времена, неуморно просветитељство би морало бити наш стил живота, духовног опстанка ради. Али где су просветитељи? То питање, упућено пре свега школству и просвети, може се поставити и нашој Цркви. Јер многи побожни и образовани Срби не знају за Молитву Господњу, коју на Западу непогрешиво зна сваки атеист, као део опште културе.

У хору европске и светске културе ми ћемо нешто значити само ако имамо сопствени глас, – или ћемо се отуђити и брзо нестати. То питање се поставља, са истом оштрином, и у отаџбини и у дијаспори; само што је процес отуђења у расејању очигледнији и бржи. Почети од школе прва је помисао. Од преображене школе и преображених учитеља – наизглед ништа природније! Али реформа наше школе ни у отаџбини није до краја изведена: још нису из програма уклоњени сви фалсификати; они су се наталожили и скаменили у свести оних који су се последњих пола века школовали. Стога у расејању многи Срби и даље “причају југословенски”, јер им још није јасно ни како се зову ни којим језиком говоре. А и у матици национално питање је још на титовски начин замућено, што се сад драматично огледа у кошмарима Црне Горе, некад најсрпскије земље, данас слуђене. Очигледно су жилави остаци комунизма. Ако више и није реч о намерним кривотворинама, јесте о празнинама у националном и религијском образовању, тако да ни наши високо школовани, честити и умни људи, често мутне појмове имају о основним чињеницама из наше националне повести.

Стога је више пута из дијаспоре, са разних страна тражено, а први је о томе гласно размишљао др инж. Милоје Милићевић из Берлина, да се за дијаспору створи буквар Српства, Милићевић га назива Србослов, неки требник, чак катехизис, но у сваком случају реч је о књизи основних знања о себи, о свом роду; књизи из које би зрачила порука: зашто има великог смисла бити Србин, и

Србином остати, чак и ако смо одлучили да живот проведемо на другом континенту? Због којих изузетних етничких вредности и незаменљивих културних добара имамо дужност да негујемо у себи, код деце и унука наших, српско национално чувство и српски понос? Наши историчари и списатељи дугују нашем народу тај дадемекум, сажету, јасну, и привлачну националну библију.

Припремајући овај сабор, примили смо много корисних препорука. Прво, да се редовно састајемо и договарамо као морални парламент српског народа. Положај српског народа и његове државе још је, и дуго ће бити, врло тежак, без претеривања можемо рећи – трагичан. Апсолутна подршка Србији у овом часу је неопходна. Хомогенизација Срба на очувању матице задатак је епохе, јер Србија је угрожена, сигурно не само због своје владе него и због, по Србе, несрећног стицаја светских прилика. Стање је сад тако трагично да ми немамо права на неслогу.

Само јединствени можемо се одупрети стравичним и апсурдним антисрпским офанзивама светских масмедија. Неки Срби у расејању толико су уплашени да се, усред тзв. демократија, одричу својих српских имена и презимена. У Србији то нико не мора да чини. Ствари би биле мање замршене да нисмо свакодневно суочени са “злом домаћим”, са антисрпством међу Србима. Треба зато уклесати у календар светаца наше повести имена живих праведника, наших верних пријатеља широм света, који бране Србе од гнусне лажи пропаганде, горе од гебелсовске.

Друго, хитно је да стварамо, где год нас има, за српску децу српске школе, нове и преображене, ослобођене од кривотворина и југословенских илузија.

Треће, незамењива је улога Српске Православне Цркве, која има парохије на свим континентима и којој ми не можемо давати упутства, али морамо изразити жељу и молбу да се на знатно виши ступањ, и уз нашу помоћ, подигне верско просвећивање и литургијско окупљање Срба. Уз помоћ наше цркве, кроз српску школу, као и уз много, много јаче ангажовање интелигенције – морамо се супротставити и наглој асимилацији и злоделима анти-српства. Следећи наш симпозијум требало би да посветимо тим двама тешким болестима.

Четврто, извесне националне установе, као Матица српска и Вукова задужбина, требало би да следе наше сеобе, стварајући своја огњишта и огранке где год има Срба.

Пето, програми радија и телевизије, намењени дијаспори, требало би да су много садржајнији, без празног хода, без режимске искључивости и снисходљивости, у служби виших свесрпских интереса, ослобођени демагошког угађања најнижем окусу. Данас је Србима, и у отаџбини и у свету, неопходна много јача радио станица и свестранија телевизија, испуњена родољубљем, у служби напретка и препорода, без мрачних цензора који својом умном ограниченошћу и културном оскудношћу наносе штету чак и владајућим снагама, јер им рђаво служе.

Шесто, Држава би морала да се коначно позабави сама собом, да не буде, као што је досад често бивала, маћеха Србима изван Србије него права мати: сваки Србин, ма где живео, а поготово прогнаници и избеглице, треба да има природно право на српско држављанство, а тиме и право гласа, своје заступнике у парламенту, у регионима и општинама Србије.

Седмо, Срби из дијаспоре треба да се понашају према отаџбини као синови према мајци, да подржавају њене напоре и националне установе; да се користе културним благом које им отаџбина нуди; да тамо где живе негују пријатељства са нама наклоњеним странцима, да шире истину о српском народу и граде мостове пријатељства.

Осмо, за економску сарадњу и финансијска улагања треба стварати погодне услове и стање сигурности.

Девето, за сарадњу у науци и технологији потребна је само добра воља и свест да је наша техничка интелигенција у дијаспори не само врло бројна него и изузетно квалитетна. Ако смо у деветнаестом веку и почетком двадесетог имали сјајну хуманистичку интелигенцију, сад су у првим редовима науке, у скоро свим најзначајнијим установама, наши инжењери и лекари. На Западу је много цењена "београдска школа" инжењера, а низ појединаца стекао је светски углед. Др инж. Михаило Месаровић је, у Америци, врхунски ауторитет у области аутоматизације и управљања великим системима; овде присутни др инж. Милоје Милићевић је аутор десетине изума и патената, један од најуваженијих инжењера AEG-а; др инж. Душан Груден спада у главне конструкторе

Поршеа. Итд. Листа је дуга. Мишљења и савети таквих стручњака слушају се у високим круговима најразвијенијих земаља. Зашто ми не бисмо у технологији или медицини применили исти поступак као и у спортовима? Кад смо ујединили најбоље кошаркаше из матице и расејања, постали смо прваци Европе.

Десето, Срби из Вашингтона и, још енергичније, из Љубљане, поручују да би “овај скуп морао да оснује одбор за израду теза за национални програм. Без тога сваки рад је бесмислен.”

Старао сам се, драги пријатељи, да не кажем ниједно слово мржње, да нашу драму сагледам “са очима изван сваког зла”; јер све српске везе би морале бити ткане од пређа љубави и поверења. Слика коју сам вам понудио забрињавајуће је тамна: ја више волим и црну истину која обавезује на енергичну акцију и неодложан препород, него површни и лакомислени оптимизам. Не заборавимо: и победе и порази су у духу: ако дух у нама није покорен ни сломљен – наде имамо. “Вера у успех успеха је пола!” Поготово што сви ми овде, и из отаџбине и из расејања, неповратно припадамо Србији, уверени, упркос мучним сазнањима, да ако има сеоба, смрти ипак нема, како је закључио своју епопеју Милош Црњански, великан из расејања, који се вратио у Србију да у њеном крилу умре. А овде, у отачастсву, у најтежим околностима, у грозници која нас тресе, и упркос пустоши, појављују се на све стране изузетни таленти – у музици, књижевности и уметности, у науци, у спорту – који заслужују сву нашу пажњу. Нови Пупини и нове Тесле, нови Мокрањци и нови Карацићи – и данас се у српском народу рађају. Дужност је свих нас, из земље и расејања, да им крчимо путеве делотворним разумевањем. Осим тога, у овом престолном граду и у свакој вароши Србије, постоје људи изузетне даровитости, беспрекорног поштења и неисцрпне љубави према отачастсву. Иста таква племенита језгра постоје у српским срединама на свим континентима. Јер спасење је у култури, у знању и стваралаштву; а изнад свега у љубави, која све превасходи и све спаја, и није чудо: јер љубав је Бог. Не заборављајмо никада: где јединство влада, ту станује Бог. Где је слога – ту је Божји благослов.

ПОРУКА ДИЈАСПОРИ

Са свечане академије “Отаџбина дијаспори с поштовањем и љубављу” одржане у Задужбини Илије Милосављевића Колаџица у Београду, на Велику Среду, 15. априла 1998.

Драги сународници широм света, ви из расејања и ви из свих српских земаља!

У престоном граду Српског народа, у поноситом Београду, окупила нас је воља да појачамо везе између отаџбине и свих Срба у дијаспори. Покренула нас је љубав да потражимо заједнички језик, остајући верни нашим прецима и забринути за судбину свога потомства. Без обзира где се налазимо, сви ми чинимо разумљено, али недељиво тело српског рода. Нека нам и дух буде јединствен!

У бурној историји овог страшног века били смо, и још смо, “сламке међу вихорове”. Да не бисмо били жртве немиле историје и потонули на њеној вазда узбурканој пучини, драги сународници, морамо бити сложни. Само они који су богати љубављу и сједињени њоме, они што чином потврђују своје замисли и идеале – могу се одупрети и опакој судбини.

Окупљени у овој великој недељи часног поста, ми вам се обраћамо с поруком љубави: нека престану српске свађе, нека умукне мржња, нека занеми неповерење! Без обзира где нас је судбина бацила и одакле долазимо, сад гледајмо напред; окренимо лист у књизи нашег драматичног живота и у будуће служимо само Богу, који је љубав и нада, правда и истина, и своје многострадалном народу, који је не једном васкрснуо из мртвих, па ће и сада, надахнут вером и љубављу, смоћи снаге да се препороди и преобрази; али – само ако се свако од нас препороди и преобрази.

Србин Србину не може и не сме – бити непријатељ. Србин Србину вазда је брат, и онда кад друкчије мисли, јер свако од нас поучен је сопственим искуством. Различити а уједињени – бићемо само духовно богатији и морално јачи.

Уважавајући опречна лична уверења, у љубави према отаџбини морамо бити једно тело и једна душа. А отаџбини се може

служити на сваком месту. Ви у расејању бићете њени верни синови и кћери: ако негујете и потомству преносите наш дивни језик; ако не заборавите него памтите историју Српског народа; ако узимате из отаџбине духовно и културно благо, које вам она матерински, као наслеђе, поклања, а ви га делите својој деци и унуцима! – да не забораве ко су и шта су.

Будите ваљани грађани државе која вас је примила, захвални што вам је хлеб и кров дала. То је ваша нова домовина јер дом ваш сад је тамо. А Србија је незаменљива отаџбина.

Учинићете велико дело ако градите трајне мостове између нашег народа и народа с којим сад живите. Учите страни језик а одржавајте свој, не заборавите поруку предака: колико језика знаш – толико људи вредиш. Грех је отуђити се од мањег језика. Негујући оба говора и трудећи се да живите у две културе, бићете духовно богатији и морално искуснији од других. Та језичка и културна двострукост – ваше је велико преимућство, којег треба да сте вазда свесни. У прилици сте да деци својој отварате широке видике!

Будите поносни заступници Српства у новој домовини и преносиоци туђих плодноних искустава у српску отаџбину!

Објашњавајте људима који вас окружују истину о српском народу, који је због великодушности своје тешко страдао, као и данас што непрестано страда. Тражите пријатеље нашег народа, који су нам верни сад кад нам је најтеже. Преносите им нашу благодарност и будите тумачи наше љубави и нашег поштовања према њима, јер су праведни и не заборављају нас. Свуд у свету ми пријатеља имамо, али се нисмо довољно посветили неговању пријатељства. На то вас подсећамо и то вам стављамо на срце и душу. Наш дуг према пријатељима јесте и дуг према себи и угроженом Српству.

Нека вас не обезглављује славична и прљава пропаганда светских мас-медија! Објашњавајте поштеним, а заведеним људима, жељним истине, да новине, телевизија и радио често зло и неправедно говоре о нама, Србима. А кад чујете погане лажи о својој отаџбини и о народу српском, хитајте да опоменете уреднике тих новина, радија и телевизије што газе истину – пишите им бројна писма, зовите их телефоном, учтиво их опомињите на ред и

пристојност, на праведност и истинољубивост. Ми не тражимо ништа друго него да се о нама казује истина, само истина.

Отаџбина је наша незаменљива мати, она је кћи Божија; а Државу су створили људи. Држава Југославија се према вама и маћехински понашала. Стога ми јавно позивамо државне органе, министарства, амбасаде и конзулате, не заборављајући ни царинске службенике – да поступају према вама много увиђавније него до сада, да вам не стварају тешкоће у добијању држављанства и пасоша, да вам коначно дају право гласа као деци исте нам отаџбине, да ваша права изједначе са нашим дужностима.

Пред нама је највећи хришћански православни празник. Нека ова страсна недеља часног поста буде за све нас време великог очишћења од свега недостојног људских бића, деце Божије; нека вам се срца испуне љубављу и вером; нека у свим српским породицама и домовима, црквама и школама, у свим заједницама и клубовима – победу славе, љубави захваљујући, јединство и слога.

Мислећи на Васкрс, унапред вас поздрављамо, у присуству Патријарха српског и архијереја Српске православне цркве, представника Државе, угледних заступника дијаспоре, стваралаца културе, књижевности и уметности српске, као и бројних грађана наше престонице, поздрављамо вас ускршњим поздравом:

Христос васкрсе! Ваистину васкрсе.

Dragan Nedeljković

WHY THIS SYMPOSIUM?

A MESSAGE TO THE DIASPORA

At the end of 1997 a new organization, *Serbian Link*, was founded on the initiative of the academician Dragan Nedeljković. One of its main tasks is to help the development and strengthening of the various forms of co-operation between the Serbs who live in the fatherland and the Serbs in the diaspora. Many other nations have similar organizations. It is a nongovernmental and nonparty organization, the main office of which is in Belgrade. A symposium *The Serbs and the Diaspora*, dealing with questions of unity and co-operation between the Serbs from the homeland and the ones from the diaspora, organized by *Serbian Link*, was held on April 15, 1998 at Kolarčev univerzitet in Belgrade. A large number of

eminent Serbs, businessmen, scientists, writers and public figures from various parts of the world as well as from Yugoslavia took part in the symposium. In this issue of *Serbica* we present the opening address of the academician Nedeljković at the symposium as well as his message to the Serbs in the diaspora delivered at the commemoration *From Fatherland to the Diaspora with Respect and Love* held the same day. The essential message of his addresses is that the Serbs must not be enemies to each other even when their opinions differ and that they will be spiritually richer and morally stronger if they are united.

Key words: Serbian nation, Serbian Link, fatherland, the diaspora, unity and harmony

Милован Митровић (Београд)

СОЦИОЛОШКИ ПЛЕДОАЈЕ ЗА МОДЕРНУ НАЦИОНАЛНУ САМОСВЕСТ¹

Овај рад се састоји из три дела. У првом делу се износе социолошки аргументи за критичко преиспитивање српске историјске традиције и актуелног стања српског друштва. У другом делу се разматрају три основне политичке и културне оријентације српских интелектуалаца према српском националном питању: анационални модернизам, национални романтизам и критички реализам (за који се аутор залаже). У трећем делу аутор пледира за модерно српско друштво без старих идеолошких утвара, са рационалним политичким, привредним и културним установама, за правну сигурност, идеолошку толеранцију и отворену комуникацију.

Кључне речи: Срби, национална самосвест, српско друштво, српски интелектуалци, саборност, толеранција, комуникација.

1. Чему данас социолошки пледоаје?

Сваки цивилизовани народ, а Срби су то одавно постали, све добре и лоше особине своје националне самосвести пројектује на своју друштвену организацију. Са друге стране, ниједна црта националног карактера није урођена него је условљена структурним

¹ Овим радом желим да се придружим племенитом подухвату српских интелектуалаца окупљених у Покрету за обнову србистике и око часописа *Србистика*. Надам се да ће организована група српских патриота, поред проблема српског језика и књижевности, покренути и друга важна питања српске духовне, културне и свеукупне друштвене обнове, а од покренутог часописа очекујем да постане жариште позитивне духовне енергије која Србима данас недостаје више него икад досада.

склоповима и настала је током друштвене историје дотичног народа. Срби у том погледу нису никакав изузетак – ни у позитивном нити у негативном смислу.

Зато социолошки аргументи – ако су историјски, теоријски и емпиријски засновани – могу да помогну да се успостави поуздан и рационалан оквир за мисаону синтезу свеколиког знања о себи самом, за *фационалну националну самосвест* без које није могућа никаква духовна, културна нити било каква друга обнова једног народа и друштва у којем се организује цивилизована национална заједница.

Додатни разлог за уважавање социолошке равни у развијању националне самосвести, налазим у чињеници да се у широј јавности обично потежу привидни “аргументи”, који се лажно представљају као “социолошки”. Њима се историјски, политички и људски легитимно српско становиште тенденциозно и тобоже “научно” приказује, а у ствари се само идеолошки дисквалификује као тзв. српски национализам, који се изједначава са шовинизмом. На исти такав (типично идеолошки и псеудо-социолошки) начин пледира се за разне друге опције: некад су то били наметнути “пролетерски интернационализам” и неосмишљено југословенство (са лажним “братством и јединством”), а данас су корумптивни “мондијализам” и бесмислено “југословенство” (без “братства” и без “јединства”, чак и без било какве институционалне везе међу јужнословенским народима).

Са идеологизованим марксизмом српску историјску самосвест је и преко социологије био захватио вирус псеудо-научне теорије “научног социјализма” утемељеног на “нежном” одумирању породице и приватне својине, државе и нације, вере и цркве. У плитком застрањивању (не само социолога) често се одлазило до бесмислено деструктивног става по којем је разарање заједнице (породице, локалне заједнице и нације) неопходан предуслов конституисања “модерног” друштва. Онима који се и данас супротстављају оваквом саморазарајућем дискурсу у тзв. модерној постмарксистичкој друштвеној теорији обично се пребацује романтичарски идеализам, чак и онда када су они веома критични према прошлости и према многим елементима традиције. Као у стара бољшевичка (“вунена”) времена, то пребацивање често одводи до грубих идеолошких дисквалификација (срећом, овог пута без фи-

зичких ликвидација). У оба случаја, нескривени циљ је да се разарањем старих заједница насилно убрзава “нужан историјски процес рађања новог друштва” (некад “напредног комунистичког”, данас “модерног грађанског”). Евидентно је да се и овог пута брисањем традиције “испира мозак” и потиरे историјско памћење појединаца и група, све поради лакшег манипулисања с њима.

Потирањем историјске самосвести, као рационалног промишљања сопствене (и сваке друге) прошлости и традиције, могуће је, не само појединце него и читаве народе, учинити потпуно неспособним да критички процењују своју садашњост и будућност. Историја је учитељица живота зато што једино она садржи поуздана и проверена мерила за критичко и рационално процењивање савременог збивања, а не због тога, што се, тобоже, прошлост нужно и стално у истом облику понавља.

Зато је банална вулгаризација историјске самосвести њено свођење на романтичарско идеализовање прошлости као такве и њено наивно пројектовање у будућност. Ништа мање вулгарно, ни мање наивно, није ни објашњавање садашњости у једној димензији или њено интерпретирање из перспективе очекиване и неизвесне (“светле” или “суморне”) будућности, а без икакве релевантне везе са оним прошлим и једино извесним збивањем (макар колико оно било “мрачно” и тешко). Таква једностраност модернистичке друштвене мисли у сваком погледу је инфериорнија у односу на мудрост садржану у традиционалној изреци “збило се, не поновило се”.

У српској историји неке појаве и односи толико се често понављају, да би бесмислено и погубно било поверовати да је све то случајно. Не може бити да су за све оно што се понавља увек и само криви (или заслужни) други, а да Срби сами у томе никаквог удела немају. Ако ишта друго, сами су морали упамтити оно што им се збивало – како оно што су им други чинили, тако и оно што су они другима радили. Морали су, себи за наук, да “узму на знање и равнање” макар сопствено и скупо плаћено искуство – да им се заборављена прошлост не би враћала, као сурова садашњост и као претећа будућност. Онај коме други креира свест и одабира оно што ће упамтити и(ли) заборавити – није самосвестан и самосталан, па не може бити ни слободан.

Тако је са људима, појединцима, али и са народима и друштвима. Самосвест је предуслов слободе, а слобода је смисао живота у историјској традицији европске културе. Срби су и по овоме европски народ – ако не више, онда ни мање од других Европљана. Институционални и организациони друштвени оквир слободне историјске егзистенције европских народа јесте *национална држава*. Без државе није могуће цивилизовано друштво нити модерно организована нација.

Срби су ову велику истину олако заборавили и зато су данас скоро остали без своје државе – која их је тако скупо коштала. Зато данас и јесу у тако незавидном положају, јер старе грешке понављају, а научено заборављају. То је опасан пут у понор са којег Срби што пре морају скренути, да би се вратили својој историјски провереној позитивној традицији и на њеним темељима за себе градили сигурнију и бољу будућност.

Оно што је највредније у тој традицији и данас на свој особени начин осветљава српску веру (и цркву), политичку власт (и државу), обичаје, морал и право, настајање и мене својинских облика, обрасце примарних међуљудских односа, глобалне односе унутар српског друштва и односе са другима. Тај сопствени поглед на себе, из себе и својих историјских понора и висова, као *критичка национална самосвест*, неопходна је сваком народу, а нарочито оном који се, попут Срба данас, нашао на заслепљујуће осветљеној сцени споља инструментализоване пропаганде и тоталитарне манипулације великих светских сила малим народима.

Коначно, постоји и један лични разлог за овај “социолошки пледоаје” који не би ваљало прећутати, пошто прећуткивање релевантних личних разлога може да доведе до погрешног разумевања, случајних неспоразума, привидног слагања и још понечег што омета јавну комуникацију. Аутор овог прилога је по професији социолог, али од оних социолога који се осећају одговорним што се друштво у којем живе, у којем јавно делују и које проучавају – неистинито приказује и нетачно именује као “југословенско”.²

2 Вођен овим ставом отворно сам полемику међу социолозима у данашњој СР Југославији на стручном скупу о теми *Југословенско друштво крајем деведесетих*, који је одржан у Београду 29-30. септембра 1995, у организацији Социолошког друштва Србије. Тада сам јавно запитао професионалну асоцијацију српских социолога “постоји ли данас ‘југословенско’ друштво?” и, уместо научно засноване расправе,

Поред осталог и то је оно што ме повезује са филолозима окупљених око *Србистике*, који не пристају да се, после свега што се десило у односима између Срба и Хрвата, *српски језик* и даље назива *српско-хрватским*. Као што су филолози позвани и одговорни (пред струком и науком, пред народом и историјом) да тачно и истинито именују језик свога народа, тако су и социолози дужни да, након распада Југославије (по други пут у овом веку) и после свега што се збило у међусобним односима јужнословенских народа јасно и гласно проговоре о српској држави и српском друштву. И једно и друго, мора се тачно и истинито именовати, без обзира на тренутне спољње и унутарње сметње које стварају дубоку (можда и трајну) пометњу и националној самосвести Срба као народа.

Српски интелектуалци, па и социолози међу њима, данас су најпозванија друштвена група (а ко би други него они, а кад би, ако не би данас били?) која би требало да на своме пољу деловања употреби своје знање, запосли свој ум и заложу свој стручни и морални ауторитет, не би ли се народ и друштво којем припадају ослободили унутарње идеолошке пометње, сачували од себичног политичког и плитког дипломатског тактизирања и одупрли систематском страном ометању и “гурању у провалију”.

добио сам само једну усмену реплику (са стручно ирелевантним “јулским” флоскулама) и мондијалистичко мрмљање иза леђа и по кулоарима београдске чаршије. “Омашком” уредника (како ми је речено) само мој рад није објављен у зборнику радова са поменутог скупа, а намерном одлуком редакције *Социологије* није уврштен у број припремљен за објављивање на енглеском језику – иако сам и од једних и од других претходно добио позив да им доставим свој стручни прилог на задату тему. Тај рад, под насловом *Постоји ли данас ‘југословенско’ друштво?* ипак је објављен у *Социолошком прегледу*, vol. XXX (1996), No.3, с. 313-323. Њиме сам, други пут међу социолозима, а трећи пут у нашој широј јавности, заговарао синтагму српско друштво, као историјски адекватну, теоријски рационалну и правно-политички оправдану ознаку за реалитет глобалног друштва у границама данашње СР Југославије, након сецесије Хрвата, Словенаца, Македонаца и Муслимана (“Бошњака”) из бивше југословенске државне заједнице. Упоредити моје чланке: *Српско друштво на раскрсју*, *Летопис Матице српске*, год. 168, 1992, књ.449, св.3, с.403-420; *Социологија и данашње српско друштво*, *Социолошки преглед*, vol.XXVIII (1993), No.1-4, с. 75-88.

2. Српски интелектуалци и национална самосвест

Историјска свест српског народа, од стварања југословенске државе па до данашњих дана, изложена је систематском заборављању и тендециозном искривљавању. Традиционални српски идентитет се разара и нестаје, а нови није стваран. Србима се систематски намеће варљив и погубан утисак да је једна друштвена заједница могућа без развијене свести о заједници, да је духовно јединство неважно (а да је важна само “материјална база”), да је национална заједница превазиђени “остатак прошлости” и још које-шта друго. Лицемерно је то што све ово други препоручују Србима, док сами чине сасвим супротно. Трагично је (по Србе) што су у такве “шарене лаже” наивно и сами поверовали. За то време други су журили да посвршавају своја национална посла – “док се Власи не досете”. Срби су поверовали у међународно право и били убеђени да су границе Југославије загарантоване. Мислили су: неће ваљда у Европи бити призната насилна сецесија, кад у Хелсиншкој повељи изричито стоји да је баш то забрањено. Мислили су да се неће подстицати разбијање вишенационалне Југославије, баш кад се у Европи пледира за мултиетничке односе и громогласно најављује уједињавање независних држава.

Све је личило на примамљиву бајку, али из пројектоване будућности. А Срби, заборављајући своју, балканску и европску историју, и овог пута слепо загледили у ту најбајнију бајку (као и у ону сличну, комунистичку) упали су у клопку – на првом кораку, ту “пред носом”, први и једини од свих Европљана (па и Балканаца); другима за пример, себи за наук (надајмо се бар толико).

Међу српским интелектуалцима данас, као и много пута раније, постоје бар три суштински супротстављена становишта о евентуалном утицају историјске свести и националне самосвести на данашње стање српског народа, његове државе, друштва и културе. То су *анационални модернизам*, *неоромантичарски национализам* и *историјско-критички реализам*.

СТИЦАЈЕМ разноразних околности, како спољњих тако и унутарњих, превагу имају (и међу социолозима), макар ону медијску, ови први. Они мисле да је Србима данас за све “крива” српска традиција, сећање на прошлост, српска везаност за своју нацију и

државу, неповерење према другима (неки то чак називају “српском клаустрофобијом”) и слични “традиционализми” који ометају “модернизам” – и код Срба и код оних са којима су Срби живели у истој држави и коју су разбили и напустили.

Неоспорна је чињеница да је и међу Србима модернизација често каснила, била успоравана и блокирана, да је ирационални традиционализам понекад надјачавао рационалну традицију и жељену модернизацију – али зар је то био случај највише са Србима и само са њима у бившој Југославији?

Зар од Шиптара постоји неки још традиционалнији народ на Балкану (па можда и у Европи)? Зар је хрватски “тисућљетни сан” и национални програм отеловљен у “беспућима повијесне збиљности” окренут ка “будућности модерне Европе”? Зар Словенци нису били “клаустофобичнији” од свих у бившој Југославији? Зар су Македонци окренути будућности кад се везују за Александра Македонског, а Муслимани (“Бошњаци”) за Турску, Иран, Пакистан и шеријат? Зар су црногорски “зеленаши”, с позивом на стару Зету и Балшиће, у стању да “модерно” превладају племенске поделе у садашњој Црној Гори? Зар су Срби заиста највише од свих “фиксирани за националну државу”, кад су се само они “добровољно” одрекли (или бар, прећутно пристали) да своје две националне државе размене за једну “мултинационалну”, од које су сви други откидали управо националне државе (које никад раније нису имали)?

Зар српски интелектуалци све ово не виде? А ако виде, зашто на такав начин гледају на “традицију” и “модернизацију”, на историјску и националну свест – само код Срба? Знају ли они какав је стварни историјски и актуелни значај националне државе, шта значи аутохтона традиција за модерни развој сваког друштва (па и српског) и чему воде “идеологије заборавља”, тендециозне “методологије” или олаке дисквалификације целог једног народа, његове историје и културе?

Кад то други раде, то није тешко објаснити, некако би се могло и разумети, мада се нипошто не би смело оправдати. Кад српски интелектуалци о Србима тако мисле, и што је још горе, тако јавно говоре (да не употребим неку тежу реч коју заслужују они, али не и читалац) – то је много теже објаснити и скоро

немогуће рационално разумети. Што се оправдавања тиче, то ће сами морати да чине – ако икога нађу ко ће им поверовати.³

Као реакција на претходно анационално (понекад, у понечем и “антинационално”) становиште, појављује се идеализовани, *неоромантичарски национализам* у јавном дискурсу данашњих српских интелектуалаца. Овај национални неоромантизам у српској друштвеној и политичкој мисли и културној оријентацији непосредна је реакција на актуелне (не)прилике у којима се нашло данашње српско друштво, а посебно српски народ у распадајућој Југославији. Посредно, то је реакција на претходне теоријско-мисаоне блокаде, цензуру и самоцензуру у разматрању међунационалних односа у Југославији, која скоро никог ко је јавно о овоме мислио није могла да мимоиђе. Према “правилу социјалног кла-тна”, кад се једно становиште пред историјском стварношћу искомпромитује, већина је склона да прибегне другој (супротној) крајности – поступајући по инерцији “глобалног таласања” које у немирним временима може да буде сурово по оне који му се сасвим препусте.

Као и свака друга реакција и ова је неаутентична и зависна од реактивног извора. У жељи да се “компензује” раније подцењивање националне традиције, она се некритички прецењује. У настојању да се политички “парира” анационалним пројекцијама, а готово националистичким пројектима других, искривљује се сопствена оптика у процењивању стварне прошлости, садашњости и будућности српског народа и друштва у којем се историјски егзистира. Стварни историјски токови не сагледавају се ни реално ни рационално.

На националну историју гледа се митолошки, као на нашу борбу са opakим и мрачним силама зла у којој су (само) нама чињене “неправде” које данас треба “исправити” тако да нам будућност дефинитивно постане “светла”. Објективни историјски процеси се персонализују, тако да се за сваки неуспешан потез у историји име-

³ О овој, не тако реткој, “фели српских паметњаковића” пишем у следећим полеми-чким чланцима: *Метатеоријски контекст актуелне српске друштвене и политичке мисли*, Српска политичка мисао, Vol. I (1994), бр. 1-4, с. 31-45; такође: *Између историјског спелиа и интелектуалног бешчашића*, Српска политичка мисао, Vol. II (1995), бр. 2-3, с. 293-320).

нује понеки “кривац” или “издајник”. И оно што је спонтано наступило, ксенофобично се тумачи као последица “непријатељске завере”. На свет око себе гледа се манихејски и скоро анимистички, као на свет “пријатеља” (добрих духова) и свет “непријатеља” (злих духова).

Све ове критичке назнаке не имплицирају негирање стварних историјских неправди, стварних издајника и стварних националних непријатеља, нити амнестирају одговорне историјске личности од стварно погрешних поступака. Ради се само о слабостима неоромантичног приступа који омета реалне увиде и рационалне поступке тако што постојећем онтолошком нередом додаје гносеолошку збрку и аксиолошку пометњу.

Историјско-критички реализам пледира за дубљи историјски и теоријски увид у суштину друштвених процеса и односа у неком конкретном времену и простору. Таква оријентација није реакција ни на први ни на други тип јавног дискурса него је усмерење за реалне и истините увиде – у прошлост, садашњост и будућност – како нашу, тако и других. Ма колико заинтересовани били за интересе и судбину свога народа, па и управо због тога, они који полазе са овог становишта пре могу да очувају теоријски дигнитет своје мисли, али и морални интегритет свог практичног националног ангажмана. Таквих је, на несрећу, мало али их има у свакој од духовних дисциплина у оквиру којих се српска мисао негује: у лингвистици, теорији књижевности, филозофији, социологији, историографији, праву, економији, политологији, етнологији и другима – тек толико да обележавају стратешке правце развоја, да постављају циљеве којима вреди стремити, да служе као узор од којих се има што-шта ваљано научити. Од Вука и Доситеја, преко анонимних народних учитеља, уназад до Растка Немањића, а унапред до Јована Цвијића, Тесле, Пупина и Слободана Јовановића, иде линија континуитета, својеврсна културна и историјска вертикала оних који су од Срба били успешни по ономе што се у целом свету цени.⁴

4 Сличних поменутима има и међу нашим савременицима у разним областима културног стваралаштва, како световног (научног и уметничког) тако и духовног. Имена им се не наводе и стога што се свако од њих, без обзира на досадашње заслуге, до краја живота још може сам искомпромитовати – много лакше него што се они други који су се данас обрुкали могу оправдати.

Они су умели да помире љубав према своме народу и отаџбини са истинољубивошћу без које нема науке и културе са универзалним вредностима. Њима научна објективност није сметала да се пожртвовано боре за интересе свога народа и државе, нити им је патриотизам мутио поглед на очигледне недостатке и велике мане српског нација, које су Србима самима највише зла донеле. Њима се може веровати кад показују да се ни по манама ни по врлинама не разликујемо толико од других, блиских и сличних народа, да бисмо имали право на нарцисоидну уображеност нити разлоге за комплекс инфериорности. Нисмо ни бољи ни гори од других – ни тада када се од њих пуно разликујемо, ни онда ако смо им у понечему слични. Неправде које од других трпимо јесу болне, али ни ми сами нисмо само “божји праведници” који не би имали чега да се постиде или због чега да се покају. Историјски је разумније питати се зашто смо такво зло и толике неправде сами себи и једни другима чинили, него ламентирати над сопственом судбином којој се сами препуштамо. Тако пропуштамо прилике да се на своју сопствену судбину организовано и на време (а не само спонтано и накнадно) утиче.

Само она српска културна оријентација која би следила традицију овакве критичке историјске саморефлексије може истинито и рационално да нам објасни зашто и како смо, као Срби, остали без државе онда кад државе добијају они који је никад нису имали, зашто нас свет дели онда када се други уједињују, зашто нама не признају оно што се за друге императивно захтева? То и јесте непосредни теоријски задатак теоретичара, као што би аналоган задатак политичара био да више никад не воде такву националну политику која Србе увлачи у “светске вртлоге” и судара са “ветровима историје”. Такав луксуз себи не смеју да дозволе ни много већи ни јачи народи од српског. Поготово је нерационално понављати сопствене грешке, оне које су већ једном скупо плаћене. Сваки следећи пут цена грешака увећава се по геометријској прогресији – што би, нарочито за мале народе, морао да постане “гвоздени закон историјске самосвести”. Искуство других народа и друштава, нарочито оних који су нам најближи и најсличнији, како позитивно тако и негативно, може нам понекад више помоћи од сопственог искуства – нарочито ако тиме избегнемо да свако зло први осетимо на својој кожи. Добро и тачно познавање других, а

нарочито моћних, може да буде пресудно за опстанак малих и слабијих. Препознавање лажних дилема, између оних стварних, није једноставно. Ипак, само критичка друштвена самосвест могла би да сигнализира оптималне правце стратешке оријентације српског друштва.

То, међутим, није могуће без рационалног увида у досадашње историјско искуство чијој артикулацији морају да теже све духовне дисциплине у којима се обликује актуална српска друштвена и политичка мисао. У нашим (не)приликама досад су се показивали као историјски делотворнији неки обрасци друштвеног деловања од неких других које смо такође практиковали: рационалнији исход је, по правилу, наступао када се полазило у сусрет највећим проблемима, а не онда када се позивало на узмицање пред њима; када се од Запада учило (не и преучило) и то се Истоку преносило, а не обрнуто; када се више радило на сопственом јачању, него на слабљењу других; када се ослонац налазио у себи пре него што би се подршка (и пријатељи) потражили на страни; када се најпре промислило па учинило, а не обрнуто; када се мислило главом, а волело срцем, а не обрнуто, тако да ни мисао ни љубав немају аутентичну вредност.

3. За српско друштво без идеолошких утвара и старих илузија

Ако се не идеализује често сурова прошлост, са јаким примесам примитивне српске традиције, могу се, баш из такве, трагичне, националне прошлости извучити и највредније поуке. Прва таква "поука над поукама" била би опомена Србима да данас и више никад насилно не оживљавају *идеолошке утваре* које је време прегазило. То је за Србе опасно, пошто их такве утваре, као старе илузије, и данас вребају. Оне код Срба отварају лажне дилеме и производе дубоке недоумице. То су опасне замке за идеолошки антагонизован, духовно пометен, изнутра друштвено неорганизован, а споља свакојако притиснут народ, какав су Срби данас.

Овог пута није реч само о овим или оним идејним садржајима разних идеолошко-политичких пројеката, нити о идејама социјалне правде, националне слободе и достојанства, о идеји људских права или о нечем другом. Наведене идеје су биле, остају и увек ће

бити, више или мање, универзалне друштвене вредности које одређују стратешке циљеве разних политичких покрета и осмишљавају политичко деловање појединаца и група. Овде се ради о њиховој грубој идеолошкој инструментализацији, о себичном монополисању, и претварању у идеолошке штитове или у подмукле бодеже, од стране оних којима је први, једини и последњи мотив неограничена и неконтролисана власт над народом.

Данас се међу Србима до истребљења међусобно “ћерају” они који се у име “социјалне правде” безобзирно лично богате, који у име “националног достојанства” сатиру виталне снаге српског друштва и непосредно угрожавају државни интегритет и они који верују да “наша људска права” могу и треба од нас самих да заштите други, и то они који мање бране “људска права” него што са њима нападају слабије од себе.

Ко не би потонуо у овом “бермудском троуглу” старих и нових идеологија и вртлога које оне данас на Балкану стварају? Срби су данас усред опасног гротла – опаснијег него икад што је био, а сами су слабији, збуњенији и уплашенији него икад што су били. Историјски гледано, веома је смислено питање ко нас је јуче тако ослабио, толико помео и доведе довео, али је од тога важнији одговор на питање како да се данас одржимо и сутра испливамо из подмуклих вирова савремених политичких токова који већ постају нове трагичне странице најновије српске историје.

Једни би да јуре, шчепају и казне кривце на власти – сад кад се јасно види ко је крив и док су “старе штеточине на делу”. Притом, њима је одувек било важније кажњавање него спречавање, а најважније им је да баш они замене њих. Да казне друге, хтели би и умели, али да их у злоделу спрече, нити умеју нити могу, а не пружају уверљиве гаранције да и сами не би на сличан начин владали – кад би им се посрећило да до власти дођу.

Они други – што су владали, што владају и који би да довека остану на власти – да се не би бранили, нападају: док краду, вичу “држ’те лопова”; док издају државу, “гањају издајнике”; док једном руком удељују милостињу, другу завлаче у скривене џепове, склони да узимају и из просјачке торбе. Док се позивају на висока морална начела своје владавине, систематски унижавају елементарну моралност обичних људи. Они су повремено и неискрено изговарали патриотске фразе, а искрене патриоте су изгарале у

необјављеном рату (у “миру”) и жртвоване објављеним мировима током и на крају необјављеног рата. Залога једних (на крају се показало) била су лажна и олако дата обећања, док су други залагали истинска добра (своје њиве, куће и завичај, личне животе, животе најдражих и своје деце). А кад је највредније и најдраже изгубљено, од оних који су им “помогли” да то све изгубе не стижу ни речи саучешћа, ни папирне захвалнице, нити бижутеријске медаље. Живе избеглице су почеле да завиде мртвима који нису стигли да избегну до “мајке” Србије. На крају свега (иако још није крај), заговорници “социјалне правде” постали су богатији него икад што су били, док су сви остали осиромашени.

Они безимени Срби, далеко и од власти и од опозиције, то су они трећи, најбројнији и најоштећенији. Они су обмањивани од “својих”, прогањани од непријатеља, заборављени од “пријатеља”, заплашавани и кажњавани од светских моћника. То је реални корпус данашњег српског друштва – рањеног тела и повређене душе.

Велико је питање како ли ће ти обични Срби, после најновијег искуства са идеолошком злоупотребом “социјалне правде” и “националног достојанства” од стране свога политичког вођства, и злоупотребе “људских права”, од тзв. међународне заједнице и заговорника “новог светског поретка”, данас и сутра разумевати ове универзалне друштвене и политичке вредности. Најновије трауматично искуство ником не би било лако преболети, па то ни код Срба неће ићи ни лако ни брзо. Потискивање у заборав било би кобно, а историјска катарза била би могућа само ако се у измењеним околностима рационално потражи излаз из ћорсокака.

Уместо увлачења у традиционалну љуштuru (која је реално већ растворена), уместо нојевског скривања и бежања од сурове стварности или фронталног супротстављања ономе што је од нас јаче и што би нас могло смрвити, морало би се кренути у сусрет свему ономе од чега се не може побећи. Илузорну традиционалну заједницу мора заменити рационално организовано српско друштво.

У социологији је уобичајено разликовање “традиционалне заједнице” од “модерног друштва” као два основна структурна и историјска типа друштвених односа или облика друштвености уопште.

Типичне традиционалне заједнице су релативно хомогене, често и сродничке (природне) друштвене групе у којима преваладају односи солидарности и неписана правила социјалне контроле (обичаји и морал). Типично “модерно друштво” је статусно, функционално и интересно хетерогена група која може да опстане и да се развија као рационална функционална целина само ако се организује на основу општих правних норми и универзалних правила понашања и деловања.

У преддржавном стању друштвени поредак почива на заједничким обичајима чије поштовање обезбеђује лични ауторитет племенског старешине и колективни ауторитет сродничке групе. Као што су обичаји групни, тако је и морал партикуларан: оно што је забрањено унутар сродничке или локалне заједнице, дозвољено је у односима са другима, изван ње; двојна су мерила добра и зла и она су основа својеврсног “фамилијарног аморализма”, типичног за традиционалне заједнице.

Срби су, као и сви други, од традиционалне племенске заједнице постајали цивилизовани народ организовањем државе у Средњем веку. Они су ступили на културну и политичку позорницу цивилизованих европских народа и поставили темеље своје модерне друштвене организације онда када је *Законик цара Душана* прописану правну норму поставио изнад личне царске воље и моћи и онда када се морал сваког држављанина почео равнати према категоричком императиву који епископски глас народног генија назива “правдом Бога истинског” која (више) није била “ни по бабу, ни по стричевима”.

Стара светосаска саборност била је могућа у Срба тек кад са усвајањем хришћанства до свести људи допиру универзална људска мерила хришћанског космополитизма. То је цивилизована, за своје време нова и у том смислу модерна саборност, која је представљала отеловљење принципа заједнице унутар новонасталог облика државне и друштвене организације.

Поједностављено тумачење и неисторијска формализација идеално-типских појмова “традиционална заједница” и “модерно друштво” одводи до погрешног закључка да је не само могуће него је и пожељно “друштво без заједнице”. Распад бившег југословенског друштва нама је најсвежији доказ да је крхка творевина оно друштво чије здраво језгро не чини духовно и културно инте-

грисана заједница. Али ни најздравије језгро истинске заједнице није могуће очувати здравим ако је око њега организација друштва нерационална и неефикасна. Лоше организовано друштво нагриза и најздравију заједницу. Најсвежији опомињући примери су актуелни односи између режимских структура Србије и Црне Горе, односи режима у Србији према режимским врхушкама у бившој Републици Српској Крајини и данашњој Републици Српској – а једних, других и трећих, према својим унутарњим идеолошким и политичким противницима.

Није случајно што код Срба постоји народна изрека, као ознака за неког опаког, да би тај “завадио и два ока у глави”; али и она друга – “чист рачун, дуга љубав”. Због свега, Србима је данас од племенског старешине, па и од “братске љубави”, много потребнија рационална друштвена организација, а то значи: рационално организоване и ефикасне политичке, привредне и културне установе, правна сигурност, идеолошка толеранција и сусретљива комуникација. А за све остало – “ласно ћемо ако јесмо људи”.

Наше време обележено је крупним променама традиционалног начина друштвеног живота. То је модерно доба у којем, с нама или без нас, неумитно настаје ново друштво, са новом организацијом и новим обрасцима културе. Ново време и ново друштво захтевају и нови облик људске и националне заједнице. То подразумева креативну иновацију старог принципа светосавске српске саборности, његово исказивање савременим језиком, усклађивање са културним обрасцима и структуром модерних друштава, прилагођавање новом начину комуникације и сензибилитету данашњих генерација.⁵

5 О томе пишем у свом раду: *Светосавска етика и дух модернизма*, Зборник са научног скупа *Свески дани Сретена Вукосављевића*, Пријепоље, 1994, с. 79-106.

Milovan Mitrović

A SOCIOLOGICAL PLEA FOR A MODERN NATIONAL CONSCIOUSNESS

This paper consists of three parts. The sociological arguments for a critical reevaluation of Serbian historical tradition and current position of Serbian society are presented in the first part. Three basic political and cultural attitudes of Serbian intellectuals towards Serbian national question, that is, nonnational modernism, national romanticism and critical realism (which the author advocates for) are discussed in the second part. In the third part, the author pleads for a modern Serbian society without old ideological phantoms, with rational political, economical and cultural institutions, for legal safety, ideological tolerance and straightforward communication.

Key words: the Serbs, Serbian national self-consciousness, Serbian society, Serbian intellectuals, Serbian unity

Предраг Р. Драгић Кијук (Београд)

СРПСКИ ЧУДОТВОРАЦ У РУСИЈИ

Трагови српске духовности у Русији највише су везани за личност Светог Саве. Култ највећег српског светитеља траје у Русији више од четири века и то у месту Игумново које се налази на око 130 километара од Москве. Култном односу Руса према српском светитељу допринело је умногоме његово главно дело *Крмчија* које је од 13. века било основ руског црквеног и грађанског законодавства до краја деветнаестог века, затим његов монашки живот, као и сродничке везе (бака по мајци Ивана Грозног, Ана Глинска-Јакшић, била је из српске племићке породице Јакшић). Храм у Игумнову затворен је у Стаљиново време, 1937.

Кључне речи: Свети Сава, Русија, култ Светог Саве, српска духовност.

Трагови српске духовности на тлу Русије (попут рукописне збирке у Румјанцевом музеју) нису ни у једном случају толико видни као у личности Светога Саве (Немањића). Култ нашег светитеља, у свеправославној богословесној симфонији, не само што заузима истакнуто место у руској укрисовљеној традицији већ је и у свести њених молитвеника зрачио особеним почелом чудотворца. Отуда и култ српског светитеља, као чудотворца, траје у Русији већ пуна четири века, иако за Светога Саву (1169-1236) – кога непознати милешевски монах назива “оцем отаца, источником милостивим и престолом осећања” (у Служби успенија Светитеља Саве) црквено предање бележи и доводи у везу чудотворно исцељење монаха Неофита над његовим празним гробом у Трнову још 1237. године.

Занимљиво је истаћи да је овај српски принц, светогорски подвижник и трновски упокојеник (мошти светитеља је из Трнова у манастир Милешеву пренео краљ Владислав 6/19 маја 1237.) одмах по напуштању света искушења израстао до култа који је сабирао православне Словене и Грке. То је и разлог што је лик Св. Саве живописан од Свете Горе (манастир Ватопед) и Грчке (у цркви Св. Димитрија, село Палатиција код Верије, 1570. године), па преко Бугарске и Румуније (у Молдавији од 15. века) до словенске и православне Русије.

Па ипак, истраживачи дела и живота првог српског архипастира и равноапостолског светитеља нису уцелинили своје напоре. То посебно важи за српску и руску науку која је траговима узајамних веза и међуправославне саборности противставила моралну леност, посебно оличену у протеклих педесет односно седамдесет година вулгарног атеизма. Тапије српско-руске теодицеје утолико више треба испитивати јер се српски равноапостол слави у Грчкој, Бугарској и Румунији али га код Руса помиње Тверски типик још 1438. године.

Иако поседујемо одређена знања о заступљености српског светитеља у црквеној уметности Русије, остао нам је потпуно непознат траг о литургијском значају Светога Саве у руском православљу. У прилици смо да најзад обелоданимо, иако још увек недовољно испитане, податке о мистагошкој рецепцији нашег светитеља у делу руског молитвеног круга.

На половини пута према Тули или Козељску (где се налазе светиње Оптинске пустиње из 14. века) у Серпуховском срезу Московске губерније подигнута је 1810. године црква у селу Игумново. Ова црква, око 130 км од Москве, посвећена је светим мученицима Флору и Лавру, рођеној браћи, каменоресцима, који су, због хришћанских уверења, пострадали у Липљану, на Косову, у 2 веку. Ова невелика црква каменог здања подигнута је на месту давнашње светиње, има звоник, препокривена је лимом; довршена је и освећена након обнављања 1823. године.

Од сачуваних докумената посебно је драгоцен Свештенички извештај за 1831. годину јер он сведочи да су већ тада у цркви постојала два царска престола (олтара): "један посвећен св. браћи, мученицима Флору и Лавру, док је други дограђен у славу светитеља и чудотворца Саву, српског". Разумљиво, како се богослужење

може вршити само за једним олтаром, то значи да се у одређене дане саслуживало за једним а у одређене дане за другим олтаром. Могуће је и да се служба божија за олтаром посвећеним Светом Сави Српском, чудотворцу, одржавала само у дан прослављања српског светитеља (14/27. јануар). Иако није необично за руске храмове да имају и два и три олтара, занимљиво је да се у 19. веку у црквици села Игумново наизменично саслуживало за оба олтара. Наредна испитивања треба да утврде управо тачне интервале када је црква у Игумнову, у свести руских молитвеника, превасходно постојала као црква светитеља и чудотворца Саве Српског.

Из поменутог Свештеничког извештаја за 1831. годину сазнајемо да су свештенослужитељи у Игумнову успостављени од давније (свештеник, ђакон, црквењак), да су се издржавали од прилога и скромних прихода од земље (црквиште и свештеникова окућница). Због тешких животних прилика, 1832, службујући светиње у Игумнову тражили су помоћ од Серпуховске државне благајне у висини од 300 рубаља годишње.

У игумновској цркви се богослужбено правило држало редовно до 1937. године. Први свештеник, откада је у храму постојао непрекидни литургијски живот (о чему сведочи сачувана и веродостојна црквена документација) био је Козма Григорјевич, који је чинодејствовао од 1815. до 1844. године. У периоду од 1838. до 1930. у месташцу Игумново је ревновало осам свештеника, од којих је Андреј Смирнов за 50-годишњицу верске горљивости награђен (1889) златном медаљом ордена Св. Ане.

Храм у Игумнову је затворен 1937. у време службовања свештеника Гаврилова који је отада, па све до своје смрти 1954. године, усрдно одржавао богослужење у свом дому, као што је и у кућама својих парохијана, у истом периоду, извршавао свете обреде (требе).

Чињеница: да се саслуживало за олтаром посвећеним Светом Сави са прекидима скоро два века убедљиво сведочи о мистагоском значају српског светитеља у Русији, као што и потврђује наслеђеност светоузора и светоспасења. За овакву тврдњу даје нам за право доказ да је култ чудотворца Светог Саве Српског у руском молитвеном архипелагу, уистину, трајно успостављен још пре четири века.

Наиме, недвосмислена аргументација тачно упућује на развојни пут и утицај српског светитеља, као и на најважније чиниоце уважавања хиландарског ктитора и светогорског подвижника. Култном односу Руса према српском светитељу допринело је умногомé његово дело (*Крмчија* се преписивала у православној Русији већ у 13. веку и била, према С. В. Троицком, основ црквеног и грађанског законодавства до краја 19. века), затим молитвени живот као монашки узор (живописи са Савиним ликом, по Доментијану, јављају се још за његова живота, макар те првобитне фреске нису сачуване) као и сродничке везе са охристовљеним руским народом (Ана Глински Јакшић, удата у велику Литванску кнежевину и која је управљала Русијом 1546. године, бака је по мајци великог руског автократора Ивана Грозног, а пореклом из породице познатих српских племића Јакшића). Не мање, поштовању светог оца допринела је и изузетна везаност српских избеглица које су, пред турским варварством, тражили уточиште у Русији већ од краја 14. века.

Светитељски култ Светога Саве у Русији је, несумњиво, успостављен у 16. веку, захваљујући пресудно преписима Теодосијевог житија (дар старца Исаије кнезу Василију III 1517. године) иако га руски светачници (месецослови) помињу још у 15. веку. Не чуди, онда, податак што се житије српског светитеља нашло и у особеној богословској енциклопедији *Летописни лицевој свод*, која обухвата историјски период од *Књиге Постања* до руских летописа из 16. века. То је и разлог што су српски монаси, посебно Хиландарци, тражили 1558. од свог заштитника, цара Ивана IV Грозног (који је са породицом Хиландару поклонили катапетазму, 1556, сачувану до данас) да им омогући градњу цркве у Москви, посвећену "светим чудотворцима српским Симеону и Сави".

С обзиром на молитвени пример српског цара и принца (који су дворски живот заменили монашким подвигом), истраживачима богословесне историје православног изворног хришћанства, као и историчарима уметности, јасно је омогућен одговор зашто се Иван Грозни одлучио да се у петокуполном храму Архангелског сабора, гробној цркви руских царева (саграђена по налогу великог кнеза Василија III почетком 16. века, али живописана у доба Ивана Грозног, у другој половини 16. века) нађу и живописани ликови српских светитеља: кнеза Лазара, Светог Саве (Српског) и Светог

Симеона (Стефана Немање). Натпис изнад светогорских тихова-теља, Саве и Симеона, наглашава њихову особену светост – јер њихове мошти чине чуда и назначени су као “српски чудотворци”. У Архангелском сабору, у олтарском простору, “Свети Сава српски” је и засебно живописан у целој фигури, и то, како бележи С. Петковић, “у белом сакосу са зеленим флоралним орнаментима”.

Култни однос руског православног народа према Светоме Сави посебно потврђују представе српског светитеља уз руске преподобне и свете, какав је случај на иконама сада у Псковском музеју, затим у Новгородском музеју или у Третјаковској галерији у Москви. Разумљиво, тај однос православна Русија неће мењати ни после смрти цара Ивана Грозног (који је у својој библиотеци имао и *Житије Св. Саве* и који је, по Е. С. Сизову, пресудно утицао на избор иконографских целина и ликова у Архангелском сабору), па се отуда Свети “Сава Српски” налази и на списку чудотвораца сликарског приручника (из библиотеке Строганових) из 17. века.

Утолико пре, Српска православна црква би, иако није обновила своје Подворје у оквиру Московске патријаршије, у дане највећег искушења за православни свет морала да као уздарје, с благословом патријарха, храму Серпуховске области, у Игумнову, поклони макар икону првог српског архиепископа, равноапостолног светитеља Саве. Можда и једино зато што духовна суштаственост чини препреку нашој цивилизацији баналности и варварства, која има тенденцију да све претвори у прах, у ништа.

Predrag R. Dragić Kijuk

A SERBIAN MIRACLE WORKER IN RUSSIA

The traces of Serbian spirituality in Russia are connected mostly with the life of Saint Sava. The cult of the greatest Serbian saint has lasted for more than four centuries in Russia, especially in the place called Igumnovo which is situated about 130 kilometres from Moscow. Saint Sava's main work *Krmčija*, which was the basis of Russian ecclesiastical and

civil legislature from 13th to 19th century, contributed very much to the cult status of this Serbian saint among the Russians, as well as his monastic life and his family ties (Ivan the Terrible's mother's mother, Ana Glinska Jakšić, came from the Serbian aristocratic family Jakšić). The church in Igumnovo was closed down in Stalin's time, in 1937.

Key words: Saint Sava, Russia, St. Sava cult, Serbian spirituality.

Слободан Костић (Приштина)

Слово о Десанки

ПРВОНАЧАЛНИЦА ПРАВОСЛАВНОГ ПЕСНИШТВА

О Десанки Максимовић (1898-1993) поводом стогодишњице њеног рођења слови се као о првоначалници песме православне, предсказивачке; о духонадахнутој и национално најосвешћенијој Српкињи, подзиду наде народне.

Кључне речи: Десанка Максимовић, српска поезија, православље.

Ма недостојан, и немајући благодат и искуство, и ученост, а из бојазни да, ништавним речима, не бих унизио узвишеност њеног имена, подстакнут послушањем покретача овог писма, поучитеља Петра Милосављевог, осмељујем се на слово, неуко, о њеном благочестију, о првоначалници песме православне, предсказивачке, о живој мартирки вере предачке; ходоводници добротољубља и национално најосвешћенијој Српкињи; рода ради јуродивој, духонадахнутој Десанки, Максимовићевој.

“Шта имамо ми у овом сујетном свету, до обавезе да што боље припремимо се за живот горњи, рече нам, једном, пред светом Грачаницом, Десанка Максимовић. “Ево, видите, живи знак Божјег присуства овде”, показав на врховиту грађевину Господњу.

Између овог става и правоживљења наводи се истински смисао њеног послушања пре пресељења у Последњу постојбину, у коју је, као прегршт “земаљског неба”, пренела своју чисту и непомућену

душу, из које изнутрила је сву суштину свог песничког подвига. На све спољне садржаје њен, иако преревнован, ум остајао је изнад твари и изнад тљења; миран; отргнута, пак, од губства душа њена ни у чему каљавом не учествовала.

2.

Десанка Максимовић је, малоумно мним, одувек била, од пролазности одмакнута, велика (српска) тајна, у радост родољубља и светост светосавља погњурена; у притајеној побожности, песништву потпуно пламено предата.

Као што подвиг јуродства није могућ без Божје благодати, тако ни песништва подвизање немогућно без духовног просветљења је. Песнику се не даје благодат “на меру”, већ сходно његовој снази за садејство са њом, која једино обезбеђује трајност трага. А Десанкина је спремност била извесна, сила (духовна) сигурна.

А да изван љубави нема стварања, Десанка Максимовић је дубоко и непоколебљиво веровала. За њу је песма била блавест наде и утешења, јер без ње и вере нема постојања. Дубоко знајући да из кризе вере настаје и криза поезије, дубоко је, јуродиво чак, веровала: У Бога и у српство. У човека. Као дете. Поимава апостоново обраћање: “Не будите деца умом, него памећу детињите, а умом будите савршени” (I Кор. 14, 20), уистину је пакошћу била детиња, умом савршена. И целомудрошћу. И здраворазумљем.

Јуродиво родољубива (немерљива подложност српству) и словенофилна, не занемарујући заједницу Господњу у целини, чак човечанство цело, мимо царства зла, тихо тугујући и невидимо, због ођавољености света, због оболешћености људства, због разводњености “вина вере” демонском снагом свепосветовљења, али и приметно радујући се наговешћу народног покајања, и очевиднијег, обожења.

3.

Непрестано горећи надом, а снажећи се на страху Божјем, на источништву вере (руском духовном наслеђу) напајајући мисао, стекла је Десанка “мудрост девојке из Еванђеља”, “лудост Христа и рода, ради”; љубав нелицемерну, потпуну; дивјејевску снагу смер-

ности и светосерафимовску озареност и орадошћеност, за сваког. Она је, нека би ми Господ опростио што упоређујем и оцењујем, српска Пелагија Јуродива, душа словесно-врлинска; живот њен унутрашњи – монахињски. Подвиг подвижнички, језик пророчки.

Њена мисао у предање прелази већ, реч у образац, дело у мудрост, пут у понашаник наш. Источник њене поезије штедро излива логосни млаз узнања и уздања. Њена песма гори пламеном правоверја, светлошћу истине, снагом љубави. У њену поуку, чисту и душекорисну узверова многи поклоник. Она мера је и вера. Бесцена сила у безсилном свету, “видело ума”, подзид наде народа.

4.

Када учен човек изгуби из вида оно што не зна, да би уживао у ономе што зна, он изолује себе “својим знањем”, и губи способност да разуме свет око себе, губећи и осећања из којих се рађа љубав. Десанка Максимовић је, напротив, поуздано знала шта не зна, дубоко разумела свет око себе, горећи у осећању састрадања за друге, заборављајући себе. И до конца чувала своју (песничку) тајну као абисински свештеник свештену књигу, уселив у срце, и укоренив, нелицемерно, истински хришћанско разумевање, заувек, за све.

Песничка реч за њу би не звук но делање, духовно назидање обурване наде нам, од посрнућа грехопада. Поезијом хте обновљење, евангелизацију, враћање духовним темељима и теренима, благодатној сили правоживља и светосавског саборја. И песма јој би молитва, и као литургија; у катихетству (поучитељству) незаменљива, плодносна, потпуно.

Похвалу и признање примава похвалодавца ради пре, него ли заради себе, хваљаше Бога богато, љубећи ближњег абилно. И, не живео по себи, но по љубави, вазда на путу унутрашњем, у састрадању са, страдалним српством стално; са неусахљивом благодаћу Духа Светога, пронео кроз живот, земни, красоту неувениву и, ушав у радост Господа, просећи милост Његову, оснажи, у слози и стопи ка спасењу нас. Нека би Свемилостви Бог дао да *деси* нам се *вера Десанкина*.

Slobodan Kostić

A Word about Desanka

THE FOUNDER OF ORTHODOX POETRY

On the occasion of a centenary of Desanka Maksimović's birth (1898-1993) the poetess is praised as the founder of Orthodox poetry which has the power of foretelling. She is also praised as a poetess possessing divine inspiration and as one who was most fully aware of her Serbian nationality, the one who aroused people's hope.

Key words: Desanka Maksimović, Serbian poetry, Orthodoxy.

Никола Грдинић (Нови Сад)

РАСТКО ПЕТРОВИЋ

Поводом стогодишњице рођења

Ове године навршава се сто година од рођења Растка Петровића (1898-1949). Растко Петровић је најзначајнији српски модерниста између два светска рата и један од најбољих представника српске авангарде. Међу првима је почео да разбија миметички концепт у приказивању света и да тражи нова решења старог питања о националној оригиналности. Као путописац откривао је наше пределе, а нарочито му је значајан путопис *Африка*.

Кључне речи: Растко Петровић, српска књижевност, национална традиција, модернизам, авангарда.

Данас о Растку Петровићу судимо као о најизразитијем српском модернисти. Његово дело настало двадесетих и тридесетих година овога века има карактеристике европске авангардне уметности: превредновање традиције и разбијање миметичког концепта у приказивању света, али и особености – тражење новог решења старог питања о националној оригиналности.

Познато је да сваки нови покрет у књижевности започиње негирањем онога што је било пре њега. Класицизам је оспоравао барок, а романтизам класицистичку поетику; реалистичка књижевна поетика у опреци је према романтичарској. Авангардна струјања друге и треће деценије овога века, пак, разликују се од претходно наведених примера по томе што су доводила у питање вредности које је створила укупна европска цивилизација, а не само претходну етапу књижевног развоја. Био је то радикалан покушај да се ствара на потпуно новим, пре тога у историји књижев-

ности непознатим основама. Отуда је за Растково књижевно стваралаштво карактеристичан наглашено полемички однос према кључним цивилизацијским тековинама. Истовремено са негирањем чињен је и грчевит покушај да се стакну другачије вредности и изграде нови обликовни поступци у уметности. Песничка збирка *Откровење* (1922) је полемика са религијским као кључним елементом традиције. Уместо вере и духовности истакнути су сумња и телесност. На друштвеном плану уместо традиционалног класног европског друштва Растко је у литературу уводио обичне људе, фабричке раднике, сељаке, војнике, рибаре, маргиналне етничке групе и руралну сиротињу градова. На плану уметничког изражавања *Откровење* је била прва интермедијална песничка збирка у српској књижевности. Графике, има их колико и песама у збирци, нису као илустрације у другостепеном односу на речи, већ су грађене по истим начелима по којима и песме. У односу на текст оне су независне и равноправне, тако да је прво могла настати графика и по њој се написати песма, а не само обрнуто.

У прози *Људи говоре* (1931) директно је уношена свакодневна стварност у литературу, што се може протумачити као њена естетизација. Овим поступком укидају се границе између уметничког и неуметничког, и нарушава миметички концепт. Наиме, у традиционалном миметичком приказивању стварности постоји елеменат фикционализације стварности, који додуше мора да се подвргне критеријуму вероватног и могућног, али је ипак уметничка транспозиција емпиријског. Због тога се може рећи да Растко Петровић директним уношењем емпиријског у уметничко дело разбија миметизам какав је постојао у дотадашњем развоју уметности. Са оваквом прозом у поезији кореспондира *Битински пастир*. Други начин у разарању миметизма у Растковом делу битно је другачији и сложенији за експликацију. Овим другим начином стварност се приказује као низ неповезаних фрагмената. У поезији то се огледа у слободном асоцирању на појам (нпр. песма *Путник*) и колажирању: исечака (елемената, слика) у слободном поретку и броју. Тако је оно што нам у традиционалном приказивању стварности изгледа као да је састављено од истородних и хармоничних елемената, приказано као диспаратно и нехомогено. Кидањем каузалних веза између фрагмената укинута је временска сукцесија и јединство простора. Сукцесивни временски низ замењен је симул-

таним временом. У песми намерно шокантног наслова *Фабрички димњак у пејсажу и канибалац чекају новорођеног* у последњим стиховима поричу се простор и време схваћени на уобичајени начин: "А један једини воз/ Отхуктаће у свим правцима у исти час". Прва авангардна симултанистичка проза у српској књижевности били су Растко Петровића *Бурлеска господина Перуна Бога грома* и Милоша Црњанског *Дневник о Чарнојевићу* (обе 1921. године).

Појава *Откровења* била је шок за тадашњу читалачку публику. Више него похвале (Исидора Секулић) или одмерене оцене (Милош Црњански), изрицане су осуде које су прелазиле у недоличне нападе на личност писца. Да ли поколебан оваквим пријемом своје збирке, или вођен унутрашњом логиком сопственог развоја, Растко Петровић све више је свој уметнички израз тражио у прози, романима, приповеткама, путопису. Писао је есеје и студије о народној уметности и српској култури. Поезија коју је написао у годинама после *Откровења* била је ближа традиционалним облицима поетског изражавања. Најзначајнији поетски подухват, поема *Вук*, остала је незавршена, у неповезаним фрагментима. У њој се човек (оличен у вуку) бори са боговима (представљеним као сунце), успевајући да им побегне, падајући у очај пораза (*Сонети смрти*), налазећи снагу за обнову (*Час обнове*). Овом поемом Растко је покушао да споји национално са универзалним, односно да узимајући српску паганску митологију за сиже, и своје лично искуство, продуби универзалне проблеме. Песме које је написао у емиграцији, постхумно објављене у збирци с насловом *Поноћни делија* (1970), треба поменути. Роман *Дан шести* у коме је писац обрадио трауму своје ране младости повлачења с војском преко Албаније, боље је прихваћен од критике него радикална модернистичка проза у *Бурлесци*. Највећи успех код публике имао је његов путопис *Африка* (1930). Може се рећи да је Растко Петровић српској читалачкој публици открио овај континент. Путовао је у Африку онда када она ни европљанима није била довољно позната. Овај путопис, мада садржи пуно описа виђеног и доживљеног, јесте озбиљан и аутентичан покушај да се проникне у цивилизацију која је била битно другачија од оне коју је носио у своме духу. У путопису о Сицилији, међутим, Растко Петровић поново је ближи авангардистичким уметничким проседеима. Није могућно

оштро разграничити његов опус на аванградистички период од позног, као ближег традиционалним поступцима изражавања.

Главна вредност Растковог поетског дела јесте његова збирка *Откровење*, песме пре ње и недовршена поема *Вук* из познијег периода. Овим песмама он је утицао на развој нашег модерног песништва у другој половини XX века. По томе он је значајан песник за националну традицију, савремен и модеран. Разним странама свога прозног дела и интересовањима која је артикулисао у есејима (*Младићство народног генија; По црквама, избама и колебама стварала се једна нова уметност*) утицао је на оно што ће се десити у будућности, а и данас делује подстицајно и инспиративно. Са друге стране још увек немамо поуздану и целовиту монографију о поезији Растка Петровића. Његови рукописи и преписка још увек нису објављени у потпуности. Легат Растка Петровића није приступачан и смештен на једном месту. Може се рећи да ни његово дело још увек није прочитано и протумачено колико је потребно. Читалачка публика у његовом времену није била спремна да прихвати и дешифрује његов уметнички код. Изван уског круга познавалаца његово дело никада није било пуно читано, осим, можда, путописа о Африци. У нашем времену могли бисмо очекивати ширу читалачку рецепцију и нова продубљена тумачења његовог дела.

Nikola Grdinić

RASTKO PETROVIĆ

This year it will be a hundred years since Rastko Petrović was born (1898-1949). Rastko Petrović is the most important Serbian modernist in the period between the two world wars and he is one of the best representatives of Serbian avant-garde. He was one of the first who began to break the mimetic concept of the presentation of the world and to search for the new solutions to an old problem of a national originality. He rediscovered our regions in his travels. His travels *Africa* is especially important.

Key words: Rastko Petrović, Serbian literature, national tradition, modernism, avant-garde.

Mirko Aćimović (Novi Sad)

O LOGICI KOD SRBA

Ovaj rad teorijski je prilog kritičkoj rekonstrukciji glavnijih tokova iz istorije srpskog filozofskog interesa za temeljna pitanja logike. U njegovom je obuhvatu osvrt na duhovni protok vremena srpske filozofije prošlog i ovoga našega stoleća, do njegovih pedesetih godina, završno dakle s logičkom metafizikom Brane Petronijevića.

Ključne reči: logika, logos, slovo, misao.

I

Istorijski i teorijski početak slovenske filozofije postavljen je tvorenjem prvog slovenskog književnog jezika i njegove azbuke, što se zbilo s Ćirilom i Metodijem, koje je Slovenima poslao vizantijski car Mihailo III na poziv velikomoravskog kneza Rastislava a onda i njegovog sinovca Svatopluka, u IX veku. Od tada se duhovnost Slovena događa u njihovoj svesti o svetovnosti slovenske azbuke i njenih pismena, kojima se reči književnog jezika stavljaju u biće slovenskih naroda, unutar kojih otpočinje i istorija srpskog književnog jezika i mišljenja. Isprva se duhovnost srpske svesti ispoljavala starosrpskim jezikom koji se poveseo događao kroz staroslovenske i izvorne narodne standardizovane izraze, pa otuda početak filozofije u Srba mora biti mišljen mišljenjem početka filozofije kod Slovena, a ovaj je pak početak teorijski postavljen istorijskim prevođenjem na slovenski jezik biblijskih tekstova, osobito one prve rečenice Jovanovih Blagovesti kojom se kaže kako "Iskoni bē Slovo", što je na grčkom izvorniku $\text{Ev } \alpha\rho\chi\eta \eta\nu \text{ o } \lambda\omicron\gamma\omicron\zeta$.

S ovim, s "Iskoni bē Slovo", stavljene su u reči slovenskog jezika tri temeljna pojma filozofije: iskon, biti i slovo. Ispitujući iskon (arche) fi-

lozofija je izvorno filozofija prirode, a onda metafizika, ontologija, dakle znanje o poreklu i prirodi prirode, znanje početka sveta, kosmosa kao uređenog poretka bića. A znanje o biti (bē) znanje je o ontološkom i logičkom jeste, gde je onda logika već svojim postanjem ontologija onoga jeste koje je logos. Sada se valja staviti u upitanost: zašto je ovde *logos* preveden staroslovenskim *slovo*, te, zatim, da li je logika kao mislo-slovlje ishodno staroslovenski mišljena kao slovo o mislima i misao o slovu?

Logos je višeznačni pojam, ali se, ipak, svo bogatstvo njegovog sadržaja može posmatrati u skupinama značenja kao reč (reč uopšte, jedna reč, odrednica, božanska objava, govor, razgovor, raspravljanje, red, znanje, nauka), kao razum i um (zdrav razum, rasuđivanje, mišljenje, račun, razmer) i kao princip sveta (prirodni red, zakon, poredak, načelo, božanski uzor, božanska mudrost). Isto je tako i staroslovenska reč slovo višeznačna, ali ne uvek i jednakoznačna s rečju logos. Između ostalih, slovo ima i ova značenja: reč, beseda, nauka, razum, pojam, govor, smisao, razlog, slava, pismo, knjiga, spis, pa onda i pouka, odgovor, božja reč, prigovor, istina, pesma, mudrost... Jasno je, dakle, da slovo zalazi i u značenja grčkih reči dogma, epos, krisis, mythos, hrema, lemma, ali svojim je središnjim značenjem unutar logosa. Iz tih osnova i nastaju nazivi nauka na staroslovenskom, na primer mudroslovlje, ili slovomudrije (filozofija), misloslovlje ili umoslovlje (logika), svetoslovlje (kosmologija), naravoslovlje (fizika), ili bitoslovlje (ontologija). Tako se rečju slovo u staroslovenski jezik mudrosti unose i pojmovi filozofije označeni rečima istina, misao, razum, bitije, što je osnov za potonji kategorijalni sistem logičke nauke.

Konstantin Filozof u svom *Proglasu* misli kako je novozavetni Jovanov logos slovo, slovo je logos ali je logos Hristos, reč o Reči Božjoj ("Počujte Slovo jer od Boga dođe"). Sveti Avgustin (*Ispovesti*, VII, 13) misli da je Jovanovo jevanđelijsko učenje o Reči, Logosu, dakle Slovu, srodno Heraklitu, Platonu ili stoičarima, a to su onda razvili hrišćanski apologeti, čime se utemeljuje hrišćanski interes za helensko nasleđe filozofskih osnova logike. Ovaj je interes prenet i na staroslovenski a da i starosrpski jezik prevođenjem helenskih spisa sa tog područja. U njima se prepoznaje svetost slova i svetost pismena jer je reč o Božjem Slovu kojim Sloveni slave Boga, pa su otuda Sloveni oni koji vladaju Slovom. Prvi celoviti slovenski filozofski spis sačuvan je u Svjatoslavljevom zborniku (Simeonov zbornik ili Zbornik cara Simeona Bugar-

skog, 1073. godine). To je doista jedan od najranijih i osnovnih spomenika staroslovenske filozofske misli.¹ Od njega je nešto starije Ostromirovo Jevandjelje (1056-1057), koje je, međutim, za stvar filozofije od manje važnosti. Kako je starocrkvenoslovenski jezik tada bio razumljiv obrazovanim Slovenima uopšte, to se onda mora razmatrati i izvoristem starosrpskih reči filozofskih kategorija, kojima su prevedeni grčki izvornici, osobito Aristotelovi spisi; među njima svakako je središnji spis *Kategorije* a onda i Porfirijev spis *Isagoge*, zatim članci iz astronomije, matematike, fizike, poetike, etike, bogoslovije. Oni donose osobito logičke pojmove nauka, počev od same reči kategorija, koja se prevodi kao oglagolanie, preko drugih aristotelovskih kategorija (soštie, količestvo, kačestvo, ne k komu, kde, kgda, tvoriti, stradati, ležati, iměti), do pojmovova sobstvo-lice (hypóstasis-prósopon), rod (génos), vid (eidos), podležašče (hypokeímenon) i, posebno, mysliti, preko domyslimyi, pomyšlenie. S ovim mysliti otvara se put za logički interes starosrpskog književnog ospoljenja filozofije, a on se izvorno otpočeo događati s srednjim vekom, pod znatnim uticajem vizantijske reinterpetacije helenskog i hrišćanskog bića mišljenja.² U staroj srpskoj književnosti helenška se filozofija prima preko Zbornika popa Dragolja (XIV vek), Beogradskog zbornika iz vremena despota Stefana Lazarevića, Goričkog zbornika (1442), Zbornika Vladislava Gramatika (1469), a za prodor helenske i hrišanske misli od značaja su, osobito, Vasilije Veliki, Grigorije Bogoslov, Gligorije Niski, Atanasije Aleksandrijski, Jovan Damaskin, i dakako, Konstantin Filozof. U doba despota Stefana Lazarevića helenska filozofija i književnost dostiže svoj kulturni vrhunac u obrazovanosti srpske svesti, o čemu posvedočuje *Žitie despota Stefana Lazarevića* od Konstantina Filozofa, te i zbornik manjih rasprava iz toga doba *O eže čo est' razum*, ("O tome šta je razum"), *O eže čo est' mysl'* ("O tome šta je misao") i *O filosofii*.³

¹ *Izbornik velikago Knjazja Sujatoslava Jaroslavića 1073 goda*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1965. O tome Božidar Pejčev: *Filosofskij traktat v Simeonovom sbornike*, Kiev, Naukova dumka, 1983 (ruski prevod s bugarskog jezika), kao i A. Knežević: *Filozofija i slavenski jezici*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1988.

Ostromirovo Evangelie, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1964, preštampano je s sanktpeterburškog izdanja koje je priredio A. Vostokov 1843. godine.

² O vizantijskoj filozofiji V. Tatakis: *Istorija vizantijske filozofije*, Nikšić, 1996 (videti iscrpnu bibliografiju s tog područja).

³ S. Novaković: *Srpsko-slovenski zbornik iz vremena despota Stefana Lazarevića*, Starine, IX, JAZU, Zagreb, 1877., V. Jagić: *Razum i filozofija*, Iz srpskih književnih starina, Spo-

U raspravi *O filozofiji* filozofija je shvaćena kao “nalika Božja”, “ljubljenje premudrosti”, gde je pak premudrost zapravo istina; filozofija je, nadalje, poznanje suštine stvari, božanskih i ljudskih, “poučenje o smerti”, “upodobljenje bogu”, umeće svih umeća i znanje svih znanja.⁴ Filozofija je viditelna (posmatračka, kontemplativna) i delatna, a ova je prva bogoslovija i prirodna istorija, ako se bave netelesnim ili telesnim bićima, ili matematika, geometrija, astronomija i muzika, ako se bavi stvarima između telesnog i netelesnog. Po redakciji Georgija Pahimera, sa kojeg je ovaj spis i preveden na staroslovenski jezik (a što je u izvesnom smislu sapripadno s onim kako to stoji i u *Dijalektici* Jovana Damaskina, čiji je izbor za staroslovenski prevod sačinio Jovan Egzarh)⁵, filozofija je ljubav prema mudrosti, temelj svakog logičkog mišljenja, kojemu je razum osnovni organon.

U spisu *O razumu*, kako stoji u uvodnom delu Jovana Damaskina, gde je taj spis umetnut, ili *O tome šta je razum* (po zborniku srpske redakcije iz doba Stefana Lazarevića), razum je “svetlost razumne (slovesne) duše”, istinski razum (razum že istinyi) kao pravo, istinsko znanje, a ljudska duša ima um kao razumno oko duše i niko ne može spoznati istinu ako oko nije osvetljeno svetlošću uma. U spisu *O tome šta je misao* ili *O misli* misao je shvaćena kao početak filozofiranja, gde je filozofija pak poznavanje same suštine stvari.

Rani srednjovekovni zapisi, gnome, apoftegme i florilegije nude apokrifnu i mitsku sliku sveta starosrpske književne misli, ali je, a to je ovde sasvim pregledno, razum temeljni pojam logike mišljenja. “Ono što je ljudsko u samu čoveku jeste misliti”, misao otkriva a “jedino te uče dela životna”, pa iz “životnih dela” misao je mudrost: “Mudrost jeste naučiti se razumu”, ljudsko je u čoveku da misli i da mišljenjem otkriva u delima života ono što je razumno, jer razumnost čoveka čini

menik XI, SANU, Beograd, 1892., D. Bogdanović: *Srpska prerada Kozmine besede u Zborniku popa Dragolja*, Balcanica VII, 1976. Takode, *Žitija Konstantina Čirila i Metodija i druga vrela*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985.

⁴ S. Novaković, *Starine* IX, str. 26.

⁵ Damaskinova *Dijalektika* uglavnom se sastoji od uvoda, zatim od Porfirijevog Uvoda u Aristotelove kategorije i izbora iz Aristotelovih kategorija. Na temelju toga Ničifor Blemid sastavio je svoju *Logiku*. To je bitno uticalo na srpsku srednjovekovnu misao. O tome D. Dragojlović: *Istorija filozofske misli u Srba epohe feudalizma*, Svetovi, Novi Sad, 1998. Videti, takode, S. Žunjić: *Definicije filozofije u 'Dijalektici' Jovana Damaskina*, Filozofski godišnjak, 8/1995.

mudrim.⁶ Um je u tebi, kaže dalje u srpskim književnim starinama po Dragolju, “nikome zla ne hteti”, “muka je čoveku nauka”, to je dakle ono što je “razumje” po “poučenju filozofija”, ono “skazanie” koje je premudrost filozofije.

Dakle, jedini izvor poznavanja Aristotelove logike u srednjovekovno doba srpske filozofske misli bila je Damaskinova *Dijalektika*, prva knjiga trotomnog *Izvora saznanja*. To je doba vizantijskog filozofskog nasleđa u staroj srpskoj književnosti, doba aristotelovskog, platonovskog i neoplatonističkog uticaja na srpsku misao. Helenizacija hrišćanstva i hristijanizacija helenske filozofije, preko viznatizma, protekla se sve do 18. veka, do otpočinjanja zapadnog uticaja na duhovnu kulturu Srbije, a ovaj se pak uticaj događao preko Lajbnic-volfovske filozofije racionalizma, kantovstva, hegelovstva, pozitivističkog naturalizma i, onda, marksizma, sredinom ovoga stoleća.⁷

II

Interes srpskog intelekta za filozofska pitanja logike neposredno je, dakle, određen glavnim tokovima istorijskog razvitka zapadnog mišljenja. U osvitlu tog interesa u doba srpskog prosvetiteljstva stoji **Nikolaj Šimić** (1766-1848), po svemu sudeći prvi srpski pisac logike. Njegova knjiga *Logika serbskago jazika* (I-II, Budim, 1808-1809) na stanovištu je lajbnic-volfovskih principa filozofije, s приметnim uticajima empirijske teorije saznanja. Ovome prethodi **Makarije Petrović**, ali on je prvi pisac logike na ruskom jeziku, te s njim nije ponuđen logički govor srpskim jezikom (živeo je u Rusiji, 1734-1765). Šimić upotrebljava reči misloslovlje, ponjatije, razsuda, zaključenje, što je uopšte sapripadno i nameri zasnivanja slovenske filozofije koja se misli i kazuje jezikom srpskog naroda toga vremena. Na tom je zahtevu delovao osobito **Uroš Milanković** (1800-1849), fihteovac i šelingovac u srpskoj

⁶ V. Jagić: *Razum i filozofija*, nav. izd., br. 259.

⁷ Od pregleda filozofije u Srba, i logike unutar te filozofije, valja spomenuti, između ostalih, M. Kujundžić: *Filozofija u Srba*, Beograd, 1868.; M. Kujundžić: *Šta je i koliko urađeno kod nas na lodici*, Glasnik srpskog učenog društva, XXIX/1871.; M. Milovanović: *Filozofija u Srba*, Beograd, 1904.; M. Jovanović: *Filozofija u Srba 1918-1938*, Beograd, 1939.; A. Stojković: *Razvitak filozofije u Srba*, Beograd, 1972.; D. Jeremić: *O filozofiji kod Srba*, Beograd, 1997.; M. Đurić, S. Žunić: *Die serbische Philosophie heute*, München, 1993.

filozofiji, kada je reč o njenim teorijskim osnovama. Misao i istina temelji su sveg srpskog "knjižestva" (filozofije, nauke, književnosti), kaže Milanković u svojoj knjizi *Prosveta čoveka, obrazovanje jestestva* (Beč, 1847). Put saznanja, kaže on, ide od vere do "ponjatia", vera je podignuta do svesti znanja, religija je i predmet filozofije, a logika i matematika sistematske su nauke kauzaliteta. Sa stanovišta ontologije, Milanković tumači prirodu i mišljenje, i kaže kako ljudski ograničeni razum, ta "mala luča neograničenog razuma", po istim zakonima dejstvuje po kom "narav sveobća dejstvuje". A sve znanje "čovečesko uobšte" samo je jedna ideja znanja jer znanje je apsolutno, pa je princip apsolutnih pojmova i apsolutnog jezika praižvor svih pojmova i jezika ljudi, k kojemu, k tom praižvoru, svo ljudsko znanje smeru, koje je, time, "jedno veliko, obširno znanje, prostrana svest."

S **Konstantinom Brankovićem**, Hovosađaninom (1814-1865) otpočinje filozofska nastava na Liceju i Velikoj školi i objavljivanje udžbenika s područja filozofije za visoko školstvo. Od bitnog značaja su *Osnovno mudroslovlje za slušatelje Velike škole* (Beograd, 1848), *Misloslovlje ili logika za mladež* (Beograd, 1849) i *Misloslovlje ili logika za prvogodišnje slušatelje Mudroslovlja u Liceumu* (Beograd, 1851). Branković je pod uticajem Krugove interpretacije Kantove filozofije, pa je njegovo *Osnovno mudroslovlje* zapravo prevod Krugovog dela *Fundamentalphilosophie*. S ovim spisom u srpsku filozofiju stupa nemačka spekulativna metafizika, koja je, time, i teorijski okvir za poimanje osnova logike. Brankovićevo *Misloslovlje* opet je prevod Krugovog dela *Denklehre oder Logik*, gde je logika shvaćena kao nauka o dobrom i zakonima shodnom upotrebljavanju razuma u njegovim formama ospoljenja, dakle pojmu, sudu i zaključku. Formalna logika Krugove metafizike neokantovskog transcendentnog sintetizma stoji u temelju Brankovićevog misloslovlja, a ovaj krugovski uticaj na srpsku misao logike primetan je i kod našeg novokantovca Mihaila Hristifora Ristića. Valja još primetiti kako Branković upotrebljava reči byće (das Sein, esse), suštestvenost (Wesenheit, essentia), suštestvo (das Wesen, esse, ali i ens, pa i essentia), jestanje ili suštestvovanje, ponekad u značenju onoga što je byće.

Od ovoga bitno ne odstupa **M. H. Ristić** (1829-1897), profesor gimnazije u Sremskim Karlovcima, pisac najobimnijeg filozofskog dela u Srba *Sistema celokupne filosofije* (1-10, Karlovci, 1858-1860). Raspored knjiga sistema otpočinje *Enciklopedijom i metodologijom filosofije*, a ostali tomovi su *Osnovna filosofija*, *Psihologija empirična*, *Logika*, *Metafizika*, *Es-*

tetika, Aretologija, Dikeologija, Evseviologija ili Etikoteologija i, napokon, *Istorija filosofije*. Zapravo, Ristić razlikuje teorijsku i praktičnu filosofiju (filosofija teoretična, ili čista filosofija, i uoptrebljena filosofija), a u ovu prvu uvršćuje logiku, metafiziku i estetiku, dakle nauke koje istražuju ono što jest. Pritom, logika je određena kao nauka o zakonima mišljenja, pa je shodno ovom pojmu sačinjena predmetnost prema *Logici* peštanskog profesora, novokantovca Josifa Venera (izd. 1835), iz koje je učio kao "slušatelj ljubomudrija" na segedinskom Liceumu. Logika, kaže Ristić, "iskone zakone mišljenja izlaže", a ovi su pak zakoni kao čiste radnje uma nezavisni od stvarnosti. Delatnosti uma su "ponjavanje, razsuđivanje i zaključavanje", što spada u analitički deo čiste logike, te onda definisanje, klasifikovanje i dokazivanje, što je opet sintetički deo čiste logike. Naporedo s čistom logikom postoji, po njemu, i primenjena logika ili stihologija, znanje o ograničenostima ljudskog uma, zabludama, predrasudama ("patologija logička") i o načinima odstranjivanja ovih ograničenosti ("terapeutika"): o tome kako razvijati i izoštravati umne sile zanima se metodologija unutar primenjene logike. Premda Ristić veli kako je i ovde, u *Logici*, kao i u prethodnoj knjizi (*Psihologija empirična*) "svagda sa moim sopstvenim umom račun vodio", ipak je podržao Venera, inače već poznatog kompilatora tuđih ideja, osobito ideja novokantovca Kruga.⁸ Svojim tolkovanjem (ars hermeneutica), ili otkrivanjem izraza, Ristić je objašnjavao pojmove byće (jestanje, suštestvovanje, bytstvovanje), suštestvo (ono što se bez protivoslovlja misliti može, ein Ding): tako, nadalje, razlikuje logično suštestvo (koje zaista ne bytstvuje) i suštestvo bytno, ono koje zaista bytstvuje (ein Wesen, ens reale). To su dakako osnovni ontološki pojmovi nauke logike. Zanimljivo je, međutim, kako Ristić metafiziku shvata kao nauku o poznavanju, kao gnoseologiju, ali i kao ontologiju, jer ispituje ono jest, na temelju je čega primenjena metafizika: gnoseologija je čista metafizika koja izučava primenjenu misao, a ova pak čista metafizika ima kantovsku podelu *Kritike čistoga uma*: Analitika čulnosti, Analitika razuma i Analitika uma. Ova arhitektonika čiste metafizike sapripadna je podeli Kantove transcendentalne filozofije na transcendentalnu estetiku, transcendentalnu logiku i transcendentalnu dijalektiku. Tako je i Ristićevo razumevanje logike na ontološkom tragu kantovske transcenden-

⁸ "Sve se reke filosofske slivaju u Nemačkij filosofskij okean; ovaj je srdce i sredotoč nije sviju struja i sistema filosofskij."

talne logike, pa je Ristićeva logika zapravo i metafizika, shvaćena kao gnoseologija i ontologija.

Nešto pozniji neokantovac **Svetomir Ristić** (1886-1971) polagao je svojevremeno usmeni doktorski ispit kod tada glasovitog Vilhelma Vunta, ali nije stajao na psihološkim osnovama razumevanja logike, niti pak filozofije uopšte, nego je kriticiistički razvijao ontologizam transcendentnog idealizma. Njegovi radovi na nemačkom jeziku govore o problemima Kantove filozofije, zatim filozofije nauke i logike transcendentne filozofije. Filozofiju je shvatio kao ontologiju i gnoseologiju, slično Mihailu Ristiću, dakle kao nauku koja ispituje slaganje stvarnosti i mišljenja: logika je, otuda, u neposrednoj vezi s ontologijom, ali metafizika ne može samo logikom, za sva vremena i u večnim istinama, pojmovima, odrediti stvarnost jer se ona i ne izvodi iz pojmova.

Na Kantovom je tragu Ristić svoja shvatanja logike predočio u knjizi *Logika za školsku i privatnu upotrebu* (Beograd, 1923, drugo izdanje 1938). U izvesnom je smislu ova logika prigovor Petronijevićevom poimanju logike, budući da zagovara i iskustvo i eksperiment kao izvorišno otpočinjanje znanja, kome, tom iskustvu, eksperimentu, stvarima, ne može mišljenjem da se popuje. U osnovne pojmove logike svrstani su identičnost i celina, shodno Natorpovom shvatanju Platonovih ideja, što je, dakle, novokantovsko poimanje osnova logike.

Nisu, međutim, samo Kant i novokantovci ostavili trag u srpskoj filozofskoj recepciji logike toga vremena mišljenja. Hegel i hegelizam (osobito preko Hegelovog sledbenika Karla Ludviga Mišlea, koga je slušao na predavanjima u Berlinu **Dimitrije Matić**, zajedno sa Ljubomirovom Nenadovićem) dospeo je, na kratko, u srpsku filozofsku misao idejom slobode i idejom potrebe za temeljnom preobrazbom društvenih prilika tadašnje Srbije. Dimitrije Matić u tom je smislu prvi ozbiljniji srpski hegelovac, ali i slušatelj poznoga Šelinga u Berlinu: sviknut "filosofnim dišputima" "špekulativne filosofije", Matić nalazi, kako on kaže, blaženstvo duše, pristanište uma i duše, što onda valja preneti na tlo Srbije, da se i tamo, na Liceju, otpočne s "špekulativnom filosofijom". Matić misli da matematika najneposrednije proističe iz uma, a onda geometrija pa fizika, hemija, fiziologija: napuštajući, zatim, materiju prirode, duh poznavanja pristupa filozofiji, a ona, koja spojava nebo i zemlju, koja srođava boga i čoveka, ispituje zapravo m i s a o, jer misao je suština života; tako se, i s psihološkim znanjem o moćima duše

i njenim odnosima prema svetu i bogu, nauka vraća ontologiji, ili znanju o biti sveta.

U pogledu nauke logike od većeg je značaja Ristićev đak **Alimpije Vasiljević**, koji je onda svršio bogosloviju i filozofiju u Kijevu, hegelovac, potom i pozitivist. Vasiljević (1831-1911) je isprva držao kako je hegelovstvo najbolji predstavnik tadašnjeg stanja u filozofiji, a onda je, nakon studijskog boravka u Parizu, spoznavši pozitivizam preko izučavanja Darvina, Hekela, Bena, Vunta, Mila i Konta, zastupao prvi u Srbiji ozbiljnije naturalizam ili prirodnonaučni pozitivizam. S jedne strane, Hegelova filozofija, misli Vasiljević, nudi najbolji uvid i znanje celine sveta (*Kratki pregled Hegelove filosofije*, 1863), a s druge strane samo pozitivizam postiže istinsko znanje o pojavnjoj strani svetskih zbivanja, i to svojom metodom, a ne idejom o granicama saznanja. Pozitivizam je, kaže Vasiljević u članku *O granicama znanja* (Glasnik Srpskog učenog društva, LX/1885), pronašao naučnu metodu, to je pozitivna metoda kao put k znanju pri istraživanju istine, posle koje nema više potrebe govoriti o granicama znanja. A istina je u nauci usvojeno načelo da se smatra za neverovatno sve ono što se ne slaže sa ma kojim empirijskim zakonom, gde je onda nemoguće ono što nije saglasno s nekim poznatim prirodnim zakonom: um ljudski, kaže Vasiljević, isto je tako bezgraničan kao što je i večan.

S tih pozicija pozitivizma, Vasiljević kritikuje *Misloslovlje* Konstantina Brankovića, držeći kako je ova knjiga "sholastička besposlica" po svojim logičkim načelima. Pritom, Vasiljević napominje da je njegova filozofska orijentacija pravac pozitivizma, bez pretenzija na originalnost a izvan i nezavisno od materijalizma i idealizma koji traže uzroke i principe pojava izvan samih pojava i njihovih zakona. Primetan je izvestan psihologizam u njegovim logičkim istraživanjima, postavljen knjigom *Psihologija kao nauka udešena za školsku upotrebu* (1870) i nešto ranije spisom o psihološkoj metodi kod Bena, Mila, Spensera i Vunta (1869). Psihologija, po njegovom mišljenju, ispituje osećanja, um, duhovni potres i volju, određujući pritom svest kao opštu osobinu svih duševnih procesa koji imaju, u konačnom, materijalni osnov, jer su fiziološki procesi.

Otuda je razumljivo zašto je pozitivizam i na njemu zasnovan psihologizam, osnov i za tumačenje logičkih pitanja filozofije. Njegov udžbenik *Logike* (I-III, 1871-1873, Beograd: *Logika udešena za školsku upotrebu*) zapravo je preuređena logika Džona Stjuarta Mila, donekle i

Bena, pa i Hegela, kada je reč o znanju. On razabira razliku između formalne, realne i naučne, pozitivističke logike, i kaže kako je logika nauka o načinu uveravanja u istinitost našega znanja. Logika je, ovim, određena kao metodologija znanja, ili kao znanje o posmatranju (promatranje, opit), indukciji i dedukciji, što nije ništa drugo nego stupnjevitost ljudskog saznanja uopšte. U obuhvat logike uvršćena su poglavlja o jeziku, logičkim metodama, zabudama, logičkim zakonima koji su, premda apriorni, sapripadni svetskim zakonima. Teško je, međutim, jednim pojmom obuhvatiti sve ono što postoji, svet: neki to, kaže Vasiljević, nazivaju suštastvo, neki pak biće, predmet, stvar. Vasiljević se opredeljuje za pojam stvar, pa sve postojeće stvari deli na stanja svesti, suštine (substantia) i svojstva (atributi).⁹ Ovo je metafizički obzor nauke logike kod Alimpija Vasiljevića.

S Vasiljevićem je polemisao **Milan Kujundžić-Aberdar** (1842-1893), isto tako pozitivist, isprva student filozofije kod Konstantina Brankovića, kojega će, nakon detaljnih studija u Beču, Minhenu, Parizu i Oksfordu, naslediti na katedri filozofije na Velikoj školi. U njegovim pogledima filozofije ima, ipak, ostatka hegelizma, osobito u navici da razvoj svih stvari posmatra u njihovoj trijadičnoj formi. Zapravo, Kujundžić zastupa naturalizam, kao neku vrstu kritičkog pozitivizma kojim bi osporio klasični pozitivizam (koji samo spolja postiže jedinstvo nauka) i Krugov sinteticizam u novokantovstvu. Filozofiju deli na metafizičku psihologiju (kosmologija ili prirodna filozofija), empirijsku psihologiju, koju shvata kao nauku o osećanju, logiku, kao nauku o svesti, etiku, kao nauku o volji, i estetiku i teodiceju, što je, opet, shodno razlikovanju triju unutrašnjih stanja – osećanja, svesti i volje. Pošavši od vrhovnog principa svoje filozofije, od ideje o harmoniji kao jedinstvu u mnogostrukosti, Kujundžić razmatra sve ove oblike ispoljavanja "pojmova o opštoj osnovi" kroz različite filozofske nauke, što je i predočio u svom glavnom filozofskom delu *Kratki pregled harmonije u svetu* (Beograd, I-II, 1867. i 1872), zatim u spisu *Ide li svet na bolje ili na gore* (Novi Sad, 1870).

Psihologija je teorijska priprava za temeljna pitanja logike kod Kujundžića, dakako, psihologija koja svoje teorijsko utemeljenje ima u metafizičkoj ideji, ili filozofiji prirode, o sveopštoj harmoniji u svetu, i ideji o "kolu prvih uzroka", koji otpočinje haosom, razvija dalje preko

⁹ A. Vasiljević: *Logika. Udešena ua školsku upotrebu*, Beograd, 1871., str. 38-39.

apsolutnog bića, ideje, čoveka, prirode, i opet do haosa. Ovo su stupnjevi razvoja sveta kao celine, ali je u temelju svega ovoga jestastvo; biće je i jestanje jestastva, ali i ono što uopšte jeste, ne, međutim, i priroda, jer priroda je "razvijeni haos taj unutrašnji, sa osobinama koje su mu prirodene". Čovek je ono najviše u snazi prirode, duhovni i telesni vrh prirode: ljudska snaga je u osetima, psihologija je nauka osećanja. Logika je, pak, "nauka o svesti", i ona utvrđuje skladnost čoveka, čovek je "najrazvijeniji izraz prirodi", "jedinstvo u mnogostrukosti prirodoj".

Pitanjima logike Kujundžić je posvetio drugu knjigu knjige *Kratki pregled harmonije u svetu*, pod naslovom *Nauka o svesti*.¹⁰ Tamo je svest shvaćena, kao temeljni logički pojam, kao znanje a znanje kao složeno osećanje. Savršenstvo svesti događa se kao svesno osećanje koje je uspomena (predstava), mašta (nejasna predstava) i smišljanje (opažaj), zatim kao razum koji je, opet, misao uopšte (pamćenje, predstava i misao koja je udruživanje predstava), razbiranje i uhođenje (indukcija), i naposljetku um, koji je izvođenje (dedukcija), stvarni zamišljaj i potpuna svest čovečija o sebi i svetu". Nadalje, Kujundžić razmatra stvari formalne logike u pogledu sadržine "potpune svesti" kojom čovek misli sebe i svet, pa objašnjava redom šta su to promatranje ili opažanje, shvaćanje ili pojam, uvrščivanje ili klasifikacija, definisanje, suđenje, zaključivanje, dokazivanje, sofizmi (ili mudričenje), povezanost svih nauka.

Tako se filozofija poima, kod Kujundžića, kao "pojam Vaseljenje", a čovekov odnos prema tom pojmu kao odnos saznavanja sveta i kao način doživljavanja i osećanja događanja sveta. Otuda, "prvi čovek, prvi koji je počeo slobodno misliti i mišljenjem pribavljatai sebi stalnost u svesti, bio je i prvi filozof", pa "sve što misleći životom živi i što živeći misli, sve to u neku ruku filozofiše".¹¹ To je poziv na jedinstvo duha i materije, a ono, to jedinstvo, ne može proizvesti materijalizam jer je za njega svet samo materija, niti pak idealizam jer on drži da je ceo svet jedino duh, pa govori jezikom "prenesenim iz bogoslovije ili iz poezije". Tek filozofija koja je "nauka o čistom umu" kazuje kako se ogleda svet "u opšte našem ličnom shvatanju": filozofija, otuda, nije ništa drugo

¹⁰ M. Kujundžić: *Kratki pregled harmonije u svetu*, II: *Nauka o svesti*, Beograd, Državna štamparija, 1873. Prvi deo je *Nauka o osećanju* (1867), a treći deo, o volji, nije napisan. Alimpije Vasiljević objavio je *Kritiku knjige "Kratki pregled harmonije u svetu P. M. Kujundžića"*, Beograd, 1873.

¹¹ M. Kujundžić: *Kratki pregled harmonije u svetu*. Deo prvi: *Nauka o osećanju*, str. 4.

nego do "nauka o zakonima unutrašnjosti ljudske i o svezi njenoj sa spoljašnjim svetom".¹² U tom je smislu filozofija nauka o osećanju, nauka o svesti ili logika (koja istražuje osećanja u svojoj slobodi i "uzajamnu svezu njihovu pod uticajima spoljašnjim") i nauka o volji. Logika je ovim i nauka o duhu, nauka o naukama, shodno onome što se nauka o osećanjima poima kao nauka o srcu a nauka o volji kao nauka o duši. Svemu ovome prethodi ono "prvo što primećavamo na jestastvu", a to je da ono j e s t, da ono ostaje, dakle njegovo biće: posle toga, razabiraju se tri temeljna pojma filozofije – srce, duh i duša. To je, opet, metafizički kontekst logičke nauke.

Kada je Kujundžić napustio profesuru filozofije na Velikoj školi na njegovo je mesto postavljen **Ljubomir Nedić** (1858-1902), isto tako pozitivist, školovan na studijama prirodnih nauka, psihologije i logike u Lajpcigu, Jeni, Londonu, s doktoratom s područja logike kod Vilhelma Vunta (*Učanje o kvantifikaciji predikata u novijoj engleskoj logici*, 1884). Nedić je predavao i logiku, ali je, osim doktoske teze, koju je objavio sam Vunt u svom časopisu, publikovao samo svoje predavanje *O sofizmima* (1889), a njegovi su slušaoci sastavili *Psihologiju i logiku po predavanjima dr Ljube Nedića* (1887), i to je sve što je od ovoga filozofa ostalo s područja logičkih istraživanja.

Nedić filozofiju smatra "ujedinjenim znanjem", kao i Spenšer. Po njegovom sudu, psihologija i logika su one filozofske nauke koje se drže fakata, te koje se, po toj svojoj egzaktnosti, jedino mogu porediti s prirodnim naukama. Logika Džona Stjuarta Mila uzor je logike, ali taj engleski empirizam valja sjediniti s formalističkom logikom Vilijama Hamiltona, s njegovim učenjem o kvantifikaciji predikata. U tom je tek smislu logika nauka o zakonima mišljenja, nauka o putevima dolaženja do istine i "izoštrevanja uma", a ne znanje o idealnom mišljenju u njegovim nepromenljivim zakonima i normama, kakvo bi trebalo da bude. Mora se priznati kako ovakva odredba logike i njene predmetnosti nije sasvim u saglasju s njegovom namerom da se logička istina ipak shvati u njenoj formalnoj odredbi, a to znači da je istinito sve ono što je pravilno izvedeno po logičkim zakonima, da je dakle logički pravilno mišljenje samim tim istinito mišljenje. Tako su, onda, i pojmovi određeni kao "čisto idealne celine koje um slika", ono što je nezavisno od sadr-

¹² Isto, str. 11. Kujundžić logičku odredbu teorije saznanja postavlja svojim uverenjem kako su oblici ljudskoga shvatanja zapravo "odzrak pojava svetskih u opšte u unutrašnjosti našoj."

žaja, čist kvantitet sinteze mnoštva oznaka, što i omogućuje da se sa njima može operisati kao sa brojevima, gde su sudovi pritom logičke jednačine, izraz kvantitativnih odnosa pojmova. To je osnov formalizacije logike, osobito logičkog zaključivanja putem silogizma. A nas Srbe, veli Nedić, sofizmi srca navode na stramputice, pa nam ne daju da dođemo do čiste istine "ladne i neumitne logike".

Ka toj pozitivistički orijentisanoj "ladnoj i neumitnoj logici" smerali su, između ostalih, još Dragiša Đurić i Kajica Milanov, nešto značajniji filozofi srpskog intelekta. **Dragiša Đurić** (1871-1941) zanimao se zapravo za logička pitanja teorije saznanja, a na tragu pozitivizma Ernsta Lasaa, o čijoj je teoriji saznanja doktorirao kod Hajncea, u Lajpcigu (1902). Kont, Spenser i Hekel takođe su uticali na Đurićevu pozitivističku koncepciju genetičkog naturalizma, a ovaj "prirodni genetizam, u krajnjoj instanciji, služi kao osnovni realni bazis" na kome se zasniva celokupnost nauke i filozofije i pozitivna predohrana protiv metafizičkih zablude i religijskih fantazmi. Filozofija je opšta nauka o prirodi, kaže Đurić, filozofska misao deo je prirodnih procesa, a zadaci filozofije u osnovi su gnoseološki: odnos između subjekta i objekta, jer se priroda sastoji iz subjekta i objekta. Ovo su osnovi njegovog spisa *Problem subjekta i objekta* (Beograd, 1912) koje je shvatio kao naturfilozofska razmišljanja kojima se daje "prilog teoriji kvaliteta, teoriji fenomenalističkog korelativizma i teoriji funkcionalne gnoseološke reprezentacije". Ovo nadalje znači kako je Đurić filozofske probleme razmatrao "merenjem gnoseološkim subjektom i gnoseološkim objektom" kao temeljnom filozofskom metodom istraživanja (npr. *Filosofija istorije filozofije, merena gnoseološkim subjektom i gnoseološkim objektom*, Beograd, 1925). To je jedan gnoseologistički pozitivizam, pozitivističko gnoseologiziranje filozofije, kako je to s pravom primetio A. Stojković (*Razvitak filozofije u Srba*, nav. izd, str. 280). Napokon, po takvom sudu i stoji kako je misao deo prirode isto tako kao i protoplazma, koja zapravo i jeste organsko-genetički nosilac misli. Stoga, ni logičko mišljenje nije ništa drugo do specifični fizičko-hemijski proces.

Kajica Milanov (rođen 1905) jedan je od pionira neopozitivizma u srpskoj filozofiji. Studirao je filozofiju u središtima neopozitivizma, dakle u Beču i Berlinu, gde je slušao Majera, Kelera, Nikolaja Hartmana, Desoara, Sombarta, Liberta, ali je slušao i Petronijevića i Nikolu Popovića na beogradskom univerzitetu. Po ugledu na Karnapa, Milanov piše knjigu *Osnovni problemi teorije saznanja* (1937), gde je filozofiju od-

redio kao analizu i tumačenje osnovnih graničnih pojmova ljudske kulturne delatnosti: filozofija je teorija saznanja, zapravo teorija o saznanju i teorija o stvarnosti, a saznanje je "sintetičko apstraktivno sjedinjavanje, tj. stvaranje jedinstvenosti, misleno uređivanje tj. otvaranje hijerarhijskog poretka i označavanje tj. konstitucija predmetnosti predmeta saznanja". Ovim je matematički pozitivizam, ili neopozitivizam Bečkog kruga pridošao u srpski intelekt filozofskog mišljenja logike.

Taj srpski intelekt filozofskog mišljenja logike svoju je zrelost postigao s Branom Petronijevićem, zasigurno najvećim srpskim filozofom evropske dimenzije mišljenja, barem do pedesetih godina ovoga stoleća.¹³

Branislav Petronijević (1875-1954), filozof logičke metafizike, s naglašenim interesom za prirodne nauke i matematiku, otpočeo je studije medicine u Beču ali ih je napustio, pa je studirao onda filozofiju na Filozofskom fakultetu u Lajpcigu, gde je i doktorirao kod Folkelta i Hajncea, disertacijom s područja logike o stavu razloga (*Der Satz vom Grunde. Eine logische Untersuchung*, objavljena potom u Beogradu, 1898). O svojim *Principima metafizike*¹⁴, i uopšte o bitnim postavkama spekulativne filozofije (koja mu je "bila struka"), Petronijević je razgovarao s značajnim ljudima filozofije i nauke toga doba mišljenja, osobito s onima s kojima je prijateljevao, a među njima su Poenkare, Kantor, Vilhelm Vunt, Eduard Hartman, Bertrand Rasl, Emil Mejerson, Loski, Brentano, Bergson, Mah, N. Hartman. U arhitektonici njegovog filozofskog sistema, za koji sâm veli kako je vrlo komplikovan, sjedinjena su raznolika filozofska gledišta, osobito objektivni idealizam, relativni

¹³ Filozofski interes za logiku pokazivali su, između ostalih, Đorđe Maletić (*Ritorika*, 1858), zatim Blagoje Marković (*Logika*, 1925), S. M. Maksimović (*Osnovi psihologije, logike i pedagogije*, 1919), S. K. Matić (*Osnove logike za privatnu i školsku upotrebu*, Čačak, 1932), Milan Šević (*Uvod u filozofiju za srednje škole*, 1893), S. Niketić (*Logika*, 1890), P. Radulović (*Logika udešena za učitelje i samouke*, 1893), V. Maksimović (*Uvod u filozofiju*, 1925).

Istodobno, prevedeni su Loski (*Logika*, 1927), Dževons (*Logika*, 1933), Favre (*Naučni duh i naučni metod*, 1921), Dantek (*O metodu u naukama*, 1931), Rikert (*Predmet saznanja*, 1934).

¹⁴ B. Petronievics: *Prinzipien der Metaphysik, Erste Band: Allgemeine Ontologie und die formalen kategorien*, Heidelberg, 1904.; *Erster Band, Zweite Abtheilung: Die Realen kategorien und die letzten Prinzipien*, Heidelberg, 1912. Prevod: B. Petronijević: *Načela metafizike, I-II*, BIGZ, Beograd, 1986. Isto tako, B. Petronievics: *Prinzipien der Erkenntnislehre, Prolegomena zur absoluten Metaphysik*, Berlin, 1900., prevod: *Osnovi teorije saznanja*, Beograd, 1923.

iluzionizam, empirioracionalizam, relativni realizam svesti, monopluralizam, monadologizam, evolucionizam, malizam, transcendentni optimizam. Po ovome, osnovni je stav Petronijevičeve metafizike, kao spekulativne filozofije, da su sadržaji svesti stvarni objekti u svesti, unutar koje postoje i relativne imanentne iluzije, gde je onda poreklo racionalnog saznanja u neposrednom iskustvu. Postoji, nadalje, jedna svetska supstancija s mnoštvom monada, koje ipak imaju četiri atributa, a nesvesne monade sačinjavaju materiju; prostor i vreme su diskretni, svet monada ima dva stadijuma, statički i dinamički, u dinamičkom stadijumu postoji univerzalna i totalna evolucija, a statički stadijum stvarnosti dijalektički je proizvod logičke ideje.

Dakle, ovaj sistem filozofije otpočinje teorijom saznanja, ili logičkom metafizikom o poreklu i prirodi svesti. Čista filozofija zapravo je metafizika stvarnosti, u čijem je središtu teorija saznanja u njenoj logičkoj imanentnosti. U središtu je, pak, te teorije saznanja princip apsolutnog realiteta svesti, po kojem postoji apsolutna stvarnost svih sadržaja svesti. Svo saznanje u svesti otpočinje neposrednim iskustvom a nastavlja činjenicama posrednog, spoljašnjeg iskustva, pa se svo to iskustvo zasniva na logički nužnim istinama: analitika neposrednog iskustva, i njemu sapripadnih logički nužnih istina zadatak je empirioracionalističke teorije saznanja u njenim metafizičkim osnovama. To je teorijski obzor one metafizičke slike sveta koja u svojoj sapripadnosti ima blizinu misli Dekarta, Spinoze i, osobito Lajbnica, kojeg je Petronijević držao za najvećeg filozofa svih vremena.

Po sudu samoga Petronijevića, njegova su se vlastita originalna logička ispitivanja kretala poglavito u oblasti metafizičke logike, i logičkih osnova teorije saznanja, ali se izlaganje temelja formalne logike, koje je držao na Velikoj školi i univerzitetu, oslanjalo na tradicionalne teorije logike, osobito na Erdmana (*Logik Bd. I, Logische Elementarlehre*, 1892), Heflera (*Logik*, 1890) i Rabijea (*Lecons de Philosophie, t. II, Logique*, prevod i na srpskom od M. Ševića). Njegov univerzitetski udžbenik logike *Osnovi logike, formalna logika i opšta metodologija* (Beograd, 1932, reprint Beograd, 1990) nastoji da razluči logiku od metafizike i da je izloži kao bitno formalnu nauku u njenom opštem i metodološkom pogledu, čime, dakako, ne prekoračuje istorijsku naviku filozofskog poimanja biti logike. Tradicionalni sistem logičke sadržine nije, međutim, bio nužan Petronijeviću, budući da je metafizičko poimanje logike provedeno njegovim radovima sistema spekulativne, čiste filozofije kao teorijske

nauke o biti apsoluta; osim toga, u *Moto Principa metafizike* stoji: "Tačni matematički pojmovi jesu ključ za rešenje zagonetke sveta". To je logička misao o matematičkim temeljima biti sveta.

Sasvim u duhu tradicionalnog shvatanja logike, Petronijević kaže kako je logika "nauka o formama pravilnog i istinitog mišljenja", ili, drugačije rečeno, "logika je nauka o formama mišljenja i metodama saznanja", gde je onda mišljenje shvaćeno kao "subjektivna psihička funkcija" u kojoj subjekt predstavlja sadržaje koji ili stvarno postoje ili bi mogli stvarno da postoje, što, u konačnom, i jeste "logički sadržaj mišljenja". Mišljenje je istinito ako je pravilno, pa otuda je logika kao nauka o logičkom mišljenju, subjektivno zamišljanje objektivnog logičkog sadržaja. Na temelju toga ispituju se potom odnos logike prema psihologiji i teoriji saznanja, forme mišljenja (pojam, sud i zaključak), zakoni mišljenja. Deo logike koji se bavi mišljenjem kao saznanjem, mišljenjem koje je ispunjeno sadržajem, ali prevashodno načinom ispunjenja mišljenja sadržajem, Petronijević uvršćuje vrste metoda, stupnjeve saznanja, definiciju, klasifikaciju, posmatranje, eksperiment, indukciju, zakon, dedukciju, analogiju, hipotezu, deskripciju i eksplicaciju. Taj se obuhvat dovršava pojmom sistema kao uređenosti saznanja, a sistem je uređen ako je zasnovan principima i evidentnim principima na logički strog i prirodan način: za primere takvih sistema, Petronijević uzima Euklidov i Hilbertov sistem geometrije, sačinjen od definicija, postulata, aksioma i propozicija, primećujući pritom kako je definitivni sistem ljudskog znanja, s metafizikom u svom središtu, i izveden na strog deduktivno-sintetičan način, "možda moguć tek posle nekoliko hiljada godina neprekidnog intelektualnog progressa ljudskog roda" (*Osnovi logike*, str. 253).

Ovom idejom o ontološkoj mogućnosti sistema totalnog ljudskog znanja Petronijević je završio svoj teorijski obuhvat sistema logičke nauke. Ta poslednja rečenica *Osnova logike* zapravo je Petronijevićev unutrašnji motiv da se mora biti na tom svetskom putu istorije intelekta ljudskog roda, ali kao univerzalni znalac znanja, kao Aristotel filozofije. Otuda je Petronijević "srpski Aristotel", i sad tek postaje jasno zašto je on, tada sasvim neskromno, na reči Zirkela, člana komisije na njegovom usmenom doktorskom ispitu, kako se komisija "nada da ćete Vi postati prvi filozof na Balkanskom poluostrvu", najpre zahvalio na dobrim željama a onda prigovorio: "ali, ja se nadam i više od toga".

S Petronijevićem se, dakako, ne završava srpski interes za logička pitanja filozofske nauke, otvoreni su samo još novi i temeljni putevi znanja biti logosa, ili onoga Slova koje bē Iskoni.

Mirko Aćimović

ON LOGIC OF THE SERBS

This piece of work represents a theoretical contribution towards the reconstruction of the major courses from the history of the Serbian philosophical interest in fundamental issues of logic. It also provides retrospection of the spiritual flow of time until the 1950s, thus ending in logical philosophy of Branislav Petronijević.

Key words: logic, logos, letter, idea.

Вера Милосављевић (Нови Сад)

ДВЕ ПАРАДИГМЕ 18. ВЕКА

У раду се указује на два различита модела књижевног израза српских писаца на крају 18. века које репрезентују Доситеј Обрадовић и Сава Текелија. Такође се говори о две парадигме у научном објашњавању српске културе и духовности у 18. веку од којих је прву успоставио Јован Скерлић а другу Никола Радојчић. Прва гледа на српски 18. век као на производ европских културних утицаја, без ослонаца у националној традицији, а друга у њему види век континуитета у којем се нова просвета наслања на традицију средњовековне српске просвете и културе. Рад је одломак из књиге *Сава Текелија и српска мисао* која је у штампи.

Кључне речи: српски 18. век, Доситеј Обрадовић, Сава Текелија, Јован Скерлић, Никола Радојчић, европски утицај, континуитет српске културе.

Срби су у 18. веку живели у више држава, у царевинама Турској и Аустрији, у Млетачкој Републици, али и у влашким кнежевинама, у Дубровачкој Републици и у широким руским степима. Турска је већ била потиснута из Паноније и задржала се само на Балкану, Млетачка Република је преживљавала последњи век свога постојања, а Аустрија је била у експанзији. Зато је за будућу политичку судбину Срба било најбитније оно што се догађало са њима у Аустрији. Срби у Аустрији, међутим, били су мимо токова политичког живота у царевини и без икакве партиципације у цивилним и војним властима државе. Нису имали право учешћа на државним саборима, није их било у државној управи, а војна

организација којој су припадали такође није била под њиховом контролом. Њихов положај заснивао се на царским привилегијама датим 1690-2. године и сматрани су као “трпљен народ” зависан од цара и митрополита.

Срби су живели у једном теократском поретку који их је чинио друкчијим од других народа у царевини. Тај поредак имао је неке своје вредности и предности све док није 1776. године, ненадлежно, узурпацијом, уништена организација Пећке патријаршије, (једном већ обновљене 1557) која је обезбеђивала црквено јединство српског народа расутог на веома широком простору: од Скадра и Призрена, на југу, до изнад Арада, Будима и Блатног језера, на северу, до манастира Лепавине и Гомирја, односно Карловца, и чак до Трста на западу, па доле преко Шибеника и Сплита до Котора и Цетиња. У овим границама кретали су се српски монаси и трговци. Срби су као народ доминирали на овом простору и силе које су на њему владале и желеле да владају морале су се суочити са српским питањем. Велики везир Мехмед Паша Соколовић, обновом Пећке патријаршије 1557. године, био је решио то питање за Турску. Срби окупљени у једној верској заједници могли су Турској да послуже као бедем према Европи. Међутим, веома брзо, већ крајем 16. и почетком 17. века дошло је до поткопавања и подлокавања тог бедема и са севера и са запада и турска тврђава на Балкану и у Панонији почела се дрмати и крунити.

За Млетачку, а нарочито за Аустрију, српско питање постављало се на други начин: како поделити Србе и овладати “својим” делом тога народа. У конкретном случају то је значило: како за себе придобити српску цркву, као једину националну организацију, и неутралисати обједињавајућу снагу њеног центра. Аустрија је за себе то питање решила превођењем патријарха Арсенија Чарнојевића у Угарску, његовим постављањем за поглавара српске цркве у овој царевини и одвајањем Срба од старог црквеног центра на Балкану.

Стављање под контролу српског народа и српске цркве у Аустрији после велике сеобе 1690. године спроводило се методично и ригорозно. Србима је одмах избијена из главе свака помисао да могу имати политичку самосталност и сопствену организацију цивилне и војне власти. Показано им је то практично помоћу засужњеног Ђорђа Бранковића кога су они узалуд, очајни и безнадеж-

ни, бирали за свога деспота. Касније је аустроугарска наука наметнула српским историчарима, а многи су то прихватили, за тога легално од народа изабраног, а неоствареног деспота српског, епитет – лажни. Јовану Монастерлији, Бранковићевом заменику, врло брзо је одузета команда над српским трупима и Срби више никада нису имали команду над својом војском у Аустрији. Српске наде да ће путем црквене аутономије остварити своја политичка права нису се оствариле. Српски епископи нису добили место у угарском сабору какво су имали римокатолички бискупи. Срби су још у 18. веку схватили шта им се догодило у њиховим неравноправним преговорима са царским двором и да су им привилегијама “очи замазане”, али је било тешко то признати и тражити нова решења свог положаја, а да се не изазове узнемирење у сопственом народу и не пољуља његово поверење у црквену јерархију. Али, када је политичка свест у српском друштву у Аустрији крајем 18. века довољно ојачала, они су решили да траже грађанска и политичка права. И њих је захватио део светског историјског процеса који се одвијао под утицајем пароле о слободи, једнакости и братству. То је био, како тумаче историчари,¹ онај талас грађанских револуција и реформи који је долазио из Америке и захватио Европу почев од њених атлантских обала, па све до далеке Русије у доба царице Катарине.

Да би решила српско питање према својим интересима Аустрији није било довољно да тај народ само политички обесправи. Требало га је расрбити, разорити му духовни живот, укинути му самопоуздање, прекинути природне токове његове културе, раздрмати последњу националну установу тога народа – његову цркву. За остваривање тога циља коришћена су различита и многобројна средства: католичење под економском принудом, унијаћење, мешање у унутрашњи живот српске цркве и у њене каноне све до потпуног подређивања црквене јерархије државним властима. Државним уредбама регулисани су односи у овој цркви, а од 1762. нису могли држати чак ни седнице Синода без присуства царског комесара.² Све је то било потребно да би се савладала и ослабила

¹ Чедомир Попов, *Француска револуција: узроци, карактер и искуства*, Домети број 59, Сомбор 1989, 51-59.

² Др Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве, Друга књига*, Београд 1991, 45.

српска национална мисао и државна идеја – препреке остваривању империјалних тежњи Аустријске царевине.

У 18. веку српски митрополити и владике израстали су у праве политичаре и народне борце тиме што нису пуштали из руку ни српску националну мисао ни српску државну идеју. Утолико се са стране власти више радило на рушењу угледа и утицаја Српске православне цркве и клера и на подстицању неповерења према њима не само иновernih, него и припадника те цркве. Црква је више трпела него што се успешно бранила, али се и бранила. Та борба Српске православне цркве и аустријске државе претежно се водила за очување српске културне традиције као духовне снаге народа. Али је осетљивост православних Срба у питањима традиције била и њихова слаба тачка која је злоупотребљавана на разне начине.

Римокатолички прозелитизам и унија имали су двоструко негативан учинак. Њима се одвајао део српског народа од свога националног тела. Преласком у римокатоличанство велики број српских породица стицао је повољнији положај у друштву, места у војсци, државној управи, судству и уопште у интелектуалним занимањима, али су оне временом губиле српски национални идентитет. Са друге стране, католичење и унија су служили и као средство за застрашивање православних Срба и њихово сатеривање у самоизолацију, у стадо којим се лако управља. На делу је био процес дробљења српског народа и разарања свести о његовом националном бићу. Тај процес могао би бити означен као стратегија расрбљивања.

После стогодишње борбе Српске православне цркве са аустријском државом на крају 18. века показала се политичка немоћ српског народа у Аустрији да се политички организује у одбрани својих интереса. Али далекосежне последице на духовном плану показале су се много касније и то као расцеп у интелектуалном развоју и у бићу потоње српске науке. Крајем 19. и у 20. веку међу српским научницима, писцима и идеолозима једни су хвалили терезијанско доба³ и јозефинизам као најсрећнију идеологију за Ср-

³ Мита Костић, *Основи једне нове концепције XVIII века*, Прилози за језик, књижевност, историју и фолклор, III, 1923, 248. и од истог аутора: *Западноевропска културноисторијска раскрсница Срба у XVIII веку (Нова концепција српског XVIII*

бе у 18. веку и, на крају 19. и на почетку 20. века, славили тријумф световног антитеократског духа у српском друштву у Угарској⁴ а други су указивали на поразне резултате исцрпљујуће борбе Српске православне цркве и Аустроугарске државе и по саму цркву и по духовно стање народа. После два века борбе не само да ништа није било од српске аутономије, него је српска црква била толико ослабљена да је на крају изгубила и свој епископални карактер,⁵ а њена јерархија била је стално на удару политичких партија и првака и то – српских. Једном речју, преузимајући политичку улогу предводника народа у Угарској Српска православна црква је била изложена великом притиску и разарајућем дејству политичког антисрпског фактора. Доситејева замерка да се српска црква у 18. веку није довољно бавила ширењем јеванђелске науке и религије савести, а да је много бранила обреде и обичаје, догме и форме,⁶ може бити тачна, али је неувиђавна, па тиме и неправедна. Она не узима у обзир да је српској цркви наметнута улога неравноправног политичког фактора и да је она тај свој крст носила стрпљиво и истрајно. Доситеј није био спреман да ова питања отвара, и са својим родољубивим српским ставовима и европејским рационализмом и морализмом он је био прихваћен. Текелија се јавио као сведок неповољне историјске ситуације српског народа у 18. веку са амбицијом да се она мења и наишао је на отпор. Тај отпор ни до данас није попустио.

Век континуитета српске културе

У нашој науци искристалисала су се два различита погледа на културу српског 18. века. Један, који је широко прихваћен и још увек владајући, успоставио је Јован Скерлић својом књигом *Српска књижевност у XVIII веку* (1909) а, други, који су заступали поједини

века), Споменица у част новоизабраних чланова САНУ, Београд 1964, стр. 121-129.

⁴ Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Сабрана дела Јована Скерлића, Београд 1966, стр. 354-355.

⁵ Димитрије Руварац, *Аутономија*, Српски Сион, XIII, Сремски Карловци 1903, стр. 131-133, 162-165, 196-199, 227-230, 257-260, 291-295.

⁶ Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Сабрана дела Јована Скерлића, 331-333.

српски историчари, а најеминентније Никола Радојчић, запажен је у стручним круговима, али није шире распрострањан и популаризан. Разлика међу њима је у томе што први у српском 18. веку види заокрет, напуштање српске средњовековне културе и, спасоносно, примање западне културе, а други инсистира на континуитету и доказује да идеје модерног просветитељства нису биле ни противне ни туђе српској средњовековној културној традицији.

Скерлић је написао да српска култура и књижевност почиње од 18. века, али он ту књижевност није ценио због тога што је она била црквена, обредна, школска и просветитељско-поучна. На цео 18. век он је гледао само као на позадину за велику личност Доситеја Обрадовића. По Скерлићу Доситеј је изникao из аустријског јозефинског покрета и био је толико за њега везан "да изгледа да је целом свом књижевном раду ставио за циљ да развија јозефинистичке идеје и да код Срба заступа реформе Јосифа II".⁷ Овим својим ставом он као да је рекао да је и Доситејева књижевност потпуно доктринарна. Скерлић је више ценио Доситејеву личност него његову књижевност.

Јован Скерлић је порицао било какву везу српске просветитељске културе 18. века са средњовековном српском културом и књижевношћу, коју, такође, нимало није ценио. Порицао је и њене везе са културом и књижевношћу у другим српским земљама, које он зове далматинска, босанска, славонска и дубровачка књижевност. У свом негативном ставу према средњовековној српској култури и књижевности Скерлић у своје време није био усамљен. Слично је мислио под истим утицајима и Стојан Новаковић иако се бавио истраживањем и објављивањем споменика српске средњовековне књижевности. Никола Радојчић, напротив, говори о континуитету у развоју српске културе и књижевности и каже да је за моћне идеје просветитељства 18. века било ослонца у српској средњовековној књижевности. И пре 18. века, тврди Радојчић, у Срба је било и похвала разуму, и идеја о једнаком праву за све људе и о дубокој оданости науци као високом људском достигнућу, мада не у нарочитој систему, као, у осталом, и код других народа.⁸

⁷ Јован Скерлић, нав. дело, 164.

⁸ Никола Радојчић, *Основе српске историографије 18. века и њен распоред у књизи Српска књижевност у књижевној критици, Од барока до класицизма*, Београд 1966, 15-31.

Систематским објављивањем и изучавањем текстова средњо-вековне српске књижевности током три последње деценије превреднована је та књижевност и култура и данас више није тешко доказивати неисправност Скерлићевог гледања. Скерлићеви ставови о 18. веку, међутим, нису дезактуализовани ни у школском систему ни у широј културној и књижевној јавности. Свест о том веку обликована је по моделу који је сажето приказан у овој Скерлићевој реченици: “У томе веку, убрзаним кораком, Срби излазе из балканске, варварске и средњевековне таме, улазе у једну организовану европску државу, ступају у коло модерних народа, оснивају своју народну просвету и стварају своју световну књижевност”.⁹ Да је бар нешто у овој реченици тачно!

Ако се пажљиво погледа оно што је до сада откривено о установама српског народног живота и о просветитељским подухватима у том веку, показује се неуспешност или половићност резултата у напорима тада једине организоване снаге српског друштва – Српске православне цркве и њених великодостојника. Што се тиче државне политике, њој су, како вели Никола Радојчић: “требали непросвећени Срби ради лакшег спровођења црквене уније међу њима и ради одржавања суровог војничког духа међу непросвећеним српским ратницима”.¹⁰ Отваране су школе, а ипак, српски народ је током читавог 18. века систематски гуран у неписменост. Црква је спутавана у својим школским пословима, а после подржављења основних школа, Срби су школским реформама застрашивани и одбијани од њих. Српски народ у Карловачкој митрополији у 18. веку није имао са чим изаћи међу модерне народе, јер није имао никаквих политичких права нити националних установа и организација. Напротив, порицано му је све – од имена до културе. Његова црква, под великим политичким притиском и строгим контролом, чинила је колико је могла, а највише на подизању, одржавању и украшавању православних храмова. Њени великодостојници трудили су се око школа, али са неједнаким резултатима. Школе су се тешко и споро отварале, а брзо и лако гасиле. Других установа није било. Орфелин је успео да изда само један број *Славјаносербског Магазина*, првог српског часописа (1768). И он и други Срби узалуд су вапили за институцијама помоћу којих би

⁹ Јован Скерлић, нав. дело, 17.

¹⁰ Никола Радојчић, нав. дело 23.

се дошло до разгоревања културног живота и афирмације. Ако је ишта Србе одржавало и храбрило у том 18. веку, то није била уређена аустријска држава, јер она није била уређена за њих, него успомена и светло српског средњег века које се још није било сасвим угасило. Српски средњи век није био ни таман ни варварски. Он није познавао инквизицију и лов на вештице. Он је високо уздигао српску националну мисао и словенско заједништво као и принцип верске толеранције не само према другим иноверним народима и државама, него и према Србима који су одраније припадали римокатоличкој цркви. Скерлић је уместо знања о томе понудио научене и опште формуле о средњем веку.

Зар није цео 18. век протекао у борби за српску књигу и штампу, књигу коју су Срби у ранијим вековима и те како умели да праве и да цене. У 18. веку они не само да су били спречавани да штампају нове књиге, него су били наведени да се одрекну и старих српских књига, прогласивши руске црквене књиге као једино исправне. Са старим српским црквеним књигама они су напустили и језик тих књига. За само сто година Срби су у том веку, што се тиче писмености, искусили три језичка модела: стари српскословенски са примесама народног језика, рускословенски и народни (илирически) модел. Први је доминирао на почетку века, други у средини, а трећи на крају века. Овај процес убрзаних промена језичког, па самим тим и културног, модела није био спонтан и природан, него је био наметнут, а са циљем да се Србима одузме моћ слободног културног изражавања, да се они спутају и прикажу као културно заостао и неразвијен народ којем је потребна туђа помоћ.

Међу првим стварима које су ускраћене патријарху Чарнојевићу било је право да у једном манастиру оснује културни центар са школом и штампаријом у којој би се штампале српске књиге за црквене и школске потребе. Као и одбијање молбе за пуштање на слободу Ђорђа Бранковића и ово одбијање молбе за оснивање српског културног центра имало је не само практични значај него и симболично значење. Требало је да Срби схвате да они више неће имати право да самостално политички управљају својим народом, али исто тако и својом просветом и културом. Уместо српске штампарије, око које би се окупили српски писци и духовници, нуђене су им услуге језуитских и унијатских штампарија од којих су они

зазирали. Штампарија није била само неостварени сан свих српских митрополита у 18. веку него и многих писаца, па и Доситеја и Текелије.

Пошто је још половином 17. века престало штампање српских књига, њих је сада бивало све мање и излаз је нађен у увозу руских књига. А са њима дошао је и рускословенски који је брзо и скоро под принудом постао језик српске цркве и српске књижевности. Аустрија је толерисала овај увоз књига и друге рускосрпске културне везе, исто као што је половином века толерисала и популарно исељење Срба у Русију. Она је тај увоз и те везе у згодном тренутку увек могла да прекине, као што се и десило. Битно је било постићи да Срби изгубе своје књиге и забораве на свој језик. Битно је било довести их у ситуацију да им се лако може доказати да они и немају свога књижевног језика и да језик њихове цркве и њихове културе није њихов – српски. То завођење Срба помоћу Руса и навођење да се због поверења и љубави према њима, а још више због очекиване заштите са њихове стране, одричу својих традиција, примењивано је у прошлости више пута. Србима касније није било тешко доказати да језик њихових књига није њихов и понудити им, у оквиру терезијанско-јозефинских школских реформи њихов народни говор, односно језик “славонски” којим су писане књиге римокатоличких “Илира” као наставни језик, али – уз латиницу! Наравно да Срби ово нису прихватили пре свега због латинице и српска црква је успела да одбрани рускословенски као језик српских школа.¹¹

Овај језички блицкриг аустријски реформатори су тада само привидно изгубили. Они су унапред морали знати да ће православно Срби одбити латиницу. Школске књиге за српску децу су после тога штампане са упоредним текстом на црквенословенском и на немачком језику од којих ниједан тој деци није био матерњи. Осим тога, ова претња латиницом навела је српску црквену јерархију на панично и заслепљено противљење свим променама у књижевном језику и правопису. И не само црквену јерархију, него и многе друге писмене људе. Тако је први пут међу Србима, који припадају истој вери и цркви, дошло до дубоких подела на једном

¹¹ Мита Костић, *Покушаји бечке владе око увођења народног језика и правописа у српске, хрватске и словеначке школе крајем 18. века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1937, XVII, свеска 2, 253-267.

важном културном и националном питању као што је језик и правопис. И тада и касније те поделе су биле моћно средство политичке манипулације и зато су веома тешко превазилажене.

Али, ако и нису имали националних институција у науци и култури у 18. веку, Срби су као појединци освајали оно што им је као народу било ускраћено. Крећући се и школујући се на широком простору од Петрограда, Москве и Кијева, преко Пеште, Будима и Беча све до немачких универзитета, Париза и Лондона, они су не само стицали знање, дипломе и висока звања него су остављали видног трага у науци и уметности. Они који се нису враћали у своју средину интегрисали су се у културни систем земаља у којима су живели (највише у Русији) и били су професори високих школа, чланови научних друштава, школски реформатори, дипломатски чиновници и, наравно, војници (Макарије Петровић, Атанасије Стојковић, Глигорије Трлајић, Теодор Јанковић Миријевски, Павле Јулинац, Симеон Пишчевић, и други). Они који су се враћали у своју средину са већ стеченим угледом и репутацијом (Јован Рајић, Павле Кенгелац и други) остваривали су своје подухвате уз сваковрсне сметње и каштиге, па и кад су били најпотребнији. Велики путници и самоуци, Орфелин и Доситеј, гоњени страственом потребом штампања, у књижевном смислу постигли су највише. Грађански интелектуалци, Мушкатиновић и Текелија, онемогућени у својим практично-политичким пословима, остваривали су се такође у књигама или у необјављеним рукописима.

Основа културног подвижништва српских интелектуалаца у 18. веку није била у некој политичкој идеји или програму, него у њиховом природном дару, личним способностима и племенитим поривима, у њиховом националном васпитању и родољубљу. Доситеја ка науци и књижевности нису усмериле аустријске просветне реформе, него живот у патријархалној средини и у манастиру. Код даровитих појединаца свест о националном достојанству, породичне и народне традиције, биле су јаче и од сиромаштва и од културне изолације. Умели су да нађу путеве из безизлаза, да отрпе одбацивање од оних који је требало да их помажу, али и да добију помоћ. Сви су радили "за добро миле нације" како вели Доситеј, али радијус њиховог индивидуалног деловања био је веома ограничен. Кретали су се у огромном кругу као усамљене звезде.

Положај српских интелектуалаца са краја 18. века није се битно променио у односу на положај писаца и интелектуалаца са почетка тога века. За све њих аустријска држава имала је само једну меру у разним облицима: изолацију. Оне међу њима који су прихватили да буду њени чиновници на разне начине је одвајала од народа било унијом (Атанасије Димитријевић Секереш, цензор у Курцбековој штампарији и Доситејев пријатељ) или сејањем неповерења према њима (Урош Несторовић, директор српских школа) или на други начин. Ни терезијанске реформе ни јозефинизам нису помогли да се код Срба створи просветитељски покрет по мери њихових потреба и могућности. А да су они за такав покрет били спремни, не само на крају 18. века него и на његовом почетку, има више сведочанстава. Осим неуслишених захтева за школама и штампаријама, остала су нештампана дела њихових писаца: Ђорђа Бранковића, Гаврила Стефановића Венцловића и других Рачана чија жалосна судбина је најбоља потврда о антисрпским циљевима културтрегерске аустријске политике. Ако је неки појединац више од других заслужан што се писменост и књижевно-научна ватра код Срба у 18. веку није угасила, онда то нису ни Марија Терезија, ни Јосиф II ни руски учитељи, него пре свих Ђорђе Бранковић, који је за свој народ прикупио толико знања и написао толико страница текста, да су од њега могли да уче сви и учили су све док нове генерације образованих српских интелектуалаца крајем века нису преузеле улогу народних учитеља, писаца и научника.

Српски писци 18. века примали су просветитељске идеје у њиховом најплеменитијем виду, без оних компоненти просветитељског покрета до којих су држали владари, просвећени апсолутисти, и које су имале асимилаторски карактер. Нити је међу њима било безбожника нити таквих који су презирали прошлост, а поготово не прошлост српског народа. Чинили су највише што су могли да свој народ спасу самозаборава и да му сачувају националну свест која је била већ давно изграђена и у књижевности и у народном предању. Њихова дела којима су се борили за име, част и душу свога народа, и кад су научна или поучна и кад су сасвим практично политична, сличнија су песмама но уџбеницима и државноправним актима. То не значи да је просветитељство за њих било само духовна оријентација, а не и практичан програм. Подухвати карловачких митрополита, Рајићеви, Орфелинови, Досите-

јеви и Текелијини просветитељски програми и рад многих других на том пољу, потврђују да су сви они практичан рад за опште добро сматрали као најсветије позвање. Невоља је била у томе што нису имали националних институција и организованог просветног и културног живота. Расејани на огромном европском простору, без свог културног центра јаче кохезивне снаге, раздвојени једни од других и природним и вештачким препрекама, они се нису могли ни међусобно организовати и више помагати. Сваки је морао да се бори до краја витешки – сам.

Да би слика о културном развоју Срба у 18. веку била потпуна, она би требало да обухвати и достигнућа оних делова тога народа који су припадали другим верским заједницама и црквама на шта се најчешће заборавља. Као што смо крајем 17. и почетком 18. века међу претендентима на српски престо у будућој обновљеној српској држави имали и православне Бранковиће из Јенопоља и римокатолике Бранковиће из Јајца, тако је и међу ученим људима било Срба припадника источне цркве и западне цркве. Уврежено је мишљење да су православни Срби дали печат културном развоју у источним подручјима, а римокатолици у западним земљама с тим што је и у Приморју, и у Босни и у Славонији постојала снажна православна компонента. При томе недовољно се уочава веза између та два развојна тока. Колико је она била битна и животно радна најбоље се показује на примеру Мавра Орбина и његовог дела *Краљевство Словена* са почетка 17. века и Ђорђа Бранковића и његових *Хроника* писаних сто година касније. Осим тога, потпуно је испуштено из ове слике 18. века присуство Срба римокатолика у источним и северним крајевима и њихово деловање на културном, политичком и пољу јавне делатности уопште. Било је таквих појединаца иза којих су остала и писана дела и учешће у јавним пословима које због њиховог српског порекла а римокатоличке верске припадности нису прихватале радо ни српска ни хрватска традиција. Иза Текелијиног нешто старијег савременика опата Игњата Мартиновића, за кога се поуздано зна да је био Србин, није остала само трагична прича о погубљењу на гиљотини, него и двадесетак природнонаучних, филозофских, теолошких и политичких списа.

Указивање на два различита погледа на проблем континуитета у развоју српске културе било је овде потребно ради тога што

је идеја континуитета српског политичког и културног бића и идеја његове јединствености, без обзира на просторну расејаност, верску подељеност и државну припадност основна идеја списка Саве Текелије. Истовремено то је био и основни проблем Срба у 18. веку: како се кретати напред, а не скренути са тревеника (са стазе) и не изгубити се. У приказима 18. века првенство се даје ономе што је опште, европско и ново. Национално се узима као оквир, а не и као проблем. А за Србе то јесте био проблем и главна преокупација и то пре романтичарског открића феномена националног. До које мере је национална компонента била наглашавана у духовном кодексу код Срба у 18. веку сликовито се види не само из репрезентативних дела као што је Жефаровићева *Стематографија* (Беч 1741) или *Србљак* (Римник 1761) него и из свакодневне приручне литературе какав је био и онај рукописни православни Катихизис из 1772. године из којег се учило у Лици и Крбави и чији почетак гласи:

Вопрос.

Кто си ти?

Ответ. Ја јесам Человек, Сербин, Христјанин.

В. По чему се зовеш ти Человек?

О. Зовем се по исправному стасу, и лицу окренутому гледати небо, и по разуму и словесној души, која је у мени.

В. По чему зовеш се Сербин?

О. Зовем се по роду и слову илити језику оних људиј от којих происходим и који именују се Серби.

В. А по чему зовеш се Христијанин?"

Прота Шобат који је саставио овај рукописни Катихизис под именом *Вопрос*, (штампао га је у Венецији 1813. године епископ Миоковић под насловом *Наука христијанска*) не само да је у 18. веку и пре Доситеја знао одлично да дефинише појам нације (род, језик и име) него је тој одредници дао друго место у одређивању идентитета индивидуа и колектива којима је његова књига била намењена. На ову књигу скренула је пажњу Вукосава Опачић-Лекић,¹² али она до сада још није забележена у српским библиографијама. Ове књиге нема више ни у Библиотеци Матице српске

¹² Вукосава Опачић-Лекић, *Сава Мркаљ. Живот и дјело*, Нови Сад 1978, 25.

у којој је према наведеном извору, био један примерак. Није, дакле, запостављена само културна баштина Срба римокатолика у 18. веку него је недовољно истражена и заштићена и баштина православних Срба.

Доситеј и Текелија – два модела књижевности

Сава Текелија своје прве књиге штампао је при крају 18. века у време Француске револуције и у годинама непосредних припрема и избијања Првог српског устанка. Период штампања првих књига Саве Текелије (1786-1805) поклапа се са периодом првог објављивања дела Доситеја Обрадовића (1783-1803).

За разлику од Доситеја, који је својим књигама ушао на широка врата у српско читалаштво, брзо и заувек стекао високо место у историјама и школским програмима, био често прештампаван и тумачен, Сава Текелија дуго није био ни убрајан међу српске писце. Његове књиге у његово време биле су скрајнуте, а касније најчешће прећуткиване, или су помињане само узгред. У готово свим сумарним прегледима или синтетичким приказима српске књижевности, писмености и мишљења Сава Текелија се или не помиње или је сасвим маргинализован.¹³ Он је остао у сенци не само великог Доситеја него и много мање даровитих и мање плодних писаца од Доситеја.

Разлози за овакву судбину Текелијиних књига су многобројни и разноврсни. Текелијина дела из ове фазе су научног и политичког, културноисторијског карактера. Писао је на разним језицима што је сужавало и расипало круг његових читалаца. Од пет књига, две, и једна географска карта (Једнога Арађанина начертаније, Римљани у Шпанији, Мапа српских земаља) објављени су на српском језику каквим су се у то време служили образовани Срби, а три књиге (Докторска дисертација, Расправа о Србима и Темишварска беседа) објављени су на латинском језику. Осим тога, Ра-

¹³ Књигом Андрије Б. Стојковића *Почеци филозофије у Срба од Саве до Доситеја на основама народне мудрости* учињен је један од првих покушаја, у социјалистичком периоду, указивања на постојање континуитета у српској духовној традицији. У тој књизи име Саве Текелије поменуто је два пута: као човека који је знао енглески и као једног од првих доктора наука у Срба. О његовом делу овде нема ни речи.

справа о Србима штампана је и на немачком језику, а Једнога Арађанина начертаније, можда, и на латинском. У овај први период списатељског рада Саве Текелије спадају и два дела која нису могла бити објављена у време када су настала – Дневник вођен 1795/6, објављен 1992. и Писмо Наполеону, настало 1804, објављено 1966.

Али, основни разлог запостављања Текелијиних дела лежи у природи и намени његових текстова по којима се они разликују од Доситејевих. Обојица полиглоти, надахнути идејама просвећености, одани култу науке, искрени родољуби, Доситеј и Текелија су своје идеје испољавали сасвим различито. Доситеј је писао разумне и осећајне књиге за поуку и оплемењивање српских читатеља. Текелија је писао националне политичке и културне програме са жељом да делује на политичко понашање свога народа и однос других народа према Србима, са амбицијом да ти програми буду прихваћени и остварени. Његове расправе траже промену актуелног политичког, економског, културног, просветног и моралног стања и положаја Срба. Оне се баве и питањем историјске судбине тога народа, његове политичке, културне и моралне реинтеграције. Српско национално политичко и државно питање, културни развој и стање просвете српског народа главне су Текелијине теме. Једном речју, Текелија је писао о ономе о чему је Доситеј тврдо ћутао.

Јован Скерлић је, наглашавајући да Доситејеви списи садрже врло мало политичкога, написао: “Када је он писао дешавала се велика драма француске револуције, а код њега нема ни речи, ни писмена, ни алузије на те историјске догађаје. Наполеона он никако не помиње, као да није ни постојао. О борбама и тражбинама српскога народа, о Темишварском сабору од 1790, најважнијем по Србе у целом XVIII веку, о унутрашњим размирицама у српској цркви и народној аутономији, нигде ни речи ни у његовим списима, ни у његовој преписци.”¹⁴

Пишући ово Скерлић као да је имао пред очима Саву Текелију као антипод Доситеју. Али он то није рекао. У књизи *Српска књижевност у XVIII веку* он је скицуозно оцртао “целу једну малу јозефинистичку ирационалистичку литературу”, набрајајући при

¹⁴ Јован Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1966, 337.

том дела Јосифа II у преводу на “илирски славено-српски језик”, као и преводе аустријских законских текстова и књиге о папи, јер су та дела била преведена и штампана за Србе са просветном и пропагандном сврхом. Скерлић није описао једну, исто тако малу, политичкоправну и филозофскоисторијску литературу која је тада стварана на разним језицима о Србима и за Србе, литературу са текстовима Текелије, Мушкатиновића и других. Констатовао је да Доситеј није писао о актуелним политичким темама и догађајима, али није рекао ко је писао о томе. У поменутој својој књизи он Саву Текелију није уврстио у преглед писаца 18. века. Да је то учинио, то би било врло корисно за српску националну мисао која још није решила неке важне проблеме којима се Текелија бавио.

Свака Текелијина књига из тог периода има ванлитерарни повод у неком конкретном догађају или некој практичној акцији. Али, и свака књига има релевантну литерарну форму и теоријско или научно утемељење. Иако политичке по практичном поводу, његове расправе нису имале и немају ефемерни карактер. Као интелектуалац и хуманиста, Текелија је у својим књигама испојио исту врсту одговорности и личног ангажовања са којима је стварао своје задужбине и установе. Он је својим сународницима оставио и нешто трајније од фондова и материјалних добара да им, исто тако, служи у борби за опстанак. То је његова жива, јасна, отпорна мисао о том народу. Њој припада значајно место у српској историјско-политичкој и духовној традицији.

Текстови које је Сава Текелија писао крајем 18. века, по својој научној и филозофској заснованости, а нарочито по лепоти израза, могу истрпети поређење са сличним текстовима и у српским и у светским оквирима, а по вредности идеја и ширини погледа, они стоје изнад многих других писаних у деветнаестом и двадесетом веку. Пишући расправе, студије и програмска писма (меморандуме) на разним језицима (латинском, немачком, француском и српском) Текелија се обраћао различитом аудиторијуму – ученим Србима, политичкој и културној јавности Монархије, интелектуалној Европи и царевима – директно. О најбитнијим питањима српског национа писмо писао је са необичном отвореношћу, интелектуалним поштењем и поверењем у добронамерност читалаца.

Његова мисао је оригинална, дубоко индивидуална, а кад изражава опште идеје доба просвећености, она је мишљена, а не

преписана. Класицистички јасан и прецизан, али и емотивно ангажован, Текелија, по осећањима, више припада будућој романтичарској оријентацији, него барокној традицији и педагошкопроектитељској струји свог времена. Као политички писац он је више трибун и модерни парламентарни говорник, него класични беседник, иако су му беседнички текстови писани по правилима класичне реторике. Ретко и само на моменте јави се и проповедник. Његови списи су више дијалошки и полемички, него поучни и дидактички. Али, он није био нимало склон расправи ради правде и било каквом схоластичком разметању. Свака његова мисао и став рачунали су с тим да могу бити и практично употребљиви.

Иако сам аутор није могао очекивати да ће сва његова мишљења наићи на добар пријем код савременика и политичких чинилаца, чији су интереси били различити, он је писао са пуно жара и одговорности за формулисање националног програма и изражавање историјско-политичких интереса српског народа. Његови текстови служили су узвишеном циљу: да се ватра одржи и да се не заборави политички мислити и борити.

То како је мислио и писао Сава Текелија није било само израз његовог дара него и поуздан знак о духовној снази његовог политички разбаштињеног нација. У његово време, било је то достојно широког европског аудиторијума. По својим ставовима о правној држави, о законитости и парламентаризму, о јавном мишљењу, о праву народа да одлучује о питањима која се њега тичу, о деловању за опште добро и о другим питањима, Текелија се показао не само као учени правник него и као аутентичан мислилац. Он је по идејама ишао у корак са савременим гласноговорницима либерализма какви су били Мирабо или Хеферсон, и био је сасвим у духу ослободилачких и цивилизацијских тежњи у тадашњој Европи и Америци. За српску историју и културу Текелијини политичкоправни и културноисторијски радови имају значај важне карике у ланцу националне политичке, државне и просветне мисли, од Саве Немањића до најновијег доба, у којем се та мисао стално бори за живот. Текелијине расправе су дочекиване оштрим реакцијама и полемикама да би одмах затим биле обавијане тишином и забором, не само пре два века, него врло често и после, све до данашњег дана.

Да Текелијини текстови, због своје политичке природе, нису могли бити много популарисани ни међу Србима ни међу другима разлог је у политичким приликама у којима су Срби живели крајем 18. и у првој половини 19. века. А да су они и касније остали по страни, разлог лежи у духовном стању српског народа и српске науке.

Vera Milosavljević

TWO 18th CENTURY PARADIGMS

This paper points to two different models of the late 18th century Serbian writers' literary expression which are represented by Dositej Obradović and Sava Tekelija. The author also discusses two paradigms of scientific explanation of 18th century Serbian culture and spirituality – one established by Jovan Skerlić and the other by Nikola Radojčić. The former sees Serbian 18th century not as the continuation of national tradition, but as a result of European cultural influence. The latter perceives it as a century of continuity in which new enlightenment relies on the tradition of Serbian mediaeval enlightenment and culture. The paper is an excerpt from the book *Sava Tekelija and Serbian Thought* which is being printed.

Key words: Serbian 18th century, Dositej Obradović, Sava Tekelija, Jovan Skerlić, Nikola Radojčić, European influence, the continuity of Serbian culture

Горан Максимовић (Ниш)

КОМИЧКА СТРУКТУРА АБУКАЗЕМОВИХ “ШАЛА” И “ВЕСЕЛИХ ПРИПОВЕДАКА”

Илија Огњановић Абуказем (1845-1900), уредник новосадског часописа *Јавор*, био је један од оснивача српске хумористичке приповијетке. Главни радови су му сабрани у књигама *Шале и сатире* (изашле у пет свезака, 1881-1883) и *Веселе приповетке* (1889). Пишући хумористичко-сатиричке приповијетке нефолклорне провенијенције извршио је пресудан утицај на генерацију српских прозаиста која је стасала у последњој деценији 19. вијека: на Сремца, Матавуља, Нушића, Домановића.

Кључне речи: Абуказем, српска хумористичка приповетка, комичка структура.

До конституисања српске хумористичке приповијетке долази готово напоредо са развојем умјетничке приповијетке уопште, а њене озбиљне огледе, популарност и раширеност проналазимо већ у седмој и поготово у осмој и деветој деценији протеклогга стољећа код новосадског књижевника и уредника гласовитог часописа *Јавор* Илије Огњановића Абуказема (1845-1900). Његове шале (хумореске) и сатире интензивно су објављиване у тадашњој забавној и забавно-поучној периодици (*Змај, Застава, Стармали, Панчевац, Жижга, Орао, Цариф, Јавор*), а наш аналитички приступ утемељен је на ономе прозноме корпусу који је уврштен у двије књиге. Прву сачињавају кратке хумористичке приче са елементима сатире објављене под насловом *Шале и сатире* у пет свезака у издавачкој књижарници “Луке Јоцића и друга” у Новоме Саду (1881-1883), а дру-

га, која представља аутентичне ауторове огледе у жанру хумористичке новеле, под насловом *Веселе приповетке*, публикована је такође у Новом Саду у издању српске књижаре и штампарије "Браће М. Поповића" 1889. године.

I

Претензије Абуказемове хумористичке прозе углавном су ограничене на комично денотирање паланачких страсти и нарави, на обликовање комичних типова и само ријетко на цјеловиту карактеризацију и портрете протагониста. Конструкција њиховог комичног заплета заснована је редовно на преувеличаном анегдотском предлошку из прототипске збиље. Оне хумористичке приповијетке код којих је анегдотски заплет непроширен обично су сасвим кратке и у типолошко-генолошком смислу припадају краткој причи ("шали") а поступак комичног преувеличавања сажет је у анегдотској поенти.

1. У оквиру *Шала и сатира* препознатљива су у жанру кратке приче (хумореске) два предлошка: анегдотски и фељтонски. У првome средишту ауторове пажње доминантан је поступак хуморизације догађаја из савремене збиље (просидбе и женидбе, породични живот, ђачке авантуре, љубавни и животни малери и слично), у другоме је у форми забавно-сатиричног фељтона проблематизован актуелни новосадски тренутак (*Разглаголствија* из друге и треће свеске, цијела пета свеска под насловом *Шетње по Новом Саду*) и прокоментарисан с нескривеном ироничном дистанцом менталитет, политичке, литерарне, комуналне и друге животне околности, својеврсни љетопис српске Атине Абуказемовог времена.

1.1. Условно можемо говорити о три Абуказемова начина обликовања анегдотских прича: 1) око неке комичне ситуације проистекле из забуне, замјене, непрепознавања, писма и слично, 2) као ланац анегдотских доживљаја из живота једнога јунака, по природи лакрдијаша и досјетљивца, 3) око квази документаристичког предлошка који аутор проналази и приређује за штампу.

Карактеристична је за први тип прича *Издајничко писмо* у којој је анегдотски предложак о пропалој просидби заснован на комичном обрту проистеклом из садржаја једнога изгубљенога

писма. Брак између “јуристе” Ђуре Поцића и Марије господара Гавре Милића пропао је због разоткривања просиоачевог дужничког калварије и наміјере да се женидбом и миразом ослободи повјерљивца. У причи *Несуђено кумство* анегдотски је предлогак организован око комичне ситуације утемељене на забуди и замјени личности. Мамурни кум на раскршћу је “пут изгубио” па умјесто у сватове гдје су га очекивали отишао у другу варош и прикључио се другим сватовима. Комично препознавање и расплет услиједили су тек сутрадан кад је за кумство већ било касно. На сличној комичној забуди утемељен је анегдотски предлогак у причи *Куд је заблудио?* о учитељу који се са бечејског вашара поднапит вратио у погрешно село и ушао у кућу тамошњег учитеља.

Анегдотски предлогак у причи *Лепотица у берби* заснован је на комичном прерушавању, које је било тако вјешто изведено да се Пера канцелариста заљубио у вријеме бербе у младића прерушеног у дјевојку. У причи *Не жени се у јесен* анегдотски предлогак организован је на комичној ситуацији проистеклој из замјене лађе на путу од Земуна до Пеште, због чега је пропала свадба. У причи *Учтиви господин Срета* анегдотско произилази из проблематизације комичног типа јунака конформисте, који се због своје “претеране учтивости никада никоме није супротстављао” и са свима се саглашавао у свему. Анегдотски предлогак у причи *Шта ко мисли* заснован је на комичном солилоквију пролазника са новосадске променаде (попа, госпођице, уредника, шегрчета), а њен епилог је прерастао у сатиричку жаоку о српском “писатељу”. “Он је познат са својих славних дела – што их је починио у пиварама и крчмама. Да видимо шта он мисли кад иде? Оппростите – он не мисли никад ништа.”¹

У оквиру *Шала и сатира* Абуказем је створио и анегдотску форму коју бисмо, према савременим генолошким разврставањима, могли одредити као кратку причу (поглавље *Мале приче*), а која није ништа друго него шаљива досетка или виц из свакодневне збиље. Основна значајка њихове комичке структуре у најуспелијим примјерима је поштовање тродјелне константе: чврста уводна формула – успоравање – досјетка или поента, у којој смјехотворно

¹ Илија Огњановић Абуказем, *Шала и сатира*, свеска прва, “Издање књижаре Луке Јоцића и друга”, Нови Сад, 1881, стр. 50. (Сви каснији цитати преузети су из наведеног издања, римски број означава свеску, а арапски број цитирану страну).

произлази из момента изневјереног очекивања, из неочекиване мисаоне доскочице.²

Као парадигматичан примјер наводимо поенту из приче *Срео попа*. Млађи син новосадског попа Косте Маринковића, који је радо до зоре остајао по кафанама, овако је одговорио на очеве грдње послје ноћне пијанке: “Зар се сад долази кући! Зар се тако долази до среће и напретка?” викну на њега отац поп му Коста. “А како ћу да будем срећан, кад сам ево до зоре срео попа!” одговори син и уђе унутра” (I, 84).

Абуказемове *Шале и сатифе* понекад су мотивисане афористичким исказима, који најчешће упућују на иронизацију политичке и друштвене стварности. Као парадигматичне наводимо примјере из поглавља *Тећ ће вода куд је текла*:

“У прастаро време није било Срба, па ево и сад, док нас великохрвати поједу, неће нас бити”.

“У прастаро време је Исус Христос претварао воду у вино; данас то већ и људи чине, нпр. бирташи”.

“У старо време служио је Јаков седам година за Ребеку, а ја знам у Новом Саду једног ‘курмахера’, који је најпре око матере – док је била девојка – а сад око кћери служи и ‘љуби руке’ и никако још да је заслужи, ал ваљда ће се унук достојан показати”.

“При стварању света Бог је створио Видело и одмах за тим човека; београдски министри створили су такођер ‘Видело’, али човека још не видимо” (I, 57).

Другоме типу Абуказемових кратких прича хуморески припада прича *Покојни поп Јоца и његова лакрдија*. Шаљиве епизоде из живота обједињене су ликом попа досјетљивца и лакрдијаша и ликом његовог пријатеља Стеве, гостионичара и трговца, који је био најчешћи актер Јоциних досјетки. Издајамо епизоде о томе

² У огледу *Виц као књижевна врста* Миливој Солар је поступком аналитичког рашчлањивања дефинисао “основну структуру” вица: “Константа коју мора поштовати свако успјело причање (такво причање које неће ‘упропастити виц’) посједује основну структуру која се може овако означити: чврста уводна формула, успоравање, поента. Таква трочлана структура везана је основним захтјевом који успјело причање мора поштовати: захтјевом за краткоћом, односно сажетошћу. Додавање сувишних ријечи ‘кварило’ би виц, сувишно одлагање поенте могли би га ‘упропастити’, па ипак ни један од трију основних дијелова не смије изостати.” (Миливој Солар, “Виц као књижевна врста”, *Идеја и прича – аспекти теорије прозе*, Знање, Загреб, 1980, II изд., стр. 230).

како су Јоца и Стева крали вино из подрума мајстор Гагоша ћурчије, како је илегално набављену грађу припремљену за кров Стева исјекао послје попове подвале да долази шумска инспекција, о томе како је досјетком измирио завађене пријатеље господар Стеву и господар Мишића, како је поп Јоца женио синовца и слично, које су можда и најбоља потврда да је Абуказем био на трагу да створи аутентични српски пандан Насрадин-хоџе из оријенталских анагдота.

Трећем типу припада више прича. На примјер, Кучебер као рушитељ невине љубави, реализован у облику дневника ("записника једног ђака"), у којем је описан малер због којег се срушила његова једнонедјељна љубавна срећа. У причи *Несретна љубав* предочен је изгубљени рукопис "баксуза", рођеног у петак 13. априла, којег су малери пратили кроз живот као што друге прати срећа. Анегдотски заплет реализован је у техници комичне кумулације и умножавања љубавних малера, који су пратили записивача док је покушавао да упозна лијепу Мацу. Најприје је покисао од изненаднога пљуска, а затим су слиједиле нове невоље: украдене су му ципеле док је сушио поквашену одјећу, а за то вријеме се дјевојка заљубила у младог љекара. Квази документаризам је у причи *Младожења у иришком блату* замијењен поступком "сказа". Приповједач прислушкује у кафани исповијед за сусједним столом о томе како се младожења заглавио у иришком блату баш испред куће девојке коју је пошао да проси, а која му је након "малера" поручила: "Бре поручила је да јој не излазиш на очи. Како би она пошла за тебе, да јој се сав свет смеје, и да пружа прст на тебе, па да говори за тобом: гле, то је онај ћифта, што су га вашке у блату драпале!" (I, 65). Завршни оквир, својесврсни анегдотски епилог открива још једно типично својство Абуказемовог хуморног поступка, тзв. ауторско наравоученије (поуку), која свакако представља знатну слабост у комичкој структури: "Ја држим да је наш младожења Јефта био срећан човек. Зашто? Јер он је запао и заглибио се у блату, а није се уз то још и оженио; а многи се ожене, па су тек онда насели и накаљали" (I, 65).

1.2. Комичко у хумористичко-сатиричким фељтонима Абуказемовим реализовано је најчешће у облику афоризама, алузије и инвективе, којима се денотирају аномалије савременог друштвеног тренутка, придобијајући за себе тиме статус хронике (љетописа)

актуелних збивања, али је њихова смјехотворна димензија увелико изгубљена са повећавањем временске дистанце.

У *Разглаголствијима*, која и јесу објављивана као подлистак у Застави 1869. године, аутор, на примјер, кроз карактеристичну игру ријечима коментарише журналистичке размирице, економске и пореске појаве, политичке чланке, језикословне ситнице и крупнице, националне парадоксе. Наводимо и данас неке актуелне прилоге. О словенској и српској пословичној неслози: "Словени се *деле* на северне и јужне; јужни се *деле* на Србе, Хрвате, Словенце и Бугаре; Срби се *деле* на овосавске и прекосавске; овосавски се *деле* на Бачване, Банаћане, Сремце итд. И тако се све што је словенско и српско све већма *дели* и *дели*, цепа и цепа, а никако да се *уједињава* и *спаја*!" (II, 27). О политичким слободама: "Сабор је карловачки даклем отворен, а да ли ће и сабораши бити *отворени*, то ћемо видети. Само да они, који буду *отворени* не буду после *затворени*!" (II, 31). О журналистичким зађевицама: "Један брат у *Панчевцу* препоручује г. Кушевићу да буде номен ет омен пак да *ћутује*. Ја да сам као г. Кушевић, ја бих пристао на то, али под условом да и код других посланика буде номен ет омен; на пример онда треба прота *Беговић* да *бега* са сабора; *С. Поповић* треба да се држи с *потови*; *Трбојевић* само треба да се брине за свој *трбу*; *Милетић* треба да *мили* и *пузи*, и уопште треба све *патријоте* да се држе *патријара* (номен ет омен)" (II, 31).

У поглављу *Све и сва у Новоме Саду*, Абуказем кроз причу о свјетским чудима у родноме граду, због којих не мора нигдје путовати, у алузивној и инвективној форми открива новосадска наличја: Кад пожелим да видим *море*, ја одем близу *јовановске школе*, не верујем да је и море веће од оних баруштина." (...) "Кад ми срце захте, да једем *сувих опанака*, а ја одем у неке наше гостионице и наручим бифтек." (...) "Кад ме жеља повуче, да видим како изгледа *прашина* кад се у пустињи Сахари дигне *бура* и *широко*, а ја прошетам дунавском улицом сад од како је наново калдрмисана." (...) "Кад би да разберем, каквим се језиком говори у *Дебрецину*, а ја одем у кавану код 'зеленог венца' (у кући једног српског свештеника)" (...) "Кад се зажелим *хладовине*, као што мора бити има у *Бразилијанским шумама*, а ја – постанем уредником каквог српског листа у Новом Саду и рекнем бобу боб, а попу поп, а ево ме одмах у најгушћем *хладу*" (II, 43-44).

Пета свеска *Шала и сатира*, насловљена *Шетње по Новом Саду*, у цјелини представља хумористичко-сатирички “летопис свакодневни” српске Атине. Најчешће у ироничном тону, Абуказем открива све “знаменитости” града. На примјер, како изгледа “Нови Сад на киши”, шта има ново у свијету литературе (*Поезија Максима Задри-на, Нова звезда на српском Парнасу*, како живи и шта је на репертоару градског “мезимчета”, тј. народног позоришта, “премда би боље било рећи ‘Музимче’ јер је чедо Муза” (В, 25) (*Наше мезимче и његов новосадски храм*), како размишљају новосадске нежење (*Треба ли се женити*), како се оговара у Новом Саду (*Шта вели “свет”*) како се уредник *Јавора* “због штампарског преступа” нашао у затвору (*С оне стране локота*), како изгледа “карловачка берба” и колико коштају “карловачки квартири” (*Карловачки сабор и карловачка берб-а*), какао *Недељни лист* савјетује дјевојке (*Опасне науке за женску омладину*) и слично.

II

Обимније Абуказемове хумористичке приповјетке поштују, у већој или мањој мјери, елементарну реторичку структуру новелистичке форме (експозиција, заплет и расплет).³ Отуда се у највећем њиховом броју анегдотски предложак и проширује у виду тродјелне композиционе схеме.

У основи комичке структуре *Веселих приповедака*,⁴ препозна-љлива је имплицитна комедиографска тродјелна схема (АБА):

³ На имплицитну драмску структуру новелистичке форме упућује, на примјер, Миливој Солар: “Новела тежи да у начелу оствари композицијску структуру експозиције, заплета и расплета, али сваки од тих дијелова сажима на најмању могућу мјеру и тиме чува зачудност изненадног појединачног случаја који се не жели тако разрадити да пријеђе у ширину судбинског збивања и узајамног сплета карактера. (...) Како је поступак сажимања тако заправо редукција наратива и карактеризације на само битне елементе приче и битне карактерне црте ликова, структура новеле приближава се често структури драме до мјере која намеће потребу разграничавања.” (Миливој Солар, “Теорија новеле”, *Књижевни родови и врсте*, Институт за књижевност и уметност, Београд, 1985, стр. 56).

⁴ *Веселе приповетке од Абуказема*, Издање српске књижаре и штампарије Браће М. Поповића, Нови Сад, 1889. Садржај: *Млада удовица, Сретна забуна, Страшна освета, Мајчин младожења, У потеру, Два бадња дана, Удесили су, Један по један*. (Сви каснији цитати преузети су из наведеног издања).

нормална линија живота – нарушавање нормалне линије – стабилизовање поретка, а механизми мотивације комичког заплета углавном функционишу на елементима интриге и умножавању комичких ситуација проистеклих из неспоразума, из забуна и замјена, из подметања и слично. Отуда Абуказемове *веселе приповетке* и јесу аутентични новелистички пандан комедиографским комадима његовог суграђанина и савременика Косте Трифковића.

Карактеристична је у том смислу приповјетка *Млада удовица*, у којој је комична интрига у оквиру приче о љубави са запрекама мотивисана класичним водвиљским средством – писмом. Лажно љубавно писмо, које су у шали написали пријатељи младога канцеларисте Мите страсно заљубљеног у лијепу удовицу Јелку с једне стране, и амбиције попадије да уда ћерку за младога љекара с друге стране, испријечили су се на љубавном путу удовице и љекара. Међутим, како то механизми “веселе игре” подразумевају, на крају је шала разоткривена а неспоразум превазиђен и љубавна прича добила је свој срећни епилог.

Својства водвиљског заплета, као основног обележја комичке структуре, препознатљива су, на примјер, већ у наслову приповјетке *Сретна забуна*. Реализација љубави између Милице господар-Нике Стевића и Стевана поп-Пере Морића, запречена је родитељском завадом “због вина и новина”, а измирење породица и остварење љубави мотивисано је срећном забуном мјесног љекара Живића, који је на дописници господара Нике упутио позив за ручак попу Пери. На сличан начин, до реализације љубави са запрекама у причи *Удесили су*, између младих чије су породице биле у завади, долази захваљујући идентичности и нехотичној замјени кофера попа Глише и младога правника Јефте, иначе заљубљеног у парохову кћер Софију, док су путовали на лађи према Карловцима, односно Пешти. Пошто су се у коферима налазила инкриминисана писма попова у којима денунцира младићева оца, и Јефтина из којих се види да је одржавао везу са девојком из Пеште, договарају се о узајамном чувању тајни и тиме отварају простор за измирење породица и за Јефтину женидбу Софијом.

У приповједи *Страшна освета* комични заплет мотивисан је замјеном идентитета усјед сличности. Мјесни љекар и адвокат наличили су један другоме “као две поле од једне исте роткве”

(60), што је разлог за повремене смијешне забуне и комичне ситуације. Пошто се лекар нашао с адвокатовим клијентима и у његово име их позвао на ручак, адвокат му се свети тако што се на игранци, будући да је био ожењен, у његово име удвара лијепој удавачи. Интрига је наравно окончана срећно, доктор и дјевојка се вјенчавају, а адвокат поприма епитет вјештог провадације.

У причи *Мајчин младожења* комичко произлази из непрепознавања. Свршени јуриста, иначе страсни лола и бекрија, расипа новце у друштву будућег богатога таста увјерен да ће ускоро постати “господар његових банака”, тиме открива своје право лице и остаје без дјевојке и без мираза.

Најизразитији примјер водвијског ланчаног умножавања комичког заплета са уобичајеним срећним епилогом, Абуказем је реализовао у причи *У потеру*. (Нешто слично касније је остварио Нушић у роману *Општинско дете* исписујући епизоде из живота “ванбрачног детета”). Дужничка “меница” одлазила је из руке у руку на тако чудесне начине да је њен стварни власник, господар Ђока, покушавајући да је пронађе ишао неколико дана од особе до особе и од мјеста до мјеста, упадао из неприлике у неприлику, да би случајно доспјела у руке дужника.

Абуказемова настојања ка иновативним рјешењима у комичком поступку долазе највише до изражаја у причи *После хиљаду година*. Градећи комички заплет на визији футуристичке утопије, у чему је претеча комичке фантастике Светолика Ранковића из приче *У XXI веку*, а кроз технику комичне инверзије, односно изокретања устањених животних образаца, обичаја и навика, Абуказе-мови људи трећег миленијума расправљају о просидби, браку, сједењу у кафанама и картању, пијењу вина и опијању, пушењу, картању, рачунању времена, оружју и ратовима, забавама и баловима, моди, ношењу накита, персирању, као о невјероватним реликтима прошлости, разобличавајући тиме из смјехотворне перспективе парадоксе из живота својих далеких предака.

У двјема приповјеткама Абуказем напушта водвијске елементе заплета и новелистичку схему гради на епизодијском уланчавању. У причи *Два бадња дана*, за коју причалац с правом наглашава да је “морална повест” и која и нема стварну комичку структуру, фабуларно-сижејни склоп организован је као уметнута прича посебног казивача лекара о случајном сусрету на Бадње вече са

“војником гајдашем”. Ако је први сусрет у Бечу био у знаку ђачког и студентског новогодишњег пијанства, други је донио срећу гајдашевој породици, јер му је лекар излијечио десетогодишњу дјевојчицу обољелу од запаљења плућа.

Прича *Један по један* настала је као нараторово подсјећање на негдашњу кафану “Код дромедара”. Експозициони дио у знаку је еуфемистичке портретизације “оригиналног” газде кафане Паје Добрића, који је “имао доста досетљивости и вица, али никада није ни муву увредио својом шалом” (193), и кафанског келнера Игњата, којег су гости обично назвали “кумом”. Господар Пајина “красна учтивост” ушла је и у анагдоте: “Веселило се код њега једно мало друштво до зоре. У току весеља изиђе један, да други не примете, те исплати господару Паји цели трошак. Мало час изиђе и други гост, те не знајући да је част већ плаћена, иште рачун од г. Паје. Овај из суште учтивости не мога госту одбити жеље и кватирити воље, него прими и од њега онолико, колико је рачун износио. Кад су се гости разишли, остао је један од њих, који је био са стране, те ће ту и ноћити. Сутрадан ујутру полазећи кући заиште рачун од ноћашњег јела и пића и он плати оно исто, што су већ двојица платили, а господар Паја волео је и отрпети и поднети, него да одрече староме своме госту оно поштовање, које му је увек одавао, и тако не хтеде ни њему одбити, него лепо прими новце и пожели госту свом срећан пут” (194-195). А Игњат је био познат по узречици “што се тиче” и причи како је остао без жене: “искала се пре три године дана да оде на бал у Осек, па како је онда отишла, још се није вратила” (195).

Средишњи дио приче усмјерен је на опис “оригиналног друштва нежења” које је сједило за “професорским столом” и казивању шаљивих епизода о томе како су се заклете нежење ожениле а друштво заувјек расуло.

Из наведене анализе може се извести сљедећи закључак. Абуказемов смјехотворни поступак битно је симплификован управо стога што у његовим приповијеткама изостаје комичко преувеличавање (карикатурално, хиперболично, гротескно), које доприноси усложњавању комичке структуре у дјелима најбољих српских хумориста и сатиричара Сремца, Матавуља, Нушића, Домановића. Код Абуказема се можда једино може говорити о елементима дискретне карикатуре у експозиционим дијеловима појединих

приповједака. Препознатљиво је то, на примјер, у причи *Страшна освета* у опису војвођанске варошице који носи у себи елементе еуфемистичког карикирања начина живота и менталитета варошана: “Варош Н. је чувена на далеко и на широко. У њој има више трговаца него муштерија; више гостионица него пијаница; више попова него побожних Хришћана; више доктора него болесника и више адвоката него процесија. (...) То вам је варош, која има само једног најмљеника, што пијацу чисти, а то је ветар. Тротоари су узани као уже, на којем се кошуље суше. Сахатови на торњевима иду тако сложено и акуратно, да кад на једној цркви звони подне, на другој откуцава поноћ” (59). Карикатурално је повремено, као у причи *Мајчин младожења*, и на функционалан начин дефинисан комичан тип. На примјер, “свршени јуриста” за госпођице изгледа овако: “‘Свршен јуриста’, то је леп млад човек с ‘цвикером’ или наочарима на носу, који шеће по променади и игра на баловима, пак се забавља са госпођицама, и само о томе главу лупа, у коју ће се госпођицу смртно заљубити и обећати јој да ће је узети”, а за остале варошане и овако: “Иначе се за свршеним јуристом обично и то говори, да хоће радо да узму од госпођица по који пољубац предумја, да ишту облигацију на идућу четворку, да се ‘интабулирају’ на девојачко срце на првом месту, да ударе ‘секвестар’ на пређашње удвараче госпођичине и да поведу ‘егзекуцију’ против евентуалних пуница” (77).

* * *

Анализа комичке структуре *Шала и сатира* и *Веселих приповедака* указује на различите аспекте и разноврсност Абуказемовог хумористичко-сатиричног поступка, као и на интенционалну природу његовог смијеха, који је настао као свјесна ауторска намјера да забави, да разоноди и “ублажи суровости живота”, али и да реализује онеобичену, искошену, стварносну пројекцију, саопшти дубље истине и посредно разобличи друштвене аномалије и индивидуалне страсти и себичности. Такође, књижевноисторијски Абуказемов значај је велики, зато што је исписујући седамдесетих и осамдесетих година хумористичко-сатиричне приповијетке нефолклорне провенијенције извршио посредан утицај у опредељењу за овај тип прозе на читаву млађу генерацију прозаиста која

је стасала у последњој деценији вијека. Можда је најаутентичнија потврда за ову констатацију свједочење понајбољег међу њима Симе Матавуља у краткој ноти у *Биљешкама једнога писца* у времену кад је сам тражио свој литерарни израз: “Тада ми дође до руку нека Абуказемова хумореска (не сјећам се која, је ли у каквом шаљивом листу или у неком календару), али сам јој се смијао као луд. То је, прије свега, било право откровење мојој младићској и напосе далматинској наивности, па онда то би искра која паде на већ сложено запаљиво градиво! Дакле, могу се исмијавати и наши људи кад се нађе да су смијешни! Дакле, хуморска из народног живота негује се у најразвијенијем дијелу Српства, гдје такође чувају образ народни!”⁵

Goran Maksimović

THE COMIC STRUCTURE OF ABUKAZEM'S *ŠALE* AND *VESELE PRIPOVETKE*

Ilija Ognjanović Abukazem (1845-1900), the editor-in-chief of the Novi Sad magazine *Javor*, was one of the founders of Serbian funny story. His main works are collected in *Šale i satire* (in five volumes, 1881-1883) and *Vesele pripovetke* (1889). Having written comic-satirical stories of non-folk provenience, he exerted a profound influence on the generation of Serbian prose writers who appeared in the last decade of 19th century, such as Sremac, Matavulj, Nušić, Domanović.

Key words: Abukazem, Serbian funny story, comic structure, influence.

⁵ Симо Матавуљ, *Биљешке једног писца*, Мемоари, дневници, аутобиографије, књ. 13, Нолит, Београд, 1988, стр. 32.

Ново Вуковић (Никшић)

БЕЋКОВИЋЕВ ТРАГИКОМИЧНИ ЧУВАР ПРИЧЕ¹

– Оглед о поеми *Бе рече Јапан* –

У раду се анализирају различити аспекти Бећковићеве поеме *Бе рече Јапан* (из књиге *Хлеба и језика*, 1997). Необична тема поеме, иако привидно урођена у локални колорит једног миљеа и језика, у ствари залази у универзални архетипски слој и примордијална нагонска понашања човјекова. Хиперболизација нагона приповиједања и довођење приповједног чина до пароксизма и гротеске артикулисани су на поетски супериоран начин кроз специфичан и комплексан меланж трагичног и комичног. Тако се ова поема прикључује цијелом једном ланцу тематски сродних пјесама, у којима Бећковић истражује поетске вриједности и могућности причања, као једне од најфреквентнијих форми испољавања језика.

Кључне ријечи: Бећковић, језик и поезија, локално и универзално, трагично и комично.

“Али зар да чекам док оштете причу
Да је ни Бог не може поправити.”

Матија Бећковић, *Бе рече Јапан*

Тема Бећковићеве поеме *Бе рече Јапан*, из књиге “Хлеба и језика” (БИГЗ, 1997), је, као усталом и већине других, извучена

¹ Реферат са симпозијума о дјелу Матије Бећковића; Пива, јул 1998.

из менталних дубина једног свијета у нестајању, свијета који пјесник на специфичан начин реконструише и њим насељава своју велику фикцију. Наравно, у оквиру те фикције, уздигнути на ниво поезије, уломци бившег свијета, не губећи ништа од првобитности, почињу да сјаје новим сјајем, да показују огољену суштину, скривени "крвоток". Поетска фикционализација се тако једним својим полом ослања на реалност невјероватног, бизарног, али сто-процентно аутентичног свијета и простора који се још увијек препознају, а другим на чињеницу да увијек у особинама тог свијета, испод скраме специфичног, регионалног и локалног, можемо пронаћи универзалну антрополошку нит и препознати нешто од властитог идентитета.

На који начин Бећковић врши речено огољавање и засјек у локалну и универзалну матрицу? У чему је тајна поетске трансмутације "обичне" материје у необичну или, ако хоћемо, једног изгубљеног и полузаборављеног свијета у огледало нашег свијета у ком се можемо видјети као дјелимично прерушени јунаци? Одговор на ова питања захтијевао би улажење у тајне једног од најнеухватљивијих литерарних проседеа у нашој поезији, у ком се укршта много минуциозно конципираних стратегија и цијела мрежа категоријалних нити. Амбиција овог кратког текста, природно, не иде толико далеко, али јесте на генералној линији покушаја да се, корак по корак, напредује у том послу, који критику и, уопште, књижевну науку чека.

Пођимо од теме Бећковићеве пјесме, за коју (тему) рекох да је урођена у општу матрицу једног свијета који нам је претходио и чије генетско насљеђе, иако можда мутирано и разблажено, свакако носимо. Она говори о човјеку који има хипертрофирану потребу причања и исто такву аверзију према слушању. На први поглед, необична тема за једну поему. Тема-шок која превасходно наговјештава свој хуморни потенцијал. Међутим, оставимо елаборацију тог аспекта за други дио овог рада, па се, на овом мјесту запитајмо да ли нам, можда, суштина те необичне теме звучи као нешто познато? Не живимо ли у свијету у ком свако, мање-више, прича своју причу с агресивном наметљивошћу и с нетолеранцијом за туђу? Не вртимо ли и сами, већ деценијама па и стољећима, исте приче и онда кад су нам слушаоци помрли или у очају побјегли?

Не препознајемо ли у Бећковићевом трагикомичном јунаку сопствени историјски и биолошки усуд?

И без семантичког ширења теме и њеног преношења са индивидуалног на опште јасно је да она задира у један психолошки проблем високе фреквенције, посебно карактеристичан за менталну и културолошку мапу нашег простора. Према томе, необичност теме не произилази из њене опште ријеткости, него из чињенице да је постала предмет пјесничке елаборације. Иако је Бећковић познат по ријеткој инвенцији и умјећу да поезију гради и од материје за коју би се рекло да је апсолутно изван сфере поетског, овог пута се читалац мора осјећати затеченим. Зар је могуће, питамо се у улози реченог читаоца, да човјек такве менталне структуре, такве комуникативне и дијалогичке асоцијалности, какав је јунак речене поеме, може постати не само поетски јунак него, на крају, и побрати одређене наше симпатије и наше разумијевање? Шта се то, заправо, са нама догађа у току његове монолошке самоанализе?

Прије одговора на постављена питања морамо се задржати на поменутој самоанализи, која се открива са неком врстом мазохистичке искрености. Бећковићев наратор не штеди, дакле, себе, као ни свог конкретног или хипотетичког слушаоца. Он се огољава скоро до нервног система, не покушавајући ничим да заклони своје мане. Никакви покушаји самодисциплиновања и ријетки тренуци свијести да треба чути и неког другог ту не помажу. Напросто, вербални нагон је раздируће јак и немогуће му се супротставити; он је органска потреба која потреса његово тијело од врха до дна, потреба која се само растерећује у вербалној експлозији. Причање је јунаково природно стање, идентично са стањем живљења, а ћутање је врста неподношљивог терета који изазива осјећање физичке угрожености и страха од дављења властитим језиком.

Чини се, на први поглед, да је Бећковић једну менталну карактеристику довео до форме хиперболе и гротеске, учинивши је тако видљивом, издвојеном и ефектном у свом негативитету. Наравно, одређена хиперболизација и деформација ту постоје. Међутим, тајна цијелог проблема није искључиво у примјени поменутих средстава. Феномен Бећковићевог хиперпричаоца је много сложености. Он не трпи дијалог и њему није потребан саговорник него нека врста идеалног слушаоца, сличног резонеру у класичној драми. У његовом виђењу чин приповиједања је уређен вишом вољом

тако да су *причање* и *ћутање* заувјек подијељени међу људима, а самим тим и они на двије неједнаке и неравноправне групе : оне којима је дато да причају и оне којима је дато да ћуте. Непоштовање те подјеле производи поремећај вишег реда и разара причу до нивоа “да је више ни Бог не може поправити”, како се језиком поеме каже. Дакле, случај Бећковићевог јунака не може се исцрпсти патолошким одредницама о логореји или “језичком сврабу”, како би рекао Гогољ. Није у питању неконтролисана вербална бујица каквом модерни свијет заклања своје фрустрације; у питању је нешто много дубље, иза чега стоји естетички фактор укуса, који контролише естетску димензију приче, доводећи је до умјетничке форме.

Дакле, Бећковићев хиперпричалац је умјетник, коме естетско чуло не дозвољава да испушта причу из руку онима који би је сигурно покварили. Будући да је свијет углавном састављен од таквих, он је у трагичној позицији чувара приче, који предмет своје заштите може сачувати једино тако што ће вјечно причати и вјечно преузимати причу другима. Таква његова позиција чини га апсолутно нетолерантним и агресивним, до апсурда искључивим и неспособним за било какав облик социјалне комуникације. Наративна енергија коју посједује не може се контролисати никаквим средством; она напросто мрви слушаоца, ломећи његове залихе стрпљења, све док овај не побјегне главом без обзира, као јунак чувене Криловљеве басне ком непрестано сипају у тањир врућу чорбу (*Дамјанова чорба*). Он зна да је осуђен да на крају остане сам са својом причом, али то сазнање не мијења ток ствари. Остајући сам, он преузима обје улоге – и приповједача и слушаоца, тако се располажујући на два пола приче, коју сад затвара унутар себе, као неку врсту властитог језичког крвотока.

Бећковићев говорљиви јунак, према томе, јесте једна врста чувара приче, њеног бранитеља од оних који би је покварили, који јој нијесу дорасли и које не оптерећује естетска потреба њеног хармонизовања. Међутим, осим те естетске постоји и једна дубока философска потреба која диктира такав јунаков однос према причи и приповиједању као чину. “*Речима се замајавам/ На језик се дочекујем/ Да се жив чујем/ До ћутне минуте*”, објашњава свој случај јунак поеме. Приповиједањем се, дакле, самопотврђује и оглашава постојање. Оно је духовни супститут живота и његов најубједљи-

вији знак: отуд причање и живљење теку паралелно и обоје се завршавају у смрти, обоје трају “до ћутне минуте”, како овај необични Бећковићев јунак метафорички означава смрт. Послије те “минуте” и од једног и од другог остаје можда прича или не остаје ништа.

На једном мјесту јунак поеме каже: “*А све причам не бих ли се сетити/ Онога што сам заборавио*”. О каквом сјећању, или тачније о каквом заборуаву је ријеч? Да ли је у питању заборав настао у току јунаковог живота или, што ће прије бити, заборав донесен на овај свијет рођењем? Да ли је јунак поеме и то заборавио? Шта очекује да му дође кроз причање и одакле? Из којих то дубина тражи и вуче одговор на своју муку, односно на смисао свог случаја у свијету? Одговоре на ова питања, чини се, нити даје поема нити се, сем наравно у домену слутње, они могу аналитички дати. Читалац се оставља у недоумици да ли *то нешто* има уопште реалан садржај, односно да ли је то *нешто* или *ништа*. Можда су одговори на тајну Бећковићевог јунака похрањени у генетском памћењу, оном које нам се у тренуцима снова или ријетких епифанија тек стидљиво наговјести. Дакле, у дубоким зонама подсвјесног и у скривеним слојевима језика. Оба та резидума – подсвијест и језик – јесу и основна изворишта приче и причања. “*Не знам шта ја знам/ То једино не знам*” – говори Бећковићев монологичар, указујући на могућу тајну свог заборава и на психолошки трезор у ком она обитава. Причањем се, дакле, постиже једна врста “прелиставања” подсвијести, уз истовремено “прелиставање” архајских наслага језика. То *нешто* чега се треба сјетити и јесте најдубљи смисао и причања и постојања Бећковићевог јунака.

Наравно, као што то у Бећковића најчешће бива, поема представља сложено ткање у ком се преплићу најдубље рефлексивне нити са хуморним и гротескним. Сам њен наслов садржи једну од типских формула за укључивање у разговор и преузимање приче (“Бе рече...”).² Уз помоћ те формуле могућ је прикључак на сваку ријеч, независно од тога да ли она пружа асоцијативни повод или не. Чак и тако неочекивана ријеч као што је “Јапан” није препрека да се ранији причалац прекине баш у тој тачки и да се крене са причом која са претходном нема никакве везе. Читаоцу је, нара-

² О функцији *формула* у Бећковићевом пјесништву писао сам опширније у раду *Вербалне формуле у функцији Бећковићеве пјесничке реторике*. “Поетика Матије Бећковића”, Октоих-Филозофски факултет Никшић, Никшић 1995, стр. 31-43.

вно, јасно, и то је оно што у њему изазива прву искру смијеха, да Бећковићевог јунака не интересује тактика упада у туђ говор; да га интересује сачекао би неку другу, подеснију, логичнију ријеч. Он за то, напосто, нема ни времена ни нерава, па уобичајени клише своди, са симпатичном дрскошћу, на форму без смисла. Управо, тај изговор да се прича преузме на најапсурднијем мјесту и то изневјеравање асоцијативног континуитета међу причама отвара врата комици и смијеху.

Јунак поеме већ на почетку ступа у простор хуморног отвореним признањем да не може да слуша ничије причање сем своје. Такво признање има карактер удара којим се изневјерава нормално очекивање да се нешто тако у принципу не признаје. Удар је утолико јачи што се њим, заправо, обзнањује једно врло фреквентно психолошко стање, које се, у свакодневном животу, прикрива и сузбија социјалним и васпитним императивима. И нехотице јунак поеме који је неочекивано признао оно што се не признаје покрећу је механизам наше идентификације и бројних наших фрустрација у том смислу. Јавно казавши оно што смо ко зна колико пута ускратили себи пред недаровитим и досадним причаоцима, он нас је ослободио, указујући истовремено на биједу наше хипокризије.

Шокантно признање јунака поеме само је увод у беспштедну самоанализу, условно речено, приповједачког синдрома. Тај синдром индицира "вјечног" приповједача, причалачки *perpetuum mobile*, који не може без посједица да се заустави и чија дјелатност не трпи прекиде, таман као што их не трпи, рецимо, ни дисање. Његово ћутање никако не значи и прекидање приповиједања, већ само силазак у безгласан говор, у неку врсту унутрашњег монолога, који у јунаковом бићу тече као ријека понорница, показујући на површини само сегменте свог тока : *"Али и кад ћутим ја говорим у себи / А оно што кажем гласно / Само је крњатак од тога."* У ствари, кад се деси, а то ријетко бива, да Бећковићев јунак мора да направи прекид у свом приповиједању, тај прекид не смије трајати дуго јер представља неподношљиво и психичко и физичко оптерећење за њега. Унутрашња борба са самим собом, у покушају да савлада свој хипертрофирани причалачки нагон, дата је у сјајној комчно-гротескној слици, у којој дијелови тијела отказују послушност и почињу да се осамостаљују : *"Палац ме престигне / И почне мигати по чарати / И не могу му ништа / Ја хоћу а палац неће / Гледам*

га а борим се с палицем / Сав сам под узбуном / Смешкам се али не ономе
што прича / Него нечему другом / Бојим се видеће с ким се борим / А знам
Бог ме гледа..." Једноставно, у његовој пажњи и свијести има мјеста
искључиво за сопствену причу, односно сопствену мисао и сопствену
ријеч : "И кад те нешто питам / Одговор ме не занима".

Већ сам помињао хуморну сцену у којој једини преостали
слушалац бјежи главом без обзира с вапајем "Не могу више"; она се
наставља призором лова на слушаоце ("По једног уватим / ко ово тебе
/ И причам му док не утече") и ингениозном гротеском у којој се по-
јављује нека врста идеалног слушаоца, тачније слушаоца сведеног
на идеју : "Побијем тојагу предасе / Па се на њу издирем". Одиста, та
слика дјелује као гротескна поента цијелог случаја са Бећковиће-
вим јунаком. Она је дошла на крају једне редукције која је сводила
његове слушаоце, од великог броја ("Сви су ме оставили") на мањи
("Не уме нико да ме чује"), од мањег броја на једног, колико-толико
добровољног, ("Један се био нашао"), од добровољног на ухваћеног и
најзад на тојагу, за коју једино постоји нада да неће утећи.

Па ипак, та гротескна сцена привидног обесмишљавања при-
повједног чина има, рекло би се, своју дубљу семантику. Може нам
изгледати да то причање пред пободеном тојагом представља нега-
цију комуникативне функције приче. Узгред се присјећамо формалистичких ставова о умјетничкој ријечи као посувраћеној, самоври-
једној, ријечи, усмјереној на израз а не на комуникацију.³ Бећкови-
ћев трагикомични јунак као да тај став потврђује на апсурдан
начин, подсјећајући нас на то да прича настаје првенствено ради
причаоца, да она носи његову муку која хоће да изађе напоље.
Међутим, са друге стране, причање Бећковићевог јунака ма колико
тежило да постане *монолог* у суштини ипак остаје *дијалог*. Он осјећа
нагонски да приповиједање као чин има два пола, односно да мора
имати поред приповједача и слушаоца, ма како овај други из-
гледао. Као што причалац мора бити човјек, тако и слушалац мора
у себи садржавати нешто људско, макар то само била идеја. Зашто
Бећковићев јунак прича пободеној тојаги (а не непободеној)? Зато

³ Више припадника руских формалиста истиче "естетску функцију" језика и "самовриједност" ријечи у таквом језику (Јакобсон, Јакубински, Томашевски и др.). У пјесничком језику организација је сама себи сврха, а "исказивање је усмерено на израз" (Јакобсон). Томашевски, нпр., пише : "Ова повећана пажња према изразу зове се *управљеност према изразу*". Види: Б. Н. Томашевски, "Теорија књижевности" (прев. Нана Богдановић), СКЗ, Београд 1972, стр. 13-15.

што само усправно постављена тојага носи у себи речену идеју, односно што може лакше у том ставу бити апсурдна супституција човјека. Најзад, не садржи ли читава поема, на извјестан начин, причу о јунаковој неоствареној потрази за идеалним слушаоцем?

Тако је Бећковић и поемом *Ђе рече Јапан* наставио свој велики експеримент у ком се *приповиједање* појављује као поетска тема. Духовито се поигравајући и затежући схематску нит приповједног чина, он је довео у екстремне позиције оба њена пола – приповједача и слушаоца. На тим позицијама они се, заправо, показују као апсолутни губитници, истовремено се претварајући у гротескне знакове, из којих скоро сваки читалац може да дешифрује понешто од сопственог искуства у вези са приповиједањем. Одмакле деценије двадестог вијека, тврде неки философи и књижевни теоретичари, у духовном смислу означене су распадом великих метанарација. Није ли, можда, умјесно да се, на крају овог кратког огледа, запитамо: Каква је судбина великих и малих прича у вијеку који је непосредно пред нама? Хоће ли на крају сваке, као знак њеног потпуног пораза, стајати Бећковићева тојага?

Novo Vuković

BEČKOVIĆ'S TRAGICOMIC GUARDIAN OF NARRATION

Different aspects of Bećković's poem *Ђе рече Јапан* (from the collection *Нлјеба и језика*, 1997) are analysed in this paper. The unusual subject of the poem, although it is seemingly set in the local colour of a certain milieu and language, reaches a universal archetypal level and primordial instinctive behaviour of human beings. The hyperbolic instinct for narration and the narration reduced to paroxysm and grotesque are articulated in a poetically superior way through a specific and complex melange of the tragic and comic mode. Thus this poem joins a series of thematically similar poems in which Bećković explores both the poetical values and the possibilities of narration as one of the most frequent forms of language manifestation.

Key words: Bećković, language and poetry, local and universal, tragic and comic mode.

Petar Milosavljević (Novi Sad)

KNJIŽEVNA SVEST SRPSKOGA NARODA I KNJIŽEVNA SVEST JOVANA DERETIĆA

Povodom knjige Jovana Deretića *Poetika srpske književnosti*,
Filip Višnjić, Beograd 1997.

U radu se raspravlja o književnoistorijskom predstavljanju srpske književnosti u knjizi *Poetika srpske književnosti* Jovana Deretića. Nasuprot Deretićevom stavu o tome da srpsku književnost čine tri dela (narodna, stara i nova književnost), ovde se, na temelju srpske filološke tradicije, zastupa stanovište o četvorodelnosti srpske književnosti (narodna, stara, srednja i nova).

Ključne reči: Jovan Deretić, srpska književnost, srpska filološka tradicija, književna svest srpskog naroda.

Prof. dr Jovan Deretić i ja objavili smo u tri godine ukupno četiri knjige koje se bave srpskom književnošću kao celinom. Moje se knjige zovu *Srpski nacionalni program i srpska književnost* (1995) i *Sistem srpske književnosti* (1996) a Deretićeve *Put srpske književnosti* (1996) i *Poetika srpske književnosti* (1997). I jedne i druge knjige nastoje da odgovore na pitanje: od kojih delova je sastavljena srpska književnost kao celina.

Naši odgovori na to pitanje su različiti. Sve ostale razlike padaju u senku ove osnovne i samo o njoj će u ovom tekstu biti govora.

U mojim knjigama se prikazuje da je korpus srpske književnosti sastavljen od četiri dela koje čine: narodna književnost, stara književnost, srednja književnost (u kojoj je i dubrovačka) i nova književnost.

Prema poslednjoj knjizi prof. Deretića, srpska književnost ima samo tri dela: narodnu književnost, staru književnost i novu književnost.

Računice se, očigledno, ne slažu oko jednog dela: oko srednje književnosti. Po profesoru Deretiću Srbi nemaju srednju književnost, odnosno književnost srednjeg perioda ili književnost renesanse i baroka, ili dubrovačku književnost i ostale pokrajinske književnosti koje su nastajale u periodu kada Srbi nisu imali svoju državu.

Logično je pretpostaviti da su dva pisca, dva profesora, do različitih rezultata morali doći različitim postupcima (metodima). Zato treba najpre osvetliti naše postupke.

1.

Način na koji sam ja došao do računice da srpska književnost ima četiri dela sasvim je jednostavan: pročitao sam sve istorije i gotovo sve najvažnije preglede srpske književnosti koji su do danas napisani. Sva ta obimna lektira na ubedljiv i uglavnom saglasan način potvrđivala je stav o četvorodelnosti srpske književnosti. Moja saznanja kao stručnjaka za književnost (i srpsku) bila su na zabrinjavajući način jednostrana pre sistematskog iščitavanja ove literature. Sa stidom priznajem da sam kao redovni profesor univerziteta po prvi put čitao neke istorije srpske književnosti. Ali, po tome se nisam razlikovao od drugih kolega i stručnjaka koji su prošli kroz isti sistem obrazovanja.

Zato sam i učinio ono što je, po mom mišljenju, u ovom trenutku bilo najpreče učiniti: sastavio sam jednu ediciju koja se zove *Istorije srpske književnosti*. U njoj je trebalo da se u deset knjiga ponovo štampaju najznačajnije istorije srpske književnosti objavljene do Drugog svetskog rata, a u dodacima da se donese i dosta drugih tekstova koji se mogu smatrati značajnim prilogima istorijskom viđenju srpske književnosti. Ranija izdanja mnogih od ovih knjiga i tekstova su slabo pristupačna savremenim čitaocima. Čitalac bi iz knjiga ove edicije mogao da se upozna sa razvojem književnoistorijske svesti u Srbia i da se suoči sa nezaobilaznom literaturom koja o tom problemu govori.

Edicija *Istorije srpske književnosti*, koja je koncem 1992. ponuđena Izdavačkom preduzeću Matice srpske, na žalost, nije još objavljena. Plan edicije je prvi put objavljen u mojoj knjizi *Srpski nacionalni program i srpska književnost* (Priština 1995). Posle toga u knjizi *Sistem srpske književnosti* (Priština 1996) objavljeni su predgovori svim knjigama ove

edicije, a u zajedničkom predgovoru i koncepcija i plan edicije. Deo te knjige, posvećen istorijama i istorijskim pregledima srpske književnosti do Drugog svetskog rata, iznosi 234 strane. U knjizi je jasno pokazano i ko je, kad i zašto smatrao da srpska književnost ima četiri dela a, takođe, ko je i kad svodio srpsku književnost na tri dela.

Prenosim ovde deo citata iz knjige Pavla Popovića *Pregled srpske književnosti* u kojem se najeksplicitnije iznosi stav da srpska književnost ima četiri dela. Brojke na kraju citata označavaju godinu izdanja knjige i stranicu. A ceo citat se može naći i u mojoj knjizi *Sistem srpske književnosti* (1996:210).

Srpska književnost može se podeliti na četiri velike oblasti. Prva je književnost starog perioda ili *stara književnost*. Ona obuhvata vreme od 12 do kraja 15 veka, i produžuje se, i ako u vrlo slaboj radnji, i dalje, preko granica Srednjega Veka; ta je književnost u ćirilici i na jeziku staroslovenskom srpske recenzije, a razvija se u istočnim i zapadnim krajevima srpskim. – Druga je *narodna književnost*, koja vodi poreklo od Srednjega Veka, dakle od staroga perioda, a traje kroz sve periode dalje, sve do danas. – Treća je književnost srednjega perioda ili *srednja književnost*. Ona obuhvata vreme od kraja 15 do pred kraj 18 veka. Književnost ova razvijala se u zapadnim krajevima: u Dubrovniku poglavito ("dubrovačka književnost"), gde je pisana latinicom, i nešto inače npr. u Bosni, gde je pisana specijalnom ćirilicom (bosančica); ona je na narodnom jeziku. – Četvrta je književnost novoga perioda ili *nova književnost*. Ona obuhvata vreme od 18. veka do danas. To je književnost pisana ćirilicom u istočnom delu našega naroda, i pisana latinicom u zapadnom; ona je uglavnom na narodnom jeziku. (1921:4-5)

Čitalac će u mojoj knjizi moći da stekne i jasnu predstavu o tome da ovakvo viđenje Pavla Popovića nije samo njegovo. Ono je začeto kod Vuka Karadžića, posle koga ga je jasno izložio Jovan Subotić, prihvatio od njega Jagić, a pogotovo u drugom izdanju svoje *Istoriје srpske književnosti*, zastupao ga je Stojan Novaković. Toga viđenja držali su se kasnije svi srpski istoričari književnosti (Jovan Bošković, Svetislav Vulović, Jovan Grčić, Tihomir Ostojić, Andra Gavrilović, Jovan Skerlić). Nešto drugačije rešenje segmentacije srpske književnosti je imao prvi istoričar srpske književnosti Pavel Jozef Šafarik, jer je odvojeno prikazivao književnost Srba pravoslavaca i Srba katolika, ali ni on iz korpusa srpske književnosti nije izostavljao, ni u kakvoj kombinaciji, ono što se

naziva književnošću srednjeg perioda ili, u užem smislu, dubrovačku književnost.

Prema tome, zastupajući stav da srpska književnost ima četiri dela, ja ne izričem nikakav svoj osobiti stav, već samo ponavljam stav filološke tradicije koja je izgrađena u slavistici i u srbistici i koja je važila do Drugog svetskog rata kao opšte mišljenje, posebno karakteristično za srpsku filologiju.

2.

Na posve drugačiji način došao je prof. dr Jovan Deretić do svog stava da srpska književnost ima tri dela. Evo početka dugačkog pasusa iz njegove knjige *Poetika srpske književnosti*:

U književnoj svesti našeg naroda srpska književnost javlja se kao trodelni fenomen ili, još tačnije, kao dvodelni fenomen u dvostrukom smislu, jer do te njene slike dolazimo uz dva uzastopna deljenja. Postoji najpre usmena, odnosno, narodna, na jednoj strani, i pisana ili umetnička književnost, na drugoj; postoji zatim u okviru ove druge stara i nova književnost kao odvojeni entiteti. Na taj način, srpska književnost pojavljuje se kao trodelni entitet. Nju čine tri autonomne makroformacije, stara, narodna i nova književnost. One su njene glavne "oblasti", kao što je to davno pokazao Pavle Popović (Popović, 1921, 4-5). Četvrta makroformacija, dubrovačka ili, šire, starija štokavska književnost, gledana iz srpske perspektive, pojavljuje se kao granična oblast prema drugim književnim tradicijama na srpskom, odnosno srpskohrvatskom jeziku. (1997:43)

Stav profesora Deretića da se srpska književnost može podeliti na narodnu i umetničku književnost nije sporan, jer je saglasan sa stavovima o takvoj podeli koji su u nauci opšteprihvaćeni. Ali je u očiglednoj suprotnosti sa srpskom filološkom tradicijom stav da je srpska književnost "trodelna", tj. da iz nje treba izostaviti srednju, odnosno dubrovačku književnost, jer je "granična oblast prema drugim nacionalnim književnim tradicijama". To se lepo vidi iz njegovog odnosa prema Pavlu Popoviću. I prof. Deretić i ja pozivamo se na isto izdanje i na isto mesto u Popovićevoj knjizi (1921:4-5), ali tamo gde ja čitam i citiram četiri dela srpske književnosti prof. Deretić odnekud vidi tri dela. U istoj knjizi, i u istom izdanju, stoji i jasan Popovićev odgovor na pitanje o dubrovačkoj književnosti koji je izražen stavom: "da se dubrovačka

književnost može nazvati *srpskom* bar onako isto kao i *hrvatskom*" (1921:XVIII).

Uporište za svoj stav da srpska umetnička književnost ima samo dva dela (staru i novu) odnosno tri dela zajedno s narodnom, prof. Deretić zasniva na "književnoj svesti našeg naroda". To znači da se i on, kao i ja, nadovezao na već postojeća mišljenja, i da, isto tako, nije izrazio neko samo sopstveno. Prof. Deretić pri tom jasno naglašava i na šta se u svojoj računici o trodelnosti srpske književnosti naslonio: naslonio se na "književnu svest našeg naroda". A samu književnu svest definisao je kao "svest o zajednici kojoj neka književnost pripada" (33) pozivajući se, pri tome, na ideologe mađarskog književnog preporoda, savremenike Dositeja i Vuka (33).

Ovakvo pozivanje na pojam "književne svesti" danas sigurno nije najsrećnije izabrana mogućnost. Ali pravo je prof. Deretića da sam bira svoja načelna teorijska stanovišta. Svakako da postoji nešto što se, bar uslovno, može nazvati književna svest srpskog naroda. To bi trebalo da bude svest koju Srbi, putem škola i medija, i na druge načine, stiču o vlastitoj književnosti, i o drugim književnostima. Materijalni znaci tako ustrojene književne svesti vezani su ipak prevashodno za udžbenike iz kojih se o književnosti uči ili za profesore koji o srpskoj književnosti predaju. Recimo, oni Srbi kojima je prof. Deretić predavao, ili koji su čitali njegovu *Istoriju srpske književnosti* (prvo izdanje 1983), ili koji su slušali ili čitali njegove bliskomišljenike, mogli su sasvim sigurno izgraditi svest o tome da srpska književnost ima samo tri dela. Ali svi Srbi nisu bili u istoj situaciji.

Prvih decenija ovoga veka srpsku književnost je predavao Pavle Popović. Nije verovatno da su njegovi studenti mogli da steknu bitno drugačiju svest od one koju im je on nudio. A tako je i sa učenicima i čitaocima knjiga Jovana Grčića, Tihomira Ostojića, Andre Gavrilovića. Skoro u celoj drugoj polovini 19. veka glavna čitanka iz srpske književnosti bila je *Cvetnik srpske slovesnosti* (I, II) Jovana Subotića (1853), a nešto kraće vreme je osnovni udžbenik bila *Istorija srpske književnosti* Stojana Novakovića (1867, 1871). I u jednoj i u drugoj knjizi srpska umetnička književnost imala je tri dela, a ukupna srpska književnost, zajedno sa narodnom, četiri. Zato je neubedljiv stav profesora Deretića da se u "književnoj svesti našeg naroda srpska književnost javlja kao trodelni fenomen". Ona se, zaista, kao trodelni fenomen javlja samo

poslednjih decenija i to kod nekih profesora, odnosno istoričara srpske književnosti (pa ni tada ne kod svih).

3.

Ima, međutim, nešto što moj postupak i postupak prof. Deretića jasno razlikuje. Čitalac mojih navedenih knjiga može da bude, nadam se, na zadovoljavajući način informisan otkuda potiču stavovi o četvorođelosti srpske književnosti koje sam preuzeo. Kratko rečeno: ti stavovi imaju jasno uporište u slavističkoj i srpskoj filološkoj tradiciji. Moje je jasno opredeljenje da tu tradiciju treba obnoviti i oplemeniti.

Nije tako i sa stavom profesora Deretića. Sa stavom o trođelosti srpske književnosti on ne sledi tradiciju koju ja sledim, a ne kaže jasno koju sledi. Ali se tačan odgovor i na to pitanje može dati. On je implicitno već sadržan u mojoj knjizi *Sistem srpske književnosti*. Stav da srpska književnost ima tri dela, po mojim istraživanjima, prvi je jasno izneo, hrvatski istoričar književnosti Đuro Šurmin u knjizi *Povijest književnosti hrvatske i srpske* (1898). Šurmin je, ukratko, smatrao da su srpska i hrvatska književnost nastale na istom jeziku; zbog toga im je narodna književnost zajednička. Umetnička književnost, hrvatska i srpska, međutim, od 11. veka idu svaka svojim putem. Evo dela Šurminovog teksta (1898:35) u kojem se takav njegov stav jasno izlaže:

Hrvatska literatura dijeli se u ove tri glavne epohe:

1. Od XII vijeka do kraja XV stoljeća;
2. Od XVI. stoljeća do početka XIX vijeka (do 1835. god.);
3. Od god. 1835. do danas.

Srpska literatura ima dva glavna razdoblja:

1. Književnost pisana srpsko-slovenskim jezikom, u kojoj preovlađuje crkveni pravac; počinje se u XII. vijeku, a završuje se u prvoj polovici XVIII. stoljeća;
2. Od XVIII. stoljeća, kad se počela među Srbima u Austriji, pa do naših dana.

Šurminov stav o srpskoj književnosti nisu prihvatili srpski istoričari književnosti, njegovi savremenici. Prva implicitna reakcija dubrovačkog katoličkog sveštenika i javnog radnika Dum Ivana Stojanovića bila je objavljivanje knjige *Dubrovačka književnost* (1900). U njoj se pokazivalo

da su Dubrovčani u većini po poreklu Srbi, da je njihov jezik bio srpski i da je dubrovačka književnost prevashodno srpska ne samo po jeziku nego i po duhu ("po čudi"). Posle su isto činili Jovan Grčić, Tihomir Ostojić, Andra Gavrilović, Pavle Popović. Skerlić je smatrao da srpska i hrvatska književnost još uvek nisu jedna književnost, ali da će to vremenom postati. Po Skerliću, u ukupnoj srpskohrvatskoj književnosti postoji deo koji je samo srpski, deo koji je samo hrvatski, a da lokalne književnosti srpskohrvatskog jezika nisu ni samo srpske ni samo hrvatske, već zajedničke, tj. srpskohrvatske. Dakle, i srpske!

Hrvatski istoričari književnosti, međutim, u celini su prihvatili Šurminov model. Tako su, u raznim nijansama, do Drugog svetskog rata činili Milorad Medini, David Bogdanović, Dragutin Prohaska, Branko Drehsler Vodnik. Izuzetak je činio Antun Barac u *Narodnoj enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj*, koji je srpskohrvatsku književnost, kao književnost na jednom jeziku, predstavljao kao jednu celinu. Za vreme Drugog svetskog rata u duhu Šurminovog modela implicitno su hrvatsku književnost kao četvorodelnu celinu predstavljali Slavko Ježić u knjizi *Hrvatska književnost* (1944), Mihovil Kombol (*Povijest hrvatske književnosti do preporoda* (1945) i *Hrvatska enciklopedija*, smatrajući dubrovačku književnost samo hrvatskom. Tako je 1954. učinio i Antun Barac u knjizi *Jugoslovenska književnost*, a posle toga tako je činio sve određenije i Jugoslavenski leksikografski zavod sa celim političkim i parapolitičkim mehanizmom koji je stajao iza njega.

Prof. dr Jovan Deretić je svoje studije jugoslovenske književnosti i svoju nastavničku karijeru na Filološkom fakultetu počeo u vreme pune dominacije hrvatske filologije u Titovoj Jugoslaviji, kada je snagom totalitarnog režima nametana i svest o tome kako treba gledati na srpsku književnost. Ta svest je građena na dva osnovna načina: a) tako što je srpska filološka tradicija u punoj meri bila odgurnuta pa čak i zabranjivana i b) tako što je, mehanizmom vlasti, nametana projekcija iz nominalno zajedničkog centra, iz Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, koji je dosledno falsifikovao Vukov stav o srpskom jeziku i srpskoj književnosti.

Kad prof. Deretić kaže da je srpska književnost u svesti srpskog naroda trodelna, on s pravom može da ima u vidu samo tu svest koja je, putem enciklopedija, medija i obrazovnog sistema negovana posle Drugog svetskog rata. Ta svest je i u srpskim glavama građena na osnovama hrvatske filološke tradicije. Na žalost, i za Deretića bi se, s

pravom, moglo reći da je i on vršio funkciju srpskog profesora sa hrvatskom svešću; da je na beogradskom Filološkom fakultetu predavao i pisao o srpskoj književnosti iz projekcije hrvatske filološke tradicije. U stavu prema dubrovačkoj književnosti on se oštro razlikovao od svojih velikih zemljaka Jovana Dučića i Vladimira Ćorovića, na primer. Njegove knjige pokazuju da on toga nije bio svestan.

4.

U ranijoj knjizi prof. Deretića *Put srpske književnosti*, međutim, postoji jedno poglavlje koje je izuzetno interesantno. Ono se zove *Projekat jugoslovenske književnosti*, a jednim delom posvećeno je analizi jedne akcije koja je preko Saveza književnika Jugoslavije sprovedena sedamdesetih godina sa proklamovanim ciljem da se utvrdi minimum zajedništva u programima nastave jugoslovenskih književnosti. Na pronicljiv i argumentovan način autor je u svojoj analizi pokazao kako je, pod geslom jugoslovenskog zajedništva, smišljeno činjeno da se srpska književnost razbije prema republičkim i pokrajinskim granicama. Tada su i uvođeni nastavni predmeti kao što su: bosanskohercegovačka književnost, crnogorska književnost, a ti predmeti su skraćivali i umanjivali srpsku književnost.

Autor koji je na tako pronicljiv način opisao jedan segment aranžmana oko umanjivanja srpske književnosti, ipak taj aranžman nije sagledao kao deo jednog dugotrajnog osmišljenog procesa. U tom procesu je srpski jezik postao prvo srpskohrvatski, pa hrvatski ili srpski, pa hrvatski i srpskohrvatski. Dubrovačka književnost, koja je početkom 19. veka smatrana samo delom srpske književnosti, u istom procesu, postala je deo zajedničke srpskohrvatske književnosti, da bi, pred kraj tog procesa bila tretirana kao deo samo hrvatske književnosti i to upravo u vreme kad su profesoru Deretiću stvorili takvu svest a posle mu prepustili da je i sam stvara drugima, mladima. On pri tom od svoje svesti polazi kao od merila, a ne kao od nečega što je i samo stvoreno i podložno promenama.

Postoji još jedna bitna razlika u utemeljenosti stavova prof. Deretića i mojih. Ona se tiče shvatanja srpskog jezika i njegove uloge u istoriji književnosti. Po mojim shvatanjima (a ona su izložena u mojoj knjizi - hrestomatiji *Srbi i njihov jezik*, 1997) srpski i hrvatski jezik su u prošlosti, sve do ilirskog pokreta, bili shvatani kao različiti. I to stanovište, kako hrestomatija pokazuje, nije samo moje, već stanovište svih značajnih slavista Vukovog doba i samog Vuka Karadžića. Za sve njih je bilo posve prirodno da dubrovačku književnost smatraju srpskom, jer je nastala na srpskom jeziku. Stanovište o tome da Srbi i Hrvati imaju jedan jezik, koje zastupa i prof. Deretić, proizvod je jezičke paradigme koju je nametnula takođe hrvatska strana, Jagić pre svega. Otuda se i mogla nametnuti teza da je dubrovačka književnost srpsko-hrvatska, jer je, po toj paradigmi, nastala na zajedničkom, srpskohrvatskom (odnosno hrvatskom ili srpskom jeziku).

Ali, posle Drugog svetskog rata, u totalitarnom režimu, snagom vlasti nametana je teza o tome da je dubrovačka književnost samo hrvatska. I nije se stalo samo na tome. U najnovije vreme se ide korak dalje pa se nameće stav da je dubrovačka književnost pisana na hrvatskom jeziku. Po toj tezi, prirodno ispada da se hrvatskim jezikom govorilo i u dubrovačkom zaleđu. Pošto je prof. Deretić rođeni Hercegovac, to znači da je i njegov maternji jezik hrvatski. Postoje već mape koje hercegovačke govore tako predstavljaju i po tim mapama se već uči u školama (iako još ne i u jugoslovenskim). A to bi, takođe, dalje moglo da znači da je Jovan Deretić počeo da govori srpski tek kad je prešao u Beograd. Ove teze, na žalost, pothranjuje i Deretić svojim skraćivanjem i sužavanjem srpske književnosti.

Na pitanje: zašto se profesor Deretić drži neodrživih teza, postoji i jasan odgovor. On je saopšten u napomeni njegove poslednje knjige. Tamo se kaže da *Poetika srpske književnosti* korespondira sa njegovom *Istorijom srpske književnosti* iz 1983. godine. To, drugim rečima, znači da autor hoće da ostane dosledan sebi, da ima koherentne stavove, bez obzira što se u međuvremenu mnogo šta promenilo, i bez obzira na posledice koje njegovi stavovi mogu imati. Deretić nije jedini autor koji

se u periodu druge Jugoslavije priklonio projektovanim rešenjima koja su diktirana iz zagrebačkog filološkog centra. Ali on se ponaša kao da je važnije i za njega i za nauku da on ostane dosledan "književnoj svesti" koja mu je stvorena, nego da očigledne greške ispravi.

7.

I opet, na žalost, Deretić u ovom svom poslu ima podršku. Podržava ga, među ostalima, i najstariji srpski književni časopis *Letopis Matice srpske*. (Vidi: tekst Dragiše Živkovića u *Letopisu Matice srpske* iz februara 1998). *Letopis Matice srpske* je osnovan u vreme kada niko relevantan nije mislio da Srbi i Hrvati imaju zajednički jezik, a pogotovo da je dubrovačka književnost hrvatska. Takvi stavovi počeli su preovladavati i u *Letopisu* tek u drugoj polovini 20. veka kada su na vlast u toj instituciji došli "napredni" stvaraoci koji su, u ime viših interesa, napustili rešenja srpske i Matičine filološke tradicije i prihvatili da slede hrvatsku filološku tradiciju. Kao i profesor Deretić, tako se i ekipa koja vodi Maticu i *Letopis* ponaša kao da treba da istraje u činjenju ovih velikih srpskih grešaka 20. veka. Moj stav je, sasvim jasno, drugačiji. Srbi se moraju vratiti svojoj autentičnoj, vukovskoj (i Matičinoj) tradiciji. Greške se moraju ispravljati, pa makar nekome zbog toga bilo i neprijatno.

8.

U pomenutoj knjizi profesora Deretića nema traga da je on čitao moje knjige u kojima se stavovi o ovim pitanjima opširno i sa potkrepom elaboriraju. To ipak ne znači da su mu moji stavovi nepoznati. Godine 1993. na simpozijumu *Književnost i istorija* u Niškoj Banji, na kojem smo obojica učestvovali, ja sam te stavove izneo u referatu koji se zove *Istorije i istorijski pregledi srpske književnosti*. Taj referat iz nekih razloga nije objavljen u zborniku radova sa pomenutog skupa, ali je objavljen u obema mojim ovde pomenutim knjigama.

Čitaoci prethodne knjige prof. Deretića *Put srpske književnosti* upozorili su me da su njegovi stavovi, bar kad se tiče dubrovačke književnosti, veoma bliski mojima. A da se ova njegova knjiga i tako može čitati svedoči tekst prof. dr Miroljuba Jokovića u nikšićkom časopisu

Riječ (III/1/1997) pod naslovom *Reinterpretacija srpske književnosti* u kojem se Deretićeve i moja knjiga prikazuju kao dela sličnih pogleda na srpsku književnost. To znači da je prof. Deretić u njoj bar privremeno bio napustio stavove iznete u svojoj glavnoj knjizi *Istorija srpske književnosti*, iz koje je isključio dubrovačku književnost, i vratio se srpskoj filološkoj tradiciji.

Poslednja knjiga prof. Deretića *Poetika srpske književnosti* opet je priredila iznenađenje: autor je napustio orijentaciju iz *Puti...* i vratio se svojim starim rešenjima iz *Istorije srpske književnosti*. Na žalost, taj povratak onoj književnoj svesti koja je kod Srba programski stvarana posle Drugog svetskog rata, još više je udaljio autora od srpske filološke tradicije i vratio ga stvarnim izvorima njegove književne svesti (ne i književne svesti srpskoga naroda). Poštovaoci prof. Deretića mogu samo da zažale što se tako nešto dešava.

Petar Milosavljević

THE LITERARY CONSCIOUSNESS OF THE SERBIAN PEOPLE AND JOVAN DERETIĆ'S LITERARY CONSCIOUSNESS

The author of this paper discusses the literary-historical presentation of Serbian literature in Jovan Deretić's book *Poetika srpske književnosti*. Contrary to Deretić's opinion that Serbian literature consists of three parts (folk, old, and modern literature) this book supports the opinion, based on Serbian philological tradition, that Serbian literature consists of four parts (folk, old, middle, and modern literature).

Key words: Jovan Deretić, Serbian literature, Serbian philological tradition, literary consciousness of Serbian people

Mihailo Pavlović (Beograd)

SRBI U OGLEDALU FRANCUSKE KNJIŽEVNOSTI

U tekstu je reč o književnosti kao posredniku i činiocu zbližavanja među narodima. Zatim, s jedne strane, o tretiranju stranih, u ovom slučaju srpskih tema u francuskoj narativnoj prozi, a s druge, o recepciji srpskih pisaca u Francuskoj, naročito u novije vreme. Posebno je istaknuto veliko mesto u francuskoj prevodnoj literaturi značajnih srpskih pisaca (prevođenje celokupnih dela i sl.). Pomenuti su i Srbi koji su postali francuski pisci, bilo da se u svojim delima bave i srpskim temama ili ne.

Ključne reči: Srpske teme u francuskoj književnosti, recepcija srpskih pisaca u Francuskoj, Srbi – francuski pisci.

Svi znamo da se iz upoznavanja lako rađa razumevanje, a da se iz razumevanja ne retko prelazi u simpatiju, katkad u ljubav.

Poznato je takođe da je jedno od dejstava književnosti, koja su velika i brojna, upoznavanje i zbližavanje među narodima. Dva čoveka sa dva kraja sveta koji su upoznali i zavoleli Šekspira, Molijera ili Dostojevskog, ne mogu biti potpuno tuđi jedan drugome. Ali se to zbližavanje i upoznavanje preko književnosti vrši i na druge načine. Među njima su obrađivanje stranih tema u književnim delima i prevođenje.

Imajući ove dve poslednje pomenute stvari u vidu ja ću se, za ovu priliku, zadržati samo na francusko-srpskim književnim vezama u drugoj polovini ovoga veka, a naročito u poslednjih nekoliko godina.

Srpske teme, ili bar, u početku, pomene Srba, nalazimo kod Francuza još u srednjem veku, a počev od XVIII veka te teme se javljaju i u

francuskom romanu (grofica Rozenberg-Orsini, opat Prevo) i u drugim spisima često velikih autora (Volter, Ruso, Monteskiije). U XIX veku Srbi u francuskoj književnosti zauzimaju značajno mesto, pre svega prevodima narodne poezije, koja srpsku slavu prenosi širom Evrope, ali i oni sami, kao narod, i kao pojedinci, sve češće su predmet pažnje književnih stvaralaca. Šarl Nodje, Balzak, Žorž Sand, Alfons Dode, Pjer Loti, Žil Vern, Elemir Burž, Gijom Apoliner i drugi uzimaju naše ljude za ličnosti svojih dela ili njihovu radnju smeštaju u naše krajeve. Tako Francuzi i preko književnih dela stiču pojmove i saznanja o našem narodu, ne naročito poznatog na Zapadu. Ta saznanja, tiču se, razume se, geografije, istorije, kulture (duhovne i materijalne), naravi i običaja.

Ako je romantizam sa svojim interesovanjem za folklor, za slikovito i neobično, za manje i manje poznate narode, doprineo interesovanju Francuza za Srbe, to ne znači da se količina i značaj srpskih tema u francuskoj književnosti u drugoj polovini XIX i u XX veku smanjuje. U tome značajnu ulogu igra razvoj veza dva naroda, a veliku ulogu odigrao je razvoj nauka, naročito geografije, istorije i filologije, sa procvatom slavistike, koji uključuje i učenje srpskog jezika.

U XX veku sve će se manje moći da primeni na Srbe poznata rečenica grofice Rozenberg-Orsini, autora romana *Morlaci* koja se odnosi na narode koji "misle, govore i postupaju drugačije nego mi". Isto tako ono čuveno (ironično) pitanje koje postavlja jedna Monteskijeova ličnost (*Persijska pisma*) "kako neko može biti Persijanac?" sve više je gubila od svoje aktuelnosti. Naročito za vreme Prvog svetskog rata Francuzi su dobro shvatili i prihvatili da neko "može biti" i Srbin. Ogromna literatura o nama svedoči o tome. O Srbima se ne samo piše u periodici, nego im se posvećuju i posebna dela, uključujući i književna. Edmon Rostan objavljuje (1916) poemu *Kralj Petrova četiri vola* (preveo je odmah Milutin Bojić), Gijom Apoliner, autor pripovetke *Otmica*, piše o Srbima, a mnogi naslovi napisu rečito govore o raspoloženju Francuza: *Slavna Srbija*, *Herojska Srbija*, *Junački Srbi*, *Jedan protiv sto*, *Srpska drama*, *Srpske pobede*, *Zašto sam voleo Srbiju*.

Jake političke i ekonomske veze između dva svetska rata, koje su se, pogotovo kod Srba, naslanjale na prethodne – u znatnoj meri i emocionalne – čine da se u Francuskoj oseća jako srpsko prisustvo, a sve se to odražava na književnost, s tim što interesovanje ide u oba smera.

Kao simbol takvih, svestranih veza, može se uzeti inženjer Klod Morgan (Claude Morgan, u stvari Claude Lecomte), graditelj beograd-

ske radio-stanice, koji, 1930. i 1931. objavljuje dva romana sa srpskim temama: *Une bête du race* i *L'Ivresse du risque*.

A pre njega, Džon Antoan No (John Antoine Nau) u jednu svoju knjigu (*Les Galanteries d'Anthime Budin*, 1923) unosi jednu priču posvećenu Srbima (*Srbija kod kuće*), dok slavni Žan Kasu (Jean Cassou) koji je bio predsednik društva Jugoslavija-Francuska i koji se i inače bavio Srbima, unosi naše sunarodnike u jedan svoj roman (*L'Eloge de la folie*). Videćemo malo posle slučaj Margerit Jursenar (Marguerite Yourcenar) i njeno bavljenje Kraljevićem Markom.

U posleratnom periodu, koji nas ovde posebno zanima, Srbi i Jugosloveni uopšte, uprkos menama kroz koje prolaze uzajamni odnosi, i dalje su predmet svakodnevnog interesovanja, pa i književnog. U nekom većem radu mogla bi se praviti tipologija romana koji se bave našim temama i tipologija pisaca, moglo bi se raspravljati posebno o delima u kojima se o Srbima govori uzgred, duže ili kraće, i o delima koja su nam isključivo ili bar u velikoj meri posvećena. Mogli bi se, s jedne strane, uzeti u obzir Francuzi koji se književno bave Srbima i Srbi koji žive i rade u Francuskoj (ili u nekoj frankofonskoj zemlji) a bave se istim temama kao i književnici. Za ovu priliku, u ovom kratkom (i neminovno nepotpunom) osvrtu, najbolje će biti ići hronološkim redom.

Ali i ako bismo prvenstveno gledali na značaj i mesto naših tema, među prvima bi se našao roman *Ludak iz Kotora* (*Le fou de Cattaro*), koji je 1950. objavio Pjer Nor (Pierre Nord). (Drugo izdanje je iz 1962.).

Ovaj roman, koji se, na širem planu, bavi pokretima otpora na tlu Jugoslavije za vreme Drugog svetskog rata, ističe se svojim čisto dokumentarnim slojem jer francuskom čitaocu slika, njemu, po pravilu malo poznata (a vrlo komplikovana) zbivanja u zemlji i inače ne svima dobro poznatoj, naročito posle Drugog svetskog rata. Ljubavna istorija – dramatični susret francuskog obaveštajnog oficira ("ludaka iz Kotora", tako nazvanog jer srlja u opasne pustolovine) i energične srpske patriotkinje (monarhistkinje), daje i jednu emocionalnu notu ovom romanu, pa tako, možda i bez svesne namere autora, čini od ovog istorijsko-špijunsko-ljubavnog romana faktor upoznavanja i zbližavanja. (U tom pogledu nije zanemarljiva ni činjenica što se radnja dešava naizmenično u Parizu, Beogradu i drugim delovima Jugoslavije).

Dok se roman *Le Fou de Cattaro* može nazvati "srpskim" (ili "jugoslovenskim"), istorijski roman *Bela dama Habzburga* (*La Dame blanche des Habsbourg*) čuvenog predstavnika kosmopolitizma u francuskoj književ-

nosti Pola Morana (Paul Morand), objavljen 1963, pa 1967, od onih je dela koja srpske teme tretiraju uzgred. U X glavi – Franc Ferdinand i krvava svadba (str. 227-235), čuveni romansijer detaljno i živo govori o sarajevskom atentatu i okolnostima pod kojima je do njega došlo.

U pogledu mesta srpskih tema slično je i sa romanom čuvenog i vrlo popularnog Anrija Troaja (Henri Troyat), člana Francuske akademije, inače ruskog porekla, *Kamen, list, makaze* (*La Pierre, la Feuille et les Ciseaux*) (reč je o nazivu jedne igre) objavljenom 1972. godine. Pored drugih ličnosti, u ovom romanu nalazimo Srbe Konstantina i njegovog brata Milana. Prvi od dvojice naročito je detaljno i majstorski izgrađen kao književni lik. Osećajnost i odanost ističu se među njegovim osobinama, a slikajući ga kao ličnost kod koje je emocionalno ispred racionalnog i intelektualnog, francuski pisac, koji sigurno nije zaboravio svoje poreklo, svakako je imao u vidu njegovu tipičnost.

Drugačije stoji stvar sa romanom *Provala u srce* (*Le Coeur violé*) objavljenim 1978, čiji je autor manje slavan romansijer Anri Bonije (Henry Bonnier). Ne samo da se i ovde opet govori o Srbiji i Jugoslaviji (radnja se dešava 1976), nego je opet u pitanju velika ljubav Francuza i Srпкиnje. S obzirom da se kroz ceo ovaj roman vrše poređenja, pre svega istorijska, između srpskog i francuskog naroda, da se stalno povlači paralela između dva naroda u daljoj i bližoj prošlosti i traže sličnosti, ovaj roman bi se mogao nazvati knjigom srpsko-francuskog prijateljstva (o kome se, uostalom, i eksplicitno govori).

Iste, 1978. godine izašao je u Montrealu alegorični roman Njegovana Rajića *Ljudi Krtice* (*Les Hommes taupes*), koji tretira temu ketmana, to jest neiskrene saradnje intelektualaca sa totalitarnim režimom i dvostruki život koji vode, u ovom slučaju u Jugoslaviji.

Ali ni ovo nije bilo sve te, 1978. godine. Tada je izišlo treće, dopunjeno izdanje zbirke Margerit Jursenar *Orijentalne novele* (*Nouvelles orientales*), u kojoj se nalaze i pripovetke inspirisane pesmama i predanjem o Marku Kraljeviću, *Zidanjem Skadra* i pesmom *Mali Radojica*. (Još 1938. M. Jursenar je u zbirci pod istim naslovom objavila dve od ove tri priče: *Mleko smrti* (po *Zidanju Skadra*) i *Osmeh Kraljevića Marka* (po *Malom Radojici*), sa zamenom junaka. Posle je dodata pripovetka *Kraj Kraljevića Marka*.

Nije nimalo čudno, naprotiv, što i neki Srbi, kao što smo već videli, koji pišu na francuskom, tretiraju srpske teme. Oni bi mogli biti predmet posebne studije.

Godine 1984. dr Vladan Radoman, Beograđanin koji godinama živi i radi u Parizu, objavio je roman *Jaruga (Le Ravin)* u kome upravo evocira svoje beogradsko detinjstvo i prvu mladost, a Milena Noković, Crnogorka rođena u Francuskoj, kod nas poznata po svojim (usmenim i pismenim) prosrpskim istupanjima, objavila je 1985. istorijski roman *Otomanska noć pade na Kosovo (La Nuit ottomane tomba sur Kossovo)*, koji je kod nas prevela Zorica Stanimirović.

Iste, 1985. godine, Patrik Beson (Patrick Besson), drugi "desatani-zator" Srba, objavio je svoj prvi veliki roman *Dara*, koji je nagradila Francuska akademija nauka i koji mu je doneo slavu. Ovaj istorijsko-psihološki roman u kome, pored Hrvata, Srbi zauzimaju značajno mesto, bio je, u neku ruku, najava Besonovog aktivnog interesovanja za Srbe. Kod nas je prevedena njegova knjiga *Protiv klevetnika Srbije*, a u više svojih dela, romanesknih ili esejističko-kritičkih on duže ili kraće tretira srpske teme. Prevodi njegovih romana kod nas (objavljeni ili u pripremi), njegova saradnja u našim sredstvima informisanja i njegovi boravci kod nas, primer su žive francusko-srpske književne saradnje.

"Književni industrijalac", koji radi sa sopstvenom ekipom i ima svoje izdavačko preduzeće, Žerar de Vilije (Gérarde de Villiers), objavio je 1986. roman *Mrtvačka igra u Beogradu (Danse macabre à Belgrade)* pisan po oprobanoj shemi: špijunaža-nasilje-seks, u kome se priča o borbi stranih špijunskih grupa i tajnih službi u Beogradu. Očigledno je, po opisima grada, da je, ako ne sam glavni autor, bar neko od njegovih saradnika bio na licu mesta, jer neki opisi imaju vrednost "bedekera".

Jedan od romana nastalih u vreme jugoslovenske krize i inspirisan njom, opet je vezan za ime Žerara de Vilije: 1991. izašla je njegova knjiga (u "le livre de poche") *Manipulacija u Zagrebu (Manip à Zagreb)*. Mada i ona ima elemente špijunsko-kriminalnog romana, ova knjiga je i svedočanstvo (ne baš objektivno, i naklonjeno) o početku kraja naše zemlje. CIA i KOS, ustaše i neoustaše, borba za rušenje i očuvanje zemlje, prisutni su u ovoj knjizi, inspirisanoj jednim od tragičnih trenutaka u životu (i smrti) druge Jugoslavije.

Godinu dana pre ove knjige (1990) Fransoa Siro (François Sureau) objavio je roman *Nesreća (L'Infortune)*, čija je osnova život jednog lekara-hirurga i slika Francuske, naročito one koje više nema. U XVIII glavi, posvećenog Prvom svetskom ratu, govori se o Srbiji, srpskoj vojsci

i albanskoj golgoti (nekoliko puta se pominje vojvoda Putnik), o srpskim predelima, pa i o Beogradu.

Ako ona prethodna knjiga (Vilijeova) na malo neobičan način slika jednu tužnu i tragičnu epizodu iz istorije Srba i Jugoslovena, ova, Siroova, evocira, mada ne kao glavnu temu, i na drugi način, jedan herojski, ali još tragičniji trenutak u životu srpskog naroda.

Valja pomenuti još knjigu *Srbini* (*Le Serb*) Milana Ratkovića, objavljenu 1996, koja je istorija upravo jednog Srbina koji živi i radi u Francuskoj i svedočanstvo o sankcijama protiv Srba i o njihovoj satanizaciji.

Iste, 1996, izašao je roman *Jama* (*La Crevasse*) Vladimira Volkova, potresna priča o stradanjima Srba u poslednjem ratu i o tragičnoj sudbini srpskog naroda uopšte, naročito u XX veku. (Vladimir Volkov, romansijer i esejista, istakao se svojom borbom protiv deformacije, a kod nas i u Francuskoj zapaženi su njegovi članci u odbranu Srba. Ovaj roman izašao je u srpskom prevodu Nataše Pejin).

Izvor manjeg ili većeg estetskog zadovoljstva za stranog čitaoca i izvor informacija, ova i ovakva dela ne mogu ostavljati ravnodušnim Srbe u dijaspori i ne biti podsticaj za razmišljanje, sredstvo obaveštavanja, a naročito podsećanja i povezivanja sa maticom, a i za jedne i druge, često, ako ne uvek, podsticaj za uzajamno razumevanje i zbližavanje.

*

Drugi, ne manje značajan put približavanja, nesumnjivo je prisustvo naših pisaca u inostranstvu, u ovom slučaju u Francuskoj. Bez preterivanja se može reći da su naši pisci, naročito oni veliki i u svetu poznati, kao, uostalom, i drugi umetnici, najbolji ambasadori naše zemlje, njenog naroda i njegove kulture.

Poznato je da su srpski pisci prevedeni još u XIX veku (Laza Lazarević, Janko Veselinović, Zmaj, Laza Kostić, Kosta Trifković), pa u prvoj polovini ovog veka, naročito između dva svetska rata (Bora Stanković). Vremenom je, sa opštim razvojem nauke i kulture uopšte, prevođenje uzimalo sve više maha. Posle Drugog svetskog rata, naročito posle 1948, odnosno, tačnije počev od 1950, naši pisci u Francuskoj dobijaju impozantno mesto u francuskoj prevodnoj književnosti. Zanimljivo je da se ta situacija nije menjala ni poslednjih godina, u vreme krize i sankcija. (Istina je da je u tome bila značajna uloga Vladimira Dimi-

trijevića i njegovog preduzeća "L'Age d'homme"). I tu sada konstatujemo jedan fenomen, naročito redak kada su u pitanju takozvane "male književnosti": nekoliko naših značajnih pisaca doživelo je da im se apsolutno ceo ili gotovo ceo književni opus objavi na francuskom: najpre Miodrag Bulatović, zatim Andrić, pa D. Ćosić, A. Tišma, D. Kiš i, razume se, Milorad Pavić, naš svakako najviše preveden i izdavan pisac u inostranstvu.

Teško je ovde i pomenuti sve druge srpske pisce, čija su dela, jedno ili više, postala dostupna francuskoj publici. Među onima čija su ostvarenja izašla u toku poslednjih godina nalaze se B. Pekić i M. Crnjanski, M. Danojlić, M. Kapor, V. Stevanović, B. Šćepanović, Ž. Komanin, B. Radičević, Danko Popović, D. Albahari, E. Koš, Sl. Selenić, Lj. Simović, V. Čolanović, D. Medaković, Gr. Olujić, Sv. Velmar-Janković. Ovo nabranje je suvoparno, ali daje čvrstinu i ubedljivost tvrdnji o velikom prisustvu naših pisaca u Francuskoj. Zatim ću pomenuti još: Branka Aleksića, Ljubicu Arsić, Miroslava Aćimovića, Vladislava Bajca, Radoslava Petkovića, pesnika Boška Tomaševića, i to nije sve.

Pre ovog, da kažemo perioda krize, pored niza romansijera, znatan broj naših pesnika takođe je predstavljen francuskoj publici (Matić, Desanka Maksimović, V. Popa, I. Lalić, Sl. Rakitić, Br. Miljković i puno drugih).

Ni u najkraćem pregledu ne treba zaboraviti one pisce Srbe, bez obzira na temu koju tretiraju, koji, živeći i pišući na francuskom, čine ne malu uslugu kako Srbima u rasejanju, tako i svojoj matici. Bez pretenzije na potpunu iscrpnost, pomenuću, uz one o kojima je već bilo govora: Dragana Babića, Ljubomira Petrovića, Ivanku Mikić, Milojka Milisavljevića i Ratimira Pavlovića, romansijere i pesnike.

I tako, dok su u godinama krize u Francuskoj izlazile desetine knjiga i stotine članaka od kojih, na žalost, većina nije bila naklonjena Srbima i Srbiji i Jugoslaviji, a neki išli na satanizaciju srpskog naroda kao takvog, njegovi pisci, snagom svoje umetnosti, delovali su u suprotnom smeru, ispravljajući i nadoknađujući ono što je naša nacionalna, odnosno državna propaganda propustila da učini. A što se više gleda televizija nego što se čitaju knjige, to nije njihova krivica.

Mihailo Pavlović

LES SERBES DANS LE MIROIR DES LITTÉRATURES ÉTRANGÈRES – EXEMPLE FRANÇAIS

On connaît le rôle que la littérature joue en tant que médiateur et facteur de rapprochement entre les peuples. Une composante de ce rôle sont les thèmes étrangers dans les ouvrages littéraires, et une autre la réception d'auteurs dans le pays autres que le leur.

Les thèmes serbes et yougoslaves sont traités dans le roman français depuis le XVIIIe siècle (*Les Morlaques* de la comtesse Rosenberg-Orsini), mais surtout au XIXe (Nodier, Balzac, G. Sand, Daudet, Loti, J. Verne, E. Bourges) et encore plus au XXe (Appolinaire, Rostand, Galland, P. Labbé, J. A. Nau, Cendrars, C. Morgan, J. Cassou, P. Nord, G. de Villiers, H. Troyat, H. Bonnnier, N. Rajić, M. Yourcenar, V. Radoman, Fr. Sureau, M. Nokovitch, P. Besson, Vl. Volkoff et d'autres). Oeuvres souvent de grande valeur, ces romans ne manquent pas d'être, dans une plus ou moins grande mesure, source d'informations de tout ordre et par là même facteur de connaissance mutuelle et de rapprochement.

Les auteurs serbes sont traduits en français dès le XIXe siècle (Lazarević, Zmaj, Veselinović, L. Kostić) et encore plus au XXe. (De nos jours, le rôle de "L'Age d' Homme" de Vl. Dimitrijević est d'une importance capitale). C'est surtout après la Deuxième guerre mondiale que les ouvrages écrits en serbe deviennent accessibles au public français. On peut dire que tous les grands auteurs serbes – romanciers et poètes – ainsi que plusieurs autres qui ne sont pas parmi les sommets, ont été traduits. Il est à noter qu'il n'est pas rare qu'on traduise toute ou presque toute l'œuvre d'un auteur serbe renommé. (Andrić, Ćosić, Tišma, Tscernjanski, Kiš, Pavić). La crise qui a marqué ces dernières années n'a pas tout empêché l'activité dont il est question. De nombreux exemples le prouvent.

Il ne faut pas oublier non plus le rôle de médiateur des auteurs serbes qui vivent en France et écrivent en français, qu'ils traitent les thèmes serbes ou non.

Les mots clés: Les thèmes serbes dans la littérature française, la réception des écrivains serbes en France, les Serbes – des écrivains français.

Слободан Јарчевић (Београд)

НЕУГАСЛА АКТУЕЛНОСТ

Његош и Французи – Париз пред горостасом са Ловћена

Докторска дисертација Крунослава Спасића *Његош и Французи*, одбрањена на Сорбони, а објављена на српском 1988. године, обимно је, значајно и актуелно интердисциплинарно дело. Оно се заснива на истраживачком раду мноштва докумената које је аутор нашао о Његошу, Црној Гори и српском народу у француским архивама. У књизи се приказује, међу осталим, и како су Французи у 19. веку били заинтересовани за Црну Гору и за друге наше крајеве, а с друге стране и како су горостаса са Ловћена убрајали међу највеће светске песнике.

Кључне речи: Његош, Црна Гора, француска књижевност, српска књижевност.

Докторска дисертација др Крунослава Спасића: *Његош и Французи*, у издању “Кристала”, Зајечар, 1988, изузетно је дело српске културе и без обзира што је штампано пре 10 година, оно је и данас новост. Деценија је кратко време да би се овај изузетан рад, одбрањен на Сорбони, могао “укротити”. А и преголем је да би био смештен у одељак само једне дисциплине. Ово је једно од најобимнијих истраживања књижевног рада Петра Петровића Његоша, а у њему је аутор досегао и друге области: нашу историју, државност, геополитику Турске и европских сила на Балкану у XIX столећу и, посебно, утицај Његоша и прилика у Црној Гори на стваралаштво и друштвено деловање најумнијих Француза.

Његош и Французи су интердисциплинарно дело. Мноштво података у њему било би довољно да се напише још неколико књига – вредних нових доктората. Др Крунослав Спасић је нашао хиљаде докумената о Његошу, Црној Гори и српском народу у француским архивама, уочивши да су сви, из овог или оног разлога, тако значајни за нашу културу и историју, да се није усуђивао да их не унесе у свој рад. Посебно зато што је у многим нашао податке о томе колико су Французи били опседнути појавом црногорског горостаса. Захваљујући томе, објашњава др Спасић, француска штампа и француска књижевна дела (до наших дана) крцата су подацима о Његошу.

Све је у Француској истраживано о овом српском кнезу-епископу. И најситнији детаљи његовог детињства, стасања и образовања. Белфон ће записати о њему:

“Кнез-епископ је био велики песник, филолог, географ и историчар. Памћење му је као код Пика де ла Мирандола; знао је напамет класичне писце свих земаља. Говорио је француски, руски, италијански, турски, албански, старогрчки, савремени грчки, латински, мало немачки. Читао је листове писане на овим језицима и расуђивао је о политици великих европских држава – са исто толико умешности колико и оштроумности. Историја и географија узимале су већи део његових проучавања.” (265. стр. Спасићеве књиге. Сви наводи су из ње).

Како видимо, нема у овом запису омаловажавајућих тонова према културним посленицима малих народа. Овај Француз Његоша уздиже до узора. Слично поступа и Франсоа Жозеф Етен Мари (Морис Трубер). Био је толико одушевљен Његошем да му је посветио заносне епске стихове. Пјера Моржеа је толико опчинио Ловћен, па му је дао ново име: Мојсијево свето брдо. И многи други Французи су писали о Његошу, Црној Гори и српском народу. Одудевљавали су се и српским епским песмама, обичајима и предањима. Др Крунослав Спасић нам открива да је у Паризу Адам Мицкијевич окупао књижевни свет, окупиран српском поезијом. На његовим предавањима били су најславнији Французи: Жорж Санд, Мишле, Сент Бев, Алфред де Вињи и многи други (285). Мицкијевич није био једини који је преносио своја сазнања о српској култури. Балканом су се кретали и други умни људи Француске и Западне Европе, тако да су велики европски центри били

узнати са српском поезијом и српским живим песницима. Забе-
лежено је да је француски песник Шарл Ноди био пун ватреног
дивљења за обичаје и поезију Јужних Словена. Његово убеђење де-
лили су Ла Мартин, В. Скот, Бајрон, Мицкијевич, Пушкин, Карду-
чи, Хердер, Гете и браћа Грим. Сви они су се слагали са закључком
да српској народној поезији нема равне у свету. Српску поезију су
упоређивали само с Хомеровим делом, а у Европи нису нашли жи-
вог песника достојног да се, својим песничким дометом, упоређује
с Његошем. Наш нобеловац Иво Андрић ће написати да је Његош
горостас и да је раван Шекспиру и Гетеу, али, ето, у претходном
столећу европски књижевници и критичари такву почаст нису да-
вали ни Шекспиру ни Гетеу – Његош је, за њих, био у висинама на
којима се могао да сусретне још једино Хомер.

Оваквом мишљењу европске интелектуалне елите о Његошу,
др Спасић придружује и мишљење нашег мудрог епископа Нико-
лаја Велимировића:

“Његош се родио као песник, онако као што је бор никао. И као
што поникли бор не постаје, под спољашњим утицајима, ни липа, ни
јела, но остаје бор, тако је дух Његошев песнички од рођења – па раз-
вијао се он под околностима Црне Горе или Бретање, био он под мо-
нашком ризом или војводском доламом...” (290).

Исидора Секулић пише да је Његошева оригиналност инспи-
рације, садржаја, маште и форме јача него код енглеског песника
Бајрона. (294)

Др Крунослав Спасић је, читајући годинама француска доку-
мента, књижевна дела и критике, запазио да су стихови францу-
ског песника Алфреда де Вињија недвосмислено подсећали, садр-
жајем и идејама, на Његошеве. Спасић ће, на више од 200 страна,
да анализира песнички опус де Вињија и у њему ће се лако препоз-
нати све оно што срећемо код Његоша у *Горском вијенцу*. Због то-
га, није било места Спасићевој бојажљивости при наговештају мо-
гућности да је Алфред де Вињи, на неки начин, стварао своја дела
под утицајем *Горског вијенца*, историје Црне Горе и биографије Пе-
тра Петровића Његоша. Наш докторант са Сорбоне се само пита
да ли има и једна реч у стиховима де Вињијевог *Калуђера траписте*
да се не односи на црногорског кнеза-епископа:

“Таме, тај вођ чије име надалеко сеје ужас...
Јс ли то суров ратник, ил' побожни апостол?
Под рухом једног, он има црте другог:
Он је свештеник, а ипак јако разјарен,
Он је и војник, ал' пун испосничког.
Чело му је тужно и бледо а око неустрашиво;
Он иде кроз гомилу, али се с њом не меша.” (301)

Као што у овим стиховима препознајемо Његоша државника и духовног вођу, тако ћемо у де Вињијевим стиховима препознати и певања о тешкој судбини српског народа у Црној Гори, притешњеног похлепним великим силама, са свих страна:

“Куда побећи? – на праг мојих врата
Несрећа је села једног дана;
И од тога дана носим је
Кроз своје замрачене дане.”

Нема другог народа у Европи, сем српског, којем је де Вињи могао посветити ове стихове. Париз је био пун људи који су усмено и писмено, свакодневно, обавештавали о збивањима у Црној Гори, па је француски песник само на основу сазнања о тој стешњеној, али слободној, српској земљи могао тако да пева, не прочитавши, претходно, сличне закључке у *Горском вијенцу*:

“А ја шта ћу, али са киме ћу?
До врата сам изника тартара,
Црни дане, а црна судбино!”

Др Спасић наводи да су париске архиве пуне сведочанстава о томе да су Французи у деветнаестом веку били занесени Црном Гором, о којој су њихове најумније главе својски прикупљале најразличитије податке. Уздизали су Французи борбу српског народа против Турака до митских висина, а кнеза – владiku Његоша сма-трали песничким великаном, изниклим у средини чија је усмена поезија надмашила све оно што су, на том пољу, створиле велике европске нације.

Уз овакве закључке, није било срамота за француске књижевнике да се угледају на узор у српском народу. Зато је Алфред де Вињи био заробљеник црногорских врлети и усамљеног народа у њима, па ће у песмама опевати Црну Гору, али ће својим јунацима давати нека друга имена и смештати их у неке далеке средине. Но, види се да Алфред де Вињи опева народ Црне Горе:

“Као тигар он чупа, кида своје ланце;
Устаје, расте, шири се као храст,
И хиљадама мишица слободно прекрива
Очинске бразде тла које га је родило.”

Француски песник схвата, као и Његош, злу судбину словенског народа (“... пошто је писано да племе словенско мора носити и јарам и име ропско...”), па је разумљиво да је био упознат и са историјом српског народа на Балкану и са његовим погледом на живот. Зато ће Алфред де Вињи имати закључке као и Његош о слободи, части, јунаштву и великим силама. Њихови ставови у филозофији и одређења према религији и Богу (којем замерају што дозвољава тиранију) се подударају. Видеће се да је њихова филозофија окренута тајнама живота и човековој природи. И Вињи и Његош истрајавају у убеђењу да човеково битисање нема оправдавајућу сврху, ако оно није привремена творевина, потребна за успон до смисленијих и виших нивоа духа. Овакви закључци су им се наметали, јер су примећивали да је људски род неизлечиво боловао од употребе силе, што је у Црној Гори било тако уочљиво. Вињи је изучавао прилике у Црној Гори и он ће у својој *Боци у мору* запева-ти:

“Сам у Океану, увек сам! Изгубљен,
Као невидљива тачка у узбурканој пустињи.”(299)

Његош ће, такође, у *Горском вијеницу* истицати окрутно окружење и немоћ своју и свог народа, али ће понекад блеснути пуном надом у погледу црногорске будућности:

“Кад сви краји запламте свјетлошћу...
Тад ће мири и простори страшни

Слаткогласном грмјет армонијом,
Вјечне среће и вјечне љубави.”

И де Вињи ће поверовати у боље сутра и то овако:

“Ширимо знање плодноносним пљусковима.”

И о части, песници певају на сличан начин;

Његош: “Ко се себе не стиди лагати, Тај за свијет не обрће главе,”

Алфред де Вињи: “Ја се стидим његове срамоте.” (308)

Др Спасић примећује да је Алфред де Вињи запазио да је истрајност Црногораца и главара да остану независни од Турске у ослонцу да они чувају последње светиљке некад моћног српског царства. Зато нису дозвољавали да се султану призна ни симболична врховна власт над Црном Гором. Овакво опредељење Црногораца сматрало се делом личне части, па су се срамоте и губљења части плашили више него смрти. Такво сазнање је толико одушевило овог француског песника да је у *Судбинама* приписивао части узвишену вредност, до које треба држати као до живота. Вињи је част, какву је упознао код Црногораца, назвао “религијом части”. Посебно га је занело понашање Црногорки, које су, без потребе да то посебно истичу, делиле добро и зло са својим мужевима, браћом, децом и рођацима. (376-377)

После изучавања Његошевог и де Вињијевог песништва, мада су европски великани рекли да не постоји уметник који се може поредити с Његошем, др Крунослав Спасић ту част даје овом француском песнику и закључује да де Вињи не заостаје иза Његоша у песништву, али да га црногорски горостас надмашује својим филозофским думетима и драматичном снагом свога дела. (496)

Да је др Крунослав Спасић завршио свој докторски рад упоређивањем дела ове двојице песника, учинио би довољно да прибави највишу титулу на Сорбони и да задужи српску и француску културу, али он је урадио много преко тога. Његово дело је више од једне књижевне студије. Оно је и хроника државничке и дипломатске делатности Петра Петровића Његоша и сведочанство о геополити-

ци Турске, Русије, Аустрије и западноевропских држава на Балкану (100-103). Много је разлога да ова студија о Његошу не буде постављена. Један од њих је и у томе што на судбину српског народа данас утиче све оно што је било присутно и у времену Петра Другог Петровића. Др Спасић је закорачио и у просторе тајне дипломатије тог времена, откривајући политику великих сила према Црној Гори, Србији и Балкану у целини. Тада, као и данас, није било самилости моћника према малим народима. Тако, Аустрија забрањује српском патријарху Рајачићу да рукоположи црногорског владика у Бечу, па Његош путује у Москву, руском патријарху. Његош није засметао Аустрији само за живота. У време Првог светског рата, аустријски војници срушили су Његошеву капелу, раскопали гроб и покушали му кости пренети у Беч (258-259). У Другом светском рату су Италијани наставили скрнављење капеле, гађајући је артиљеријом. И они су му раскопавали гроб, бојећи се тог култног места и верујући да мртав Његош, на неки начин, може да подигне Црногорце на устанак. Подстакнути овим догађајима из два светска рата, француска прва пера: Сузан Норман и Жак Лекер ће 1954. године писати да се на врху Ловћена и око Његошеве капеле “сусрећу све олује” и да се одатле “виде сви хоризонти земље коју је Његош волео и коју је опевао.”

Спасић пребира по француским документима и налази да су игре великих сила око Црне Горе и Његоша биле сталне и да ни једна од њих није желела њено ослобађање од Турака, него је свака од њих гледала да оствари своје интересе у њој и на осталом подручју Балкана. Тако су Аустрија и Русија, иако су зазирале једна од друге, заједнички чиниле све да онемогуће државно приближавање Француске и Црне Горе (132,158). Видевши толику заинтересованост Европљана за Црну Гору, султан је нудио Његошу савез, обећававши му власт над територијама средњовековне Зете (Скадар, Бар и ушће Црног Дрима) и проширење у Херцеговини, само да призна султанову власт и да се задовољи положајем кнеза, какав је био дарован Милошу Обреновићу у Србији. Његош је одговорио високо морално:

“Докле год ме моји ратници буду подржавали, неће ми требати султанов берат да бих владао, јер ја сам независан кнез; а ако ме моји људи напусте, султанов берат неће ме, никако, одржати.”

Оно што је изузетно вредно у Спасићевом делу су прикупљени подаци о Његошевом односу према делу српског народа исламске вероисповести. Они говоре о Његошу реформатору и поборнику идеје о расној и религиозној равноправности. Он се уздао да ће истоветна крв православца, муслимана и католика омогућити заједнички рад на стварању велике српске државе, уз уклањање окупације околних народа и Турске. У том смислу је писао писмо и Осаман-паши Скопљаку, потомку српске племићке породице из околине Бугојна (239).

Мада др Спасић не посвећује већу пажњу оваквом опредељењу Петра Петровића Његоша о својим саплеменицима друге религије, намеће се закључак да су неправедни они који Његоша оптужују да је у *Горском вијенцу* “истрагом потурица” заговарао етничко чишћење, расну и религиозну нетрпељивост итд. Пре ће бити да је велики песник био велики хуманиста и да се према муслиманима односио онако како је то учинио и његов наследник Никола Петровић Његош, кад је од муслимана тражио да остану у Црној Гори и буду равноправни са православним рођацима и као песник Алекса Шантић, кад им је својом песмом *Остајте овдје* поручио где им је Отаџбина. Његошеви стихови у *Горском вијенцу* не односе се на саплеменике друге вероисповести, или на било који народ друге расе и друге религије, него на завојеваче против којих се бори сваки народ и свака држава на свету. Ти завојевачи, које је описао Његош у *Горском вијенцу*, гори су тип завојевача од дивљих хорди Монгола, који би пројурили кроз једну земљу, опустошили је и опљачкали, па онда нестали. Потурице су стално остајале на заузетој територији и сваком је згодом продавали страном господару. Они су били стални ешалони завојевача у борби против српске државе. Таквима се не би обратио ни краљ Никола да остану, нити би им то Алекса Шантић поручивао, песмом.

Кад се, после читања, склопи 760 страна докторског рада Крунослава Спасића, читаоцу постаје јасно да му је у рукама дело непроцењиве вредности. Сазнао је да је Његош, као песник, државник и духовни вођа свога народа значајнији него што се код нас претпостављало, а да је наш народ, у сваком смислу, нешто друго у европској цивилизацији од оног што савремени Европљани желе да му признају.

Slobodan Jarčević

NJEGOŠ AND THE FRENCH

Krunoslav Spasić's doctoral thesis *Njegoš and the French*, defended at Sorbonne and published in Serbian in 1988, is a voluminous, important, and relevant interdisciplinary work. It is based on the research into a large number of documents concerning Njegoš, Montenegro, and Serbian people which the author found in French archives. Among other things, the book shows the interest of the 19th century French in Montenegro and other regions of ours and, on the other hand, that they ranked the giant from Lovćen among the greatest poets of the world.

Key words: Njegoš, Montenegro, French literature, Serbian literature.

Љиљана Матић (Нови Сад)

ХУМАНИЗАМ У ДЕЛУ НЕГОВАНА РАЈИЋА

Негован Рајић (1923) један је од десет најславнијих канадских писаца француског говорног израза. У књижевности се огласио релативно касно, али је већ за свој први роман *Људи-кртице* добио књижевну награду Есо (1979), што га је навело да се потпуно посвети писању и да кроз књиге људима саопштава своју хуманистичку поруку, у којој *реч*, *дух* и *слобода* представљају три вида једне исте ствари.

Реч је оруђе које користи да људима саопшти своју поруку, јер, по његовом мишљењу, првобитни задатак сваког писца, а посебно писца у изгнанству јесте да се окрене језику, а – како је писао Јунгер – “у речи препознајемо чаробни мач од чијег бљеска бледи моћ тирани”. Када је његов слободарски дух одбио да се претвара, непомирљиви противник једнопартијског система тајно напушта земљу и оставља свој родни Београд “не да би га издао, већ да би му остао веран”. Од прве објављене књиге до управо завршеног аутобиографског романа симболичног наслова *Ка другој обали* – Рајић се бори против Велике Идеје и против Великог Бравара и против његове Геометријске Правде. Он се залаже за слободу изражавања и за слободу мишљења, а устаје против сваког облика тираније и против лажи. Осуђује поткупљивост и притворност полиције, а тананом иронијом подсмева се правди, указујући на чињеницу да невиност и кривица немају са њоме узрочно-последичних веза, пошто је све препуштено случају и доброј вољи онога ко има власт и моћ.

Кључне речи: Негован Рајић, квебешка књижевност, канадска књижевност француског говорног израза, хуманизам, слобода.

Негован Рајић огласио се у канадској књижевности релативно касно, 1979. године, гоњен неким унутарњим гласом, да свету саопшти мисли које га заокупљају и које је годинама носио у себи. Но, већ за први роман *Људи-кртице* добија Књижевну награду Есо, што

му даје подстрека да настави да се бави књижевношћу и учвршћује га у намери да кроз писање људима саопштава своју хуманистичку поруку, у којој *реч*, *дух* и *слобода* представљају три вида једне исте ствари. Објављује *Причу о псима* и *Господаф Страпада*, *Седам ружа за једну пекарку*, позоришни комад *Бинар*, роман *Приче старог гунђала*, збирку новела *Национална робијашка служба*, а управо је завршио аутобиографски роман *Ка другој обали*.

Рајићев књижевни опус открива сву ширину ствараоачевог духа, који за границу свог интересовања прихвата једино сам универзум, до којег мисао стреми кроз стратуме успомена из детињства и кроз године мукотрпно стицаног искуства, у тежњи да се приближи идеалу користећи плуривалентну симболику уметничке креације. Животна и уметничка филозофија овог луцидног романијера открива се кроз спој имагинарног и фантастичног, насталог сублимацијом и кристализацијом стварног и свакодневног, те се слободно може говорити о филозофско-поетичном кретању ка “другој обали”.

Попут већине људи који су се суочили са животним недаћама, Рајић открива благотворно дејство сећања, из којих црпе потребну снагу да се ухвати у коштац са тешкоћама из суровог света реалности. У потрази за открићем егзистенцијалне мистерије – како у стварности, тако и у машти – Рајић се непрестано креће ка “другој обали”. Најзад, уз помоћ стваралачке маште, писац почиње да слика свој свет који је открио, а његова бритка мисао, што сажиже попут пламена, открива га кроз сплет параноичних и фантастичних боја.

Но, када се 1923. године родио у Београду, ништа није указивало на то да ће његов животни пут подсећати на најсмелије пустволовине јунака из књижевних дела. Потомак угледне грађанске породице, у елитној гимназији стекао је образовање засновано на најбољим традицијама европске филозофске и хуманистичке мисли. Како је слобода за њега представљала највећу вредност, борио се за време Другог светског рата против завојевача, но, управо због свог немирног духа који не трпи спутавање, одбија да се 1945. године учлани у Народну омладину и 1946. године тајно напушта земљу, у жељи да стигне у Француску, која је у његовим очима одувек била симбол слободе. У складу са изреком *Per aspera ad astra!* младићев пут водио је преко затвора, концентрационих логора и

логора за расељена лица, да би тек 1950. добио стипендију Комитета за слободну Европу и стрпљивим и упорним радом стекао диплому инжењера. Немирна духа и у сталној жељи да досегне свој идеал – Рајић 1969. емигрира у Канаду и тек у Новом свету постаје свестан потребе да пише.

Одлучио се да користи реч као оруђе помоћу кога ће људима саопштити своју поруку, пошто сматра да је првобитни задатак сваког писца, а посебно писца у изгнанству, да се окрене језику, јер, као што је писао Јунгер (Jünger), “у речи препознајемо чаробни мач од чијег бљеска бледи моћ тирана”. Када се побунио против једнопартијског система у својој земљи и када је – волећи слободу више од притворног живота у домовини – свесно одабрао да живи у изгнанству, знао је да се придружује људима прогнаним из историје. Сваки изгнанник, сматра Рајић, чува у свести као највеће благо *сећање*, а управо уз његову помоћ може да се врати у историју и да постане њен чинилац, пошто у њој може да нађе “не моћ, већ право на достојанство”.¹

Сећање на претходни живот и на народ из кога је поникао могу изгнанника да одвоје од људи у његовој новој домовини и од садашњости, а везаност за прошлост значи не само осуду на усамљеност, већ – у крајњој линији – и на смрт. Стога он осећа потребу да каже ко је и да у новој средини опише свет из кога долази, његову историју, стремљења и традицију, јер – како Рајић с правом наглашава – “културе се не искључују, оне се придодају једна другој”.² Тако се овај интелектуалац са Балкана, широке и поетичне словенске душе, одлучио да своју борбу против тираније и лажи води са пером у руци, пишући на француском језику, чиме повезује колевку европске слободне мисли и културе са новом домовином пустиловног духа, окренутом новим открићима. Не чуди, дакле, што је својим књигама постигао огроман успех и стекао углед једног од десет најцењенијих писаца Канаде француског говорног израза.

Када се 1988. године први пут поново обрео у Београду, Рајић је обраћање књижевницима из целог света започео тврдњом која указује на његов космополитизам: “Не чуди што видимо како књи-

¹ Négovan Rajic: *La Littérature et l'Exil*, Le Belfroi, Revue Philosophique et Littéraire, No VIII, 1989, pp. 79-84, p. 80.

² Ibidem, p. 81.

живност цвета у изгнанству. Чуди што сви изгнаници нису постали писци, толико је живот свакога од њих већ судбина и књига.”³

Свој допринос књижевности, тој “лепоти која треба да спасе свет”, како је говорио Достојевски, он у својим делима даје ироничним освртом на историјске догађаје чији је сведок и учесник био и вирулентном осудом Велике Идеје коју шире присталице Великог Бравара. Речју, Рајић се залаже за слободу и правду, а устаје против сваког облика тираније. У *Људима-кртицама* писац осуђује Геометријску правду, која се труди да натера све становнике да мисле на идентичан начин и упућује јасну поруку да човек има права да мисли својом главом и да буде сам ковач своје среће. Главни јунак, који по наивности и радозналости подсећа на свога творца, у лавиринту подземних ходника открива *људе-кртице*, интелектуалце што, у потпуном мраку, стрпљиво дубе бескрајне ходнике. Јасно је да носиоци власти, *људи јаких вилица*, морају знати за постојање ових необичних бића која на површини воде уредан живот, а у подземљу се баве необичним активностима, које у случају поплаве могу бити кобне за опстанак читавог становништва. Но, власти оличеној у грубој сили, али ограничених интелектуалних способности – потребни су *људи-кртице*.

“Не треба замишљати да они с радошћу у срцу подносе делање људи-кртица, али знају да би их, ако би им то забранили, удаљили од себе. У знак протеста, људи-кртице могли би да одбију да граде мостове и да обезбеђују рад у држави. То би изазвало огромну гужву. Творнице би престале да раде, а бродови да плове. Због недостатка неге, болесници би поумирали по болницама. У позориштима, глумци би се укочили у смешним позама, а светла би се изненада погасила по градовима. Наравно, мало претерујем, али нисам далеко од истине.”⁴

Ни људи-кртице немају избора, јер – ако би се побунили против режима – то би било равно самоубиству. Изгубили би привилегије, а и морали би да похађају интензивна предавања о *Великој Идеји*. Може се, дакле, закључити да између две толико различите групе људи у истој земљи влада нека врста симбиозе, а власт се стара да обични смртници не сазнају за тајне активности због којих им град личи на швајцарски сир.

³ Ibidem, p. 79.

⁴ Négovan Rajic: *Les Hommes-Taupes*, Pierre Tisseyre, Montréal, 1978, 154 p., p. 120

Пошто се полицијски инспектор прво играо мачке и миша са радозналим јунаком, да би му постепено на делу показао свемоћ полицијског апарата способног да избрише сваки траг битисања неког човека под капом небеском, било да се ради о сликару, писцу или каквом другом уметнику чија делатност угрожава актуелну власт – оставља му слободу избора: или ће порећи постојање људикртица, или ће доживотно бити затворен у лудници. Привидно, дакле, јунак има слободу избора, али одговор ће зависити од његове савести, јер постоји само једна истина, у шта присталице идеје о *Новом Човеку* и следбеници *Велике идеје* не верују, а што јунак из романа не може да порекне. Роман се намерно тако завршава да читалац не зна шта се тачно догодило, али писац у чланку *Књижевност и изгнанство* даје недвосмислен одговор:

“Тако смо научили да је најбеднији од свих људи још увек већи од Велике Идеје, ма како велика она била.

Знамо, такође, да је узалудно желети да остваримо апсолутну правду без слободе, јер тако се стиже само до Геометријске правде, која убрзо неће више бити Правда. Чини нам се да између Правде и Слободе постоји однос аналоган односу који Хајзенбергов принцип неизвесности успоставља између положаја и брзине једне честице: никада не можемо са сигурношћу знати и једно и друго. У људским друштвима, то се изражава кроз немогућност истовременог остварења Апсолутне правде и Апсолутне слободе. У тим друштвима, као и у физици, бићемо принуђени да одаберемо, да потражимо крхку равнотежу између Слободе и Правде.”⁵

Заклети непријатељ комунизма, Негован Рајић у свим делима напада Велику идеју, која ограничава слободу речи, тако драгоцену за сваког човека слободарског духа. Тако писац закључује да се речи, чију је употребу Велика Идеја забранила, умиру попут оних животиња које одбијају да живе у заточеништву. Наиме, да би један језик могао да преноси идеје, потребно је да постоји и један протужезик. У противном, језик закржљава и постаје стереотипни политикантски језик.

Рајић се у својим делима радо и са тананом иронијом подсмева правди, указујући луцидно на апсурдност слепог поверења у правичност. Сцена суђења у *Господафу Страпада* – у којој се у једној личности сједињују оштећени, тужилац и бранилац оптуженог – на бравурозан начин показује како код оптуженог гасне нада у

⁵ In: *La Littérature et l'Exil*, pp. 83-84

ослобађајућу пресуду, како му – са сваким новим поступком у име “следе правде” – постаје јасније да правичност и кривица или невиност немају са тиме никакве узрочно-последичне везе, већ је све препуштено случају и доброј вољи онога ко има власт и моћ. Осуђеник са надом у спас подсећа на бродоломника у ораховој љусци који верује да ће срећно пристати уз какву спасоносну обалу.

Десет новела *Националне робијашке службе* носе одлике типичне за Рајићево целокупно књижевно стваралаштво: на окосници стварност – фикција срећу се случај и произвољност, фаталност неизбежног и чар необјашњивог, снага успомена на детињство, Београд, ратне године и године патњи емигранта што се потуца по Паризу. Из свега проживљеног – лепог и поетичног, мучног и суровог – писац гради сопствено гледање на историју и износи своју – скупо плаћену – филозофију, која носи печат сведочанства и искуства, чиме уједно стиче неопходну тежину универзалног. Најкраће речено, порука би била да свако зло има и своје добро, али човек мора да плати високу цену да би то схватио. Као што се дешава и људима у животу, и Рајићеве личности искуство плаћају на различите начине, а управо варијације на исту тему дају ону танану нит која чини спону међу – на први поглед диспаратним – темама појединих новела.

У новели чији је наслов дао име читавој збирци, писац развија мисао да би сваки пунолетан човек морао да проведе извесно време у затвору – не зато што је нешто скривио, већ да би након издржане казне знао – да цени вредност слободе. Рајић наглашава да није случајно што би само тешки болесници и лудаци били поштеђени службе у Н. Р. С, као и тешки криминалци – који нису достојни да јој служе. Но, будући грађани би у затвору били са правим криминалцима, “како би упознали животне стварности”.⁶

Рајић не штеди ни полицију, што је присутно у готово свим његовим делима. Но, посебно се обара на оне који су задужени да бране људе на власти у свом последњем роману *Ка другој обали*, у поглављу под насловом “Клопка или комедија у подземљу”:

“Полиције целог света увек вас хапсе због обичне преваре, дајући вам на знање да ћете кроз сат или два бити слободни. То неодређено обећање намењено је да анестезира осуђеника. Неки

⁶ Négovan Rajic: *Service National Pénitentiaire*, Les Éditions du Belfroi, 1988, 157 p., p. 15.

инсекти поступају на исти начин: први убод онеспособи жртву, а други је докрајчи. Гестапо је примењивао исти метод.”

Инсекти, подземни ходници, људи-кртице, пацови, пауци и човек у бунару који снагом воље покушава да му на прстима израсу приаљалке као код паука како би се успео на површину по глатким челичним зидовима – само су метафоре којима се Негован Рајић користи да би нам приближио своју филозофску визију света и објаснио како види место човека у односу на своју сабраћу и на бескрајни универзум. Ако човеково тело – због неопрезности – често пада у клопку, снага мисли има моћ да га пребаци на друго место, у бољи свет – када му боравак у свакодневици постане мора. На жалост, човек често не опази на време клопку коју му спрема судбина и упада у њу, као што у руке карабињера упадају четворица младића која су из југоисточне Европе оковане комунизмом бежала на Запад, у демократију, у свет мудрости, уметности и лепоте. Случај се опет умешао у човеков план – који се чинио савршеним и лако остварљивим – и младићи су били принуђени да стекну нова искуства у затвору. Као и у *Националној робијашкој служби*, млади интелектуалци, односно филозофи који “филозофирају” о слободи, а не знају да је цене јер су увек били слободни – морају да схвате да кључ спаса лежи у идеји: “Одреците се идеје о слободи и бићете слободни!”

Овај савет на први поглед изгледа парадоксалан из пера човека који изнад свега цени слободу изражавања, слободу мисли и слободу у најужем смислу речи. Но, писац има слободе које су обичном човеку ускраћене и по својој вољи бира начин на који ће нам саопштити своје хуманистичке идеје. У случају Негована Рајића, целокупно стваралаштво је у служби *речи, духа и слободе*, а познато је да се човек увек трудио да оствари оно што превазилази његове моћи. Но, ако поступа по савести, стиче право на мир у души. Руководећи се тим принципом, млади Рајић је “напустио свој родни град не да би га издао, већ да би му остао веран”.⁷ Када се већ као зрео и искусан човек одлучио да пише, како би се борио против лажи – увек му је било важно да његово писање има душу. У томе је неоспорно и успео, те је његов обимни опус истовремено дело књижевника и хуманисте, ангажованог човека који указује на

⁷ Négovan Rajic: *La Littérature et l'Exil*, p. 83.

грешке из прошлости, са непоколебљивим уверењем да ће човечанство доживети лепшу и правичнију будућност.

Ljiljana Matić

HUMANISM IN THE WRITING OF NÉGOVAN RAJIC

Négovan Rajic (1923) is one of the ten most famous French Canadian writers. He began relatively late in life, yet already his first novel *The Mole-Men* received the Esso Award for Literature (1979) which led him to devote himself completely to writing and to conveying to his readers his humanist message, in which *the word*, *the spirit* and *liberty* represent three aspects of one and the same thing.

The word is the tool he uses to convey his message to his readers, since, according to his opinion, the primary task of the writer, especially of the writer in exile is to turn toward language and – as Jünger formulates it – “in words we find the magic word whose flash the power of tyrants fade away.” When his freedom loving spirit refused to feign, this uncompromising opponent of the one-party system secretly left the country and left his native Belgrade behind “not in order to betray it, but in order to remain faithful to it.” From the first book he published to the just finished autobiographical novel with the symbolic title *Towards the Other Shore* – Rajic has faught against the Grand Idea and against the Great Locksmith and against his Geometrical Justice. He is a proponent of the freedom of expression and the freedom of thought, and rebels against every form or tyranny and falsehood. He condemns the corruption and the hypocrisy of the police, and with refined irony he makes fun of justice, pointing out the fact that innocence and guilt have no cause and effect relationship with it, since everything is a matter of chance and left to the good will of those who have authority and power.

Key words: Négovan Rajic, Quebec's Literature, French Canadian Literature, humanism, liberty.

Надежда Винавер (Београд)

ЧЕТВОРОКЊИЖЈЕ У ОДБРАНУ СРБА

Avec les Serbes (la riposte)

Les Serbes et nous (31 écrivains contre les tartuffes)

Eloge des Serbes (ou de la dignité du bouc émissaire)

Aliés des Serbes (d'Hélène d'Anjou à Soljenitzyne)

Издавачка кућа *L'Age d'homme* објавила је од 1996. до 1998. године четири књиге чланака и студија о Србима: *Са Србима (Одговор)*, 1996; *Срби и ми (31 писац против обмањивача)*, 1996; *Похвала Србима (или о достојанству жртвеног јајца)*, 1997; *Савезници Срба (од Јелене Анжујске до Солжењицина)*, 1998. У тим књигама сакупљени су текстови 58 писаца, од Јелене Анжујске до Солжењицина, међу којима има и више великих имена француске културе. Заједничко тим текстовима јесте што казују другачију истину о Србима од оне коју су о њима последњих година наметнули француски медији.

Кључне речи: Срби, историјске везе, француска књижевност.

У издању куће *L'Age d'homme* из Лозане (Владимир Димитријевић, издавач), у серији *Objections*, од 1996. до 1998. године појавиле су се четири књиге чланака и студија о Србима: *Са Србима (Одговор)*, 1996; *Срби и ми (31 писац против обмањивача)*, 1996; *Похвала Србима (или о достојанству жртвеног јајца)*, 1997; *Савезници Срба (од Јелене Анжујске до Солжењицина)*, 1998.

Какав утисак носимо после читања ових књига? И да никад нисмо чули о Србима у Босни, Хрватској и Србији, да ништа не знамо о историји земље о којој је реч, и да не познајемо ону народну да “сила бога не моли”, после читања ових страница задрхтали бисмо од страха пред нечим ирационалним али ужасним и моћним, пред сасвим новим свесветским растућим злом које ове књиге, старински засноване на логици, смислу и одговорности, откривају.

Текстове о Србима написало је педесет осам људи различитих занимања, интересовања, различитих година живота, а међу њима је и неколико великих имена која већ давно припадају историји француске књижевности (Иго, Ламартин, Аполинер, Ришпен), француској историографији, француској уметности. Међу њима има носилаца француске Легије части, носилаца ратних одликовања, одликовања Покрета отпора, има неживих и живих чланова Француске академије. Неки од потписника чланака у овој збирци написали су књиге о актуелном српском питању (Патрик Бесон: *Против клеветника Србије*, 1995; Patrick Barriot, Eve Serein, лекар и медицинска сестра, учесници српске трагедије у Босни: *On assassine un peuple – Les Serbes de Krajina / Убијају један народ – Срби из Крајине*, 1995; Данијел Салваторе Шифер: *Реквијем за Европу. Загреб, Београд, Сарајево*, 1993; Петер Хандке, код нас нарочито познат по свом делу: *Зимско путовање до река Дунава, Саве, Мораве и Дрине, или правда за Србију*, 1996.

Већина ових људи којима познавање ствари и савест нису допустили да мирно посматрају вишегодишње деловање светских политичара и војсковођа, баве се новинарством, историјом (најчешће професори универзитета), књижевношћу (добитници су по више значајних књижевних награда), уредници текућих научних часописа, неки су духовни слободњаци, но сви су истакнути у својим делатностима.

Не знам да ли човек може да буде свестан какво озбиљно питање поставља један странац (академик Жан Дитур/Jean Dutourd), у говору на годишњој скупштини Француске академије 5. децембра 1996. (чији један део налазимо у трећој књизи) и какав страхан одговор даје, страхан јер не рачуна са могућношћу реалног објашњења. Зашто Срби, у Босни, пита се, зашто они који су доживели најстрашнију судбину под Турцима, под Аустроугарском, под дикта-

торским постратним петодеценијским режимом који је Јалта наметнула? Зашто су се, пита се даље Дитур, на Србе сручили филозофи, интелектуалци, професионални “хуманитарци”, владе, Уједињене нације, Хашки трибунал, сви, зашто их убијају, зашто их клеветају?

Одговор који добијамо скоро је непојмљив у данашње време провера, читавих система доказа, студија, проучавања, документације, па макар она и била криво коришћена. После масовног убијања на сарајевској пијаци Маркале, подсећају нас неки чланци, залудни су били докази највиших међународних војних личности са босанског терена о некривици Срба. Овај историјски фалсификат за који сви знају, за који су морале знати и владе држава које су зауставиле објављивање истинитих информација и њихове новинске агенције које су кажњавале упорне истинољубиве новинаре, туђи је злочин за који су Срби страшно платили и свакако је унапред планиран. Три хиљаде налета авиона, десет хиљада тона бомби стравичног састава, са непредвидивим дугим последицама на биљни и животињски свет! А Срби с обе стране Дрине? У последњој књизи налазимо читаву документацију о овој експлозији као и о експлозији у улици Васе Мискина, изјаве команданата снага Уједињених нација, новинске извештаје, итд.

Када је избила југословенска државна криза и распад државе, Жорж Халдас је, каже, жељно очекивао неку конференцију на којој би европске установе, у сарадњи са заинтересованим странама, заједно са историчарима, правницима, етнологима, почеле да говоре о границама, да бирају мање страшне начине поделе и да отворе врата будућности. Он наводи Митерана, јединог човека – вођу, који је казао да се у југословенској трагедији нико не може осудити. То је био и остао усамљени глас.

Да ли ће историја и психологија икада објаснити зашто свет ћути кад види (и ми видимо) да се Курди, један народ, систематично уништавају. До последњег, ако може. Присетимо се, у Београду 1998, да су Французи 1915. спасавали, онолико колико су могли, Јермене у ондашњој Турској да не буду збрисани са лица земље.

Каква питања важна за Србе осветљава четворокњижје пред нама? Понеки чланци у овим књигама су читаве мале студије политичког, социолошког, антрополошког, психолошког или правног

карактера. Писцима је познат улог који је Србија унела у заједницу 1918. године. Они критички преиспитују последице које су Срби могли избећи да нису гајили илузије да могу живети са народима потлаченог духа, ненавикнутим да без зависти према ближњем размишљају о заједничком напретку.

Читајући о Србима у последњем рату у Хрватској и Босни видимо како се полако диже тешка завеса над многим унутрашњим и спољашњим, ратним и поратним темама које су код нас, са свршетком Другог светског рата, биле забрањене и о којима, нажалост, највећи број Срба не зна ништа.

Уводни текст последње књиге ове серије *Савезници Срба*: “Од Јелене Анжујске до Солжењицина” из пера Алена Покара (А. Raucard), испуњен великим речима какве се војницима казују пред одлучујућу битку (“Нека се усуде да ступе пред нас!”) недвосмислено указује на тренутак кад се ове књиге објављују. Патетика у присећањима и успоменама на дужности које су претходни векови Србима завештали узмиче пред чињеницама реалног живота једног европског народа крајем двадесетог века. Преузимајући део чланка А. Солжењицина, објављеног у француском часопису “Експрес” августа 1997, под насловом “Лицемерје с краја двадесетог века”, Покар (као и низ других аутора) именује главне кривце за рат, пре свега југословенске поратне политичаре који су прекрајали унутрашње границе, а потом вође западних сила који су одједном пронашли да су те погрешне границе најважнија ствар за све њих, а што то за Немце свакако и јесте јер је Југославија била последња спона с Версајским споразумом (“Признавање Хрватске и Словеније је значајна победа немачке политике”, рећи ће канцелар Кол). Запад је са “анђеоском наивношћу” признао националне државице (сем за Србе у Босни) у року од 24 односно 48 часова, а потом за непослушне Србе створио Хашки трибунал, институцију чије судије плаћа муслиманска нафта и који по тајности рада и сплеткама делују као нова инквизиција. Можемо се питати, с правом, како су писци ових књига сазнали све оно што вође моћних држава неће никако да чују.

Анатомија сукоба у Југославији није више никаква тајна. Улога Коминтерне и КПЈ, скоро почев од оснивања државе 1918, описана је и разрађена, као и улога Јосипа Броза у стварању услова за крвави рат. Није тајна, све се зна, колико је најугледнијих Срба

убијено после 1944, колико је младића непотребно изгинуло пред немачким бункерима. Садашњи страшни период многи аутори називају кобним наслеђем од Тита, а историчари (на пример Жан Пол Блед, са Сорбоне) остаје запањен пред чињеницом колико људи не познаје историју, колико њих неће да се обавести и зато не разуме узроке југословенске трагедије. Непознавање стања у Југославији за време немачке окупације навело је Фицроја Маклина, на пример, да судбину Срба упути несрећним водама, а њихова несрећа се увећала Титовим стварањем муслиманске нације – једним историјским, етнолошким, социолошки необјашњивим чином, каже више историчара.

Увек су постојали неспоразуми због непознавања чињеница, али уз данашње техничке могућности то је анахронизам, но ипак могућ, рећи ће Французи: колико је људи у Француској читало *Mein Kampf*, а колико тек није *Исламску декларацију* Алије Изетбеговића из 1970. И додаће, као горку оптужбу савременог света, да се многи злочини могу чинити ако су САД на вашој страни!

Аутори текстова у ове четири књиге углавном нису хтели да у њих уносе сурову аргументацију о злочинима, али нису се увек могли ни уздржати и тако су Французи могли сазнати о гомили прстију с прстењем на њима или о распетом дечаку ископаних очију. Износимо ствари које су нама овде добро познате пошто оне показују да су и Французи о томе довољно обавештени. С каквим резултатом?

Аутори који су били “на терену” у Босни описују стање међу Србима лишеним међународне помоћи: патње старих људи и деце, недостатак лекова, анестетика; инфективне болести, нарочито туберкулоза; масовно умирање деце, велики пораст самоубистава; ужаси неизвесности, ужаси због неправде, због преваре, због издаје оних на које су се отворена срца ослањали.

Четири књиге пред нама су дневник јада једног народа коме судбина никада није била наклоњена.

То је опис злочина који до сада није забележен: једна страна у грађанском рату, посредовањем моћних, располаже огромним материјалним могућностима да може да потплати највећи војни арсенал који је икада постојао у свету; једна страна у грађанском рату, посредовањем моћних, управља читавим информационим системом и контролом тих система који, на садистички начин, обасипају

свет страшним призорима приписујући их Србима, а владе великих држава, међу којима и Француска (без Де Гола и Митерана) с пуном свешћу учествују у ужасним фалсификатима чињеница на којима заснивају крваву одмазду над сељацима, над сточарима, над природом.

Како одрођени, механизовани човек може знати шта је то љубав сељака према земљи и према шуми, шта је исконска веза са гробљима предака?

Аутори жале што Срби немају свог Камија, а други пак што нема нафте испод Игмана.

Какве бесмислене размере достижу напади филозофа и новинара антисрпски настројених (новинарске и филозофске субкултуре – како их називају бранитељи Срба) показује једна футуристичка прича о новом светском поретку. Она се дешава 2011. године и говори о неком од суђења Међународног трибунала француским писцима, пријатељима Срба, чија имена налазимо у овим књигама!

Као контрапункт политичком бесмислу, на овим страницама налазимо и дивне описе босанских пејзажа, описе заласка сунца у Матисовим бојама, у крају Босне где нема рата, где стока мирно пасе у веселим долинама али који никад нису довољно далеко од крвавих места.

Вођи српског отпора, Караџићу, народном човеку и борцу у стилу старинских правила витештва, посвећено је много топлих речи. Једноставну средњовековну идеју одбране части налазимо и у описивању команданта српске војске. Један од аутора прича како се, приликом неког пријема у команди у Книну, осећао као да се налази за Артуровим столом, али у Камелоту опкољеном, помиреним са судбином, у Камелоту пред последњи јуриш. “Захвални смо вам што сте изабрали страну оних који ће бити побеђени”, рекао му је при поздраву.

Налазећи у Србима вредности које техницистичко доба не трпи, мржњу према Србима академик Дитур сматра мржњом према обичном, природном, према сељаку који брани земљу, према хришћанима, по нагону а не по манифестацији, а то Срби јесу јер су током силних векова мучења то и остали. Бити хришћанином данас више није у моди – у моди су извитоперене идеологије. Следећи разлог мржње према Србима Дитур види у томе што су они пријатељи Француске. Срби другови, Срби браћа по оружју, више

од четрдесет година растављени а којима су се Срби вратили. Ово последње је, нажалост, *une grande illusion* старог пријатеља.

У дугој листи сећања на српску храброст, поштење, издржљивост, на њихове епопеје, на значајне личности, ратне и културне, које су дуго повезивале француски и српски народ, у присећању на *Сеобе* Црњанског кад говори о носталгији људи који су изгубили завичај, одсликава се и садашњи тренутак. Од изгубљене Крајине до исламизираног Косова Срби ће, понављамо речи написане с ретком тугом за друге народе, опет лутати по сопственој земљи и са собом носити своје мртве.

Аутори прилога у четворокњижју о Србима:

Dimitri T. Analis	(2, 3)	Jacques Heers	(2)
Guillaume Appolinaire	(4)	Stéphane Hoffman	(2)
Jacques d'Arribehaude	(4)	Victor Hugo	(4)
Alexandre Astruc	(2)	Marcel Jullian	(3)
Charles Aznavour	(3)	Alexeï Khomiakov	(4)
Brigitte Bardot	(4)	Alphonse de Lamartine	(4)
Patrick Barriot	(4)	Jacques Laurent	(3)
Nora Bellof	(2)	Jérôme Leroy	(1, 2)
Jean-Paul Bled	(2, 3, 4)	Edward Limonov	(2, 3)
Jean Besse	(2)	Bernard Lugan	(2, 3)
Patrick Besson	(1, 2, 3)	Gilles Martin-Chauffier	(2)
Pierre Chalmin	(4)	Gabriel Matzneff	(1, 2, 3)
Philippe Conrad	(4)	Ange-Mathieu Mezzadri	(2)
Gérard Courant	(3)	Pierre Moustiers	(3)
André Coyné	(4)	Frédéric Musso	(2)
Eve Crépin	(4)	Milena Nokovitch	(1, 2, 3, 4)
Loius Dalmas	(3)	Alain Paucard	(1, 2, 3, 4)
Jean-Marie Domenach	(2)	Maurice Pergnier	(4)
Frédéric Dutour	(1, 2, 3, 4)	Jean Raspail	(2)
Jean Dutour	(1, 2, 3, 4)	Jean Richepin	(4)
Duc Thomas Foran		Yak Rivais	(2)
de Saint-Bar	(2)	Daniel Salvatore Schiffer	(1, 2)
Sarah Frydman	(2)	Thierry Séchan	(1, 2, 3, 4)
Frantz Funck-Brentano	(4)	Alexandre Soljenitsyne	(4)
Gilles Galliez	(3, 4)	Steinlen	(4)
Patrick de Gmeline	(4)	Nikita Struve	(4)
Daniel Habrekorn	(4)	Vladimir Volkoff	(1, 2, 3, 4)
Georges Haldas	(2)	Françoise Xenakis	(2)
Jean-Edern Halliez	(2, 3)	Alexandre Zinoviev	(2)
Peter Handke	(3, 4)		

Nadežda Vinaver

A TETRALOGY IN DEFENSE OF THE SERBS

In the period from 1996 to 1998 the publishing house L'Age d'homme published four books of articles and papers about the Serbs: *With the Serbs (A Reply)*, 1996; *The Serbs and Us (31 Writer Against Deceivers)*, 1996; *A Praise for the Serbs (or About the Dignity of the Scapegoat)*, 1997; *The Allies of the Serbs (From Helene d'Anjou to Solzhenitsyn)*, 1998. These books comprise texts by 58 authors, from Jelena d'Anjou to Solzhenytsin, among whom are several great names of the French culture. What all these texts have in common is the fact that all of them tell a different kind of truth from the one imposed by the French media in the last few years.

Key words: the Serbs, historical relations, French literature,

ПАТРИК БЕСОН И СРБИ

У задужбини Илије Милосављевића Коларца, 25. јуна 1998. године одржана је промоција књиге проф. др Михаила Павловића *Патрик Бесон и Срби. Српске и југословенске теме – опсесивне теме Патрика Бесона*. Књигу је издао београдски "Партенон" 1998. У представљању књиге учествовали су: др Јелена Новаковић, редовни професор Филолошког Факултета, др Радивоје Константиновић, редовни професор на истом Факултету, Јелица Рођеновић, новинар "Радио-Београда", Србољуб Милошевић, уредник у "Партенону", као и сам аутор.

У жељи да наше читаоце упознамо са овим делом, дајемо излагања др Јелене Новаковић, др Радивоја Константиновића и др Михаила Павловића.

Кључне речи: Патрик Бесон, Срби, француско-српске везе.

ЈЕЛЕНА НОВАКОВИЋ (Београд)

Монографија професора др Михаила Павловића *Патрик Бесон и Срби. Српске и југословенске теме – опсесивне теме Патрика Бесона* надовезује се на ауторов дугогодишњи рад на изучавању српско-француских књижевних и културних веза, чији је плод био низ значајних књига, као што су: *Југословенске теме у француској прози, Од погледа до текста, Од Есклавоније ка Југославији, У двоструком огледалу*. Овога пута, предмет испитивања је савремени француски писац Патрик Бесон који се укључује у дугу традицију уношења југословенских и српских тема у француску прозу, од романа *Морлаци* (1788) грофице Розенберт-Орсини, преко Ш. Нодјеа, Балзака, Ж. Сандове, А. Додеа, П. Лотија, Ж. Верна, до XX века, Аполинера, К. Моргана, М. Јурсенар, П. Нора, А. Бонијеа, М. Ноко-

вић, В. Волкова и његовог романа *Јама* (1996). Међу овим писцима, П. Бесон заузима значајно место како по броју дела у којима се бави нашим темама, тако и по њиховој вредности. Ова књига је код нас прва, а у свету једна од првих које су му посвећене.

Она садржи предговор, шест поглавља, библиографију, индекс имена и садржај. У предговору, Михаило Павловић прво објашњава узроке интересовања писаца за друге земље и народе (жеља за бекством, тежња ка поређењу сопственог народа са другима, тежња ка вишезначности и разноврсности дела, дидактичка склоност писца, симпатија и љубав према другом народу), напомињући да осветљавање тог вида баца светлост и на целокупно дело једног ствараоца. Затим прелази на случај самога Бесона чије је занимање за југословенске теме подстакнуто његовим пореклом, а можда још и више савременим трагичним збивањима на нашим просторима и медијском необјективношћу у њиховом представљању, која је у њему пробудила жељу да неправедно нападнуте брани.

Но, иако се доста ангажовао на српској страни, а и спада у најзначајније представнике савремене француске књижевности, овај писац још увек није довољно познат нашој културној јавности, па су подаци о његовом животу и стварању, које М. Павловић даје у првом поглављу (*О Патрику Бесону*) драгоцени. Ту је реч не само о оним елементима његове биографије који су везани за Србе и његове боравке у Београду, него и о онима који наводе на размишљање о неким универзалним проблемима везаним за књижевно стварање, као што је рано испољавање књижевног дара које аутора ових редова, а вероватно и свког познаваоца француске књижевности, подсећа на песника Артура Рембоа. Патрик Бесон је почео да пише још у дечачком раздобљу, са четрнаест година почео је да објављује књижевне саставе у женским часописима, а његово дело има и један младалачки вид који је изражен на другачији начин него код Рембоа и који се испољава у непрекидном поигравању стварношћу. Док је Рембоово песничко надахнуће брзо пресахнуло, Бесон не престаје да пише, и то увек нова и разноврсна дела, он је нека врста књижевног протеја који се непрекидно мења, што га приближава ономе о чему говори наш песник Растко Петровић: "Јер остати писац значи или просто служити стеченој рутини, или се враћати стално изворима оних првобитних узрока због којих је и написана и објављена прва ствар.

Остаје најзад и треће: да се, у току времена, у ономе који је постао писац мењају разлози због којих он наставља да је то". За Бесона би се могло рећи да је ово последње јер, као што је уочио М. Павловић, књижевност је за њега начин постојања, а то постојање се непрекидно мења. Његови разноврсни видови долазе до изражаја не само у избору разноврсних жанрова и тема, избору у коме интересовање за Србе представља несумњиво значајну компоненту, или у политичком ангажовању и сарадњи са листовима различите оријентације (*Le Quotidien de Paris*, *Le Point*, *Figaro*, *L'Humanité*), него и у самој његовој поетици.

Та поетика, која је предмет другог поглавља књиге ("О писцу"), креће се од неке врсте модерног реализма, заснованог на подробној и поузданој документацији, до готово надреалистичког оспоравања стварности и брисања граница између реалног и фантастичног, али су и у једном и у другом случају његова дела снажно аутобиографски обојена и проткана хумором и смехом. За Бесона, писац је нека врста тајног агента који се стално креће између стварности коју представља његова мисија и фикције која има за циљ да ту мисију прикрије, користећи "компликоване кодове који се редовно мењају". Иако је Бесон независни стваралац веома разноликог опуса, Михаило Павловић ипак уочава неке елементе који га претварају у наследника француске сатирично-моралистичке књижевности XVIII века, која у појединачном тражи универзално: по приступу љубави он подсећа на Маривоа, по критичком приказивању друштва на Бомаршеа, склоност ка мешању стварности и сновиђења приближава га Нервалу и Лотреамону, а лепршавост и духовитост које скривају дубину Жану Коктоу, Марселу Емеу, Борису Вијану, Ремону Кеноу.

"Српске и југословенске теме у романима и другим делима фикције" предмет су трећег поглавља књиге у коме М. Павловић даје посебно место Бесоном роману *Дара* (1985) у целини посвећеном југословенским темама: пета глава почиње причањем далеке хрватске историје, а затим је реч о новијим збивањима. Приповедач је Хрват, бивши Титов борац, Дарин обожавалац из предратних дана, а приказује се однос двоје младих Загрепчана, спасавање оца из концентрационог логора и, уз магистралну слику индивидуалне психологије и друштвену фреску, уносе елементи шпијунско-криминалног романа. Поред Даре која је у ствари пиш-

чева мајка Мира Хорват, али и женски лик чије се неке особине тумаче пореклом, што аутора наводи на поређење овога романа са Балзаковим *Сељацима* и методологијом Хиполита Тена заснованом на тројству "раса, средина, време", појављује се и читав низ Југословена, а говори се и о неким словенским обичајима (побратимљење) и неким видовима њихове духовне културе (кола, старе песме), о вили као балканском легендарном бићу, о положају жене у патријархалној породици, о историји Срба и Хрвата, о политици. Ни блистава ни сувише мрачна, зачињена хумором и иронијом, слика Југославије и њених становника из предратног, ратног и послератног раздобља, како закључује М. Павловић, у мношгме је тачна, ако се изузму нека намерна претеривања.

Дара није једино Бесоново дело у коме се појављују Срби и Југословени, они се помињу и у романима *Писмо једном изгубљеном пријатељу*, *Лењивица*, *Кнегињина носталгија*, *Јулијус и Исаак*, у позоришним комадима *Камбодија* и *Позабави се Југославијом*, или у приповеци *Каћушка*, али поводом разних других тема, често као зачин у низу проницљивих и ироничних запажања о људима и животу.

Предмет четвртог поглавља су "Српске и југословенске теме у аутобиографско-путописним делима". У тим делима, која су за нас посебно занимљива и актуелна, а која М. Павловић разматра као добар познавалац наших и европских прилика, нарочито долази до изражаја Бесонова склоност ка критичком посматрању човека и друштва, које је увек обавијено хумором. Тако, у збирци "хроника" *Дрскости*, говорећи о свом боравку на београдском сусрету писаца чија је тема била *Крај једне утопије*, Бесон приказује комунисту као човека који воли задовољство а не воли ред и умереност и који хоће да преокрене свет само зато што постојећи поредак не задовољава његове велике апетите.

Предмет петог поглавља су "Српске и југословенске теме у публицистичко-полемичким и критичким текстовима" у чијем разматрању долази до изражаја и ангажованост самога М. Павловића у покушајима да се исправи медијска неправда према Србима. Југословенске теме се везују за Бесонову критику Б. А. Левија који је у српској несрећи нашао прилику за личну промоцију и Пола Гарда чија су претенциозност и необавештеност предмет низа проницљивих и ироничних примедби, и уопште за критику нао-

паког ангажовања интелектуалаца за време југословенске трагедије, изражену нарочито у књизи *Против клеветника Србије* (1995), на којој се М. Павловић посебно задржава. Разматрање овога вида Бесоновог списатељског ангажовања доводи га до два значајна закључка. Први има вредност за нас и везује се за реакције француске штампе на његова дела, која показују да она ипак није била само антисрпски настројена: више угледних критичара објавило је похвалне приказе истичући Бесонов “антиманихејски” став, осуду проливања “крокодилских суза”, заузимање за “српског сељака у Босни”, потребу да брани оне које сви нападају, отпор такозваним “интелектуалцима”, осуду плаћених пропагандних агенција. Други закључак односи се на универзална обележја стваралаштва Патрика Бесона, овде представљеног као моралисте који уз духовите опаске пружа и понеки конкретан податак: даје називе неких пропагандних институција изнајмљених од Муслимана за медијски рат против Срба или показује горко-смешно наличје неких хуманитарних акција које се претварају у средства за личну промоцију и начин да се побегне од нерешених личних проблема. Тако он, критикујући необјективност, једностраност и глупо наседање моди, уједно уочава, попут Ла Рошфукоа, и неке опште слабости човека и друштва, што показује да није просрпски, него пре свега антиконформистички писац за кога је ангажовање на српској страни један вид борбе против илузија и трагања за истином. То га претвара у настављача још једне француске традиције која иде још од средњег века и Монтења, преко поменутог Ла Рошфукоа, затим Волтера и Жида, до Жана Полана и Ежена Јонеска, традиције преиспитивања онога што је општеприхваћено и систематске сумње у уврежена мишљења, коју Бесон увек зачињава шалом и хумором.

Предмет шестог поглавља је *Рецепција Патрика Бесона код Срба*. Следећи хронолошки ред, аутор прво разматра Бесонове текстове намењене нашој публици, укључујући и интервјуе (у којима овај писац говори о својим књигама инспирисаним нашим темама, али и уопште о својим ставовима о политици, власти и разним другим темама), затим његова јавна иступања (радио, телевизија, предавања), напise о Бесону из пера наших аутора (пре свега Моме Димића), напise који ипак нису нарочито бројни нити су тематски издиференцирани, а појављују се нарочито почев од ње-

гових долазака у наше крајеве и ангажовања на српској страни, и најзад преводе Бесонових дела на српски језик, од 1989. године, када се у панчевачким *Свескама* појављује одломак романа *Дафа*, па све до данас: *Против клеветника Србије*, *Београд City*, *Богаташица*, *Осећајни разговор*, *Вештина завођења*, *Брабанови*, *Лењивица*, *Дафа* (у целини).

На крају књиге налазимо исцрпан преглед дела Патрика Бесона која су објављена у Француској и индекс имена која се у њој појављују.

Монографија *Патрик Бесон и Срби. Српске и југословенске теме – опсесивне теме Патрика Бесона* несумњиво је значајан допринос нашој романистици и изучавању француско-српских веза. Повезујући научничку акрибију која му је својствена са личном наклоношћу према Бесону не само као браниоцу српског народа, него и, још више и превсходно, као књижевнику универзалног домета који своја проницљива запажања о људској природи саопштава кроз хумор и иронију, а кроз привидну лакоћу саопштава продубљена сазнања о људској природи, Михаило Павловић је лепим и јасним стилем представио његово стваралаштво усредсређујући се на његове везе са Србима и Југословенима. Тиме је продужио не само драгоцен извор података проучаваоцима и преводиоцима Бесоновог дела, него и конструктивно и занимљиво штиво свима онима који се интересују како за француску књижевност, тако и за збивања на нашим и европским просторима и за богато подручје француско-српских веза које указују на место српског народа у европским цивилизацијским токовима.

РАДИВОЈЕ КОНСТАНТИНОВИЋ (Београд)

Професор Михаило Павловић, који се већ деценијама врло успешно бави проучавањем српско-француских и јужнословенско-француских књижевних и културних веза, недавно је објавио књигу која није запажена онолико колико по својој вредности заслужује. Реч је о питко написаној синтези свих досадашњих истраживања културних и књижевних односа Срба и Француза од почетка до данас, са обиљем иконографског материјала (*У двоструком*

огледалу, Просвета, 1996). Написати књигу која ће имати научну вредност, а при том бити занимљива широком кругу читалаца, прави је подвиг који Михаило Павловић понавља објављивањем монографије о Патрику Бесону (*Патрик Бесон и Срби*, Партенон 1998). Изузетност ове књиге је пре свега у томе што је она студија о једном делу у настајању. Иако је аутор четрдесетак књига, Бесон је релативно млад писац (рођен 1956) који ће вероватно написати још много дела, али, како сам каже, роман који управо завршава (*Срђан*) биће по свој прилици последње дело из “српско-југословенског” циклуса. Професор Павловић, дакле, проучава једну мање-више заокружену целину тако да његова студија долази у прави час, када су сви подаци на дохват руке и када се све може проверити. Студија М. Павловића ће временом само добити у значају јер је извесно да је Патрик Бесон један од најталентованијих француских писаца данас који ће ући у уџбенике француске књижевности као истакнути романописац с краја XX века.

Бесон наставља ону славну традицију француске књижевности која почиње с Волтером, а наставља са Игоом и Золом, у којој се писац бори против неправди, често сам против свих, као Зола у Драјфусовој афери. Уз аустријског писца Петера Хандкеа, Бесон је један од најзначајнијих европских књижевника који су се ангажовали против демонизације Срба. Његово опредељење је, као Хандкеово, превасходно морално: за правду, и естетско: одбацивање клишеа и тражење истине. Отуда Бесонови текстови, поред високе књижевне вредности, чак и кад је реч о полемичким списима, имају и вредност сведочанстава. Његов волтеровски хумор извргава руглу приземне нападе на Србе, а његово добро познавање догађаја из ближе и даље историје Балкана и Средње Европе омогућава му да француској јавности понуди своје, објективно виђење трагичних догађаја из последњег рата у коме је српски народ претрпео велике неправде, био жртва која је проглашена за кривца.

Поред тога што је дао исцрпан преглед Бесонових књига и текстова везаних за Србе и Југословене, Михаило Павловић је у овој монографији – која је пре свега научни рад иако је са задовољством може читати и шира публика – осветлио и пишчев стваралачки поступак: како, на пример, један обичан податак функционише у књижевном тексту или како се документарни материјал

претвара у уметничко дело. Од посебне научне вредности је поглавље посвећено роману *Дара*. Минуциозна и суптилна анализа текста овог романа спада међу најбоље критичке текстове нашег истакнутог научника.

За разлику од књига које пружају мање него што њихови наслови обећавају, монографија професора Павловића *Патрик Бесон и Срби* даје нам знатно више: она осветљава друштвене и историјске околности у којима Бесон ствара и нуди читаоцу прилично обиман нацрт Бесонове поетике, један од првих уопште написаних. Ова књига заслужује да буде преведена на француски језик, у целини или бар у нешто скраћеној верзији, због нас, јер је слика о Србима у Француској још увек неповољна, али и због Француза, јер ова књига представља важан допринос проучавању француске књижевности XX века.

МИХАИЛО ПАВЛОВИЋ (Београд)

Није редак случај да на промоцији његове књиге аутор изјави да је оно што је имао да каже рекао у њој, што га после ипак не спречи да се осврне на своје намере, околности настанка, резултате и сл. Па ће и са мношћу бити такав случај.

Заметак ове књиге и моја првобитна идеја био је опширан приказ романа *Дара*, објављеног 1985. године, који је у Француској доживео врло велики успех и добио признање Француске академије. Моја даља истраживања показала су да су српске и југословенске теме веома присутне у Бесоновом делу, у уметничкој прози, у аутобиографско-путописним текстовима, у есеју и критици итд. Чак и у позоришту.

С друге стране, оно што ме је привукло овом неоспорно врло значајном писцу, то је његов однос према Србима. А то је пре свега био његов полемички спис *Против клеветника Србије*.

Мене су, дакле три важне ствари привукле Патрику Бесону и његовом делу: као историчара књижевности заинтересовао ме је један одличан писац, његов књижевни проседе, његов стил, његове идеје, начин на који их износи; као проучаваоца наших тема, као неког ко се бави тзв. имагологијом, то јест облашћу компаративи-

стике која проучава слику страног народа у неком књижевном делу, Бесонове српске теме, које, узгред буди речено, имају готово опсесиван карактер, биле су за мене изузетно привлачне; као Србина кога погађа сатанизација његовог народа, привукла су ме Бесонова писмена, па и усмена, иступања, иступања, пре свега човека који је против неправедног, пристрасног и манихејског приказивања ствари. Привукао ме је, дакле, поред писца у ужем смислу речи, моралиста у Бесону, човек који критички посматра своје време и збивања у њему, који, попут својих великих претходника из прошлости, једног Волтера на пример, практикује систематску сумњу и испитивање и преиспитивање чињеница, односно оног што се износи као утврђена чињеница. И ту се показало да је Бесонова књига *Против клеветника Србије* далеко од тога; да буде једини његов текст те врсте. Намера ми је била, дакле да прикажем, поред другог, све његове текстове те врсте.

Оно што ме је такође веома привлачило Патрику Бесону уопште као писцу, то је његов хумор, његова иронија готово увек блага, а ретко жучна, који прожимају цело Бесоново дело без обзира на жанровску припадност. Хумором код Бесона бавим се у једном уводном, општем осврту на њега као писца, као и у анализама појединих дела, нарочито оних која третирају наше теме. И то је, може се рећи, потврда чињенице да бављењем једном страним неког ствараоца, у овом случају нашим темама код Бесона, неминовно долазимо до бављења и приказивања писца уопште као таквог.

Бавећи се Бесоновим односом према Србима (текстови, јавна иступања код нас итд.), неминовно сам био доведен да осетим потребу да прикажем, колико ми је то било могуће, Бесонову рецепцију код нас. Па сам тако дао преглед превода његових дела, чланака о њему, интервјуа које је давао нашим новинарима, чланака које је он писао за нашу публику и сл.

Пошто се увек говори о веома обимној библиографији П. Бесона, веома обимној поготову с обзром на његове године, мислио сам да неће бити на одмет да, на крају, књиге, дам и његову француску библиографију.

Колико ће се Бесон још бавити нашим темама (осим већ урађеног и романа *Срђан* који припрема) остаје да се види. Наговештаји које он у том погледу даје несигурни су, понекад и проти-

вуречни. Ја сам у својој књизи покушао да дам оно што је сигурно, што је Бесон урадио и што је у вези са њим досада урађено, нарочито код нас. Књига је, дакле, слика, биланс једне етапе његовог живота и његовог стварања, увек, разуме се, пре свега с обзиром на српске и југословенске теме у Бесоновом делу и на Бесово место у нашем друштву и нашој култури.

Имајући у виду евентуалне непотпуности, нарочито када је у питању рецепција, у предговору сам цитирао Гетеову изреку: "Делатник је увек несавестан, савестан је само онај који посматра".

PATRICK BESSON ET LES SERBES

Les trois textes cités ci-dessus sont des interventions au cours de la présentation du livre de Mihailo Pavlović, *Patrick Besson et les Serbes*, publié à Belgrade en juin 1998. Tandis que dans les deux premiers textes il est question de l'auteur du livre, de son travail dans le domaine des rapports culturels et littéraire franco-serbes et franco-yougoslaves, ainsi que du livre lui-même – de sa composition, des résultats obtenus et de ses mérites en général, don't une meilleure connaissance de Besson n'est pas le moindre, dans le troisième texte l'auteur du livre en question parle de la naissance de son intérêt pour Patrick Besson, de la place des thèmes serbes et de son attitude à l'égard des Serbes en général, de sa réception etc.

Les mots clés: Patric Besson, Serbes, le rapports franco-serbes.

СРПСКА ДУХОВНА ОБНОВА

*Образложење одлука жирија за доделу награда "Лаза Костић"
на Салону књига Новосадског сајма 1998. године*

Новосадски сајам основао је 1995. године једну нову културну манифестацију: Међународни салон књига. Једна од награда које се на Салону додељују носи име великог српског мислиоца и писца Лазе Костића. Награда "Лаза Костић" додељује се за већи број дела из разних области (поезију, прозу, драму, есеј, превод итд.) и по броју и разноврсности представља пандан наградама које се додељују на Стеријином позорју за најбоља позоришна остварења. У овом броју *Србистике* објављује се образложење жирија за награде које су додељене у априлу 1998. Жири је радио у саставу: Петар Милосављевић (председник), Ненад Грујичић, Ката Гостић и Раша Перић.

Кључне речи: Лаза Костић, српска култура, српска духовност.

Духовну обнову српског народа смо одавно прижељкивали. Први знакови великог историјског преокрета у том смеру јавили су се пре више деценија откривањем вредности старе српске ликовне уметности и архитектуре, књижевности и музике. Оживљавање старе српске културне традиције било је израз отпора процесима самоуништења. Али, то је истовремено био и увод у духовну обнову. Последњих година, међутим, знакови процеса духовног обнављања су се умножили. Они су постали највидљивији у делатности Српске православне цркве. И Срба, као и других европских народа, има разних вера, али су међу њима они православне вере ипак далеко најбројнији. Дуго потискивана, Српска православна црква последњих година је испољила активност на разним пољима па и на издавачком: много је књига и часописа које она издаје; њена издања не само да више не заостају за другима него им у многим случајевима и предњаче.

Српска духовна обнова – то више није нешто што само прижељкујемо; то је нешто што се дешава пред нашим очима и у нама самимa. Има већ пуно знакова да се она збива на широком плану: у белетристици, историографији, лингвистици, проучавању књижевности, етнологији, митологији, историји ликовних уметности, филозофији и теологији, у обнављању српске саборности уопште. У научним круговима оживео је израз србистика за националну филологију уместо доскора доминантног израза сербокroatистика. Сада га срећемо и у званичним документима највиших националних институција. Та промена није само формалне природе. Њено пуно и садржајно присуство значиће и смер српског духовног препорода и у уметности, али и у филологији у најширем смислу.

Међународни салон књига на Новосадском сајму је једно од значајнијих места на којима се ове промене могу уочити. Салон је и ове године окупио стотинак издавача из српских земаља и иностранства. Он је по броју излагача и изложених књига нешто богатији од претходних и пружа драгоцене информације о разноликим видовима и садржајима стваралаштва. Али он је богатији и по знаковима позитивних духовних успона у српском народу. Жири за доделу награда “Лаза Костић” и о томе је водио рачуна. Из пијетета према разноврсности дела Лазе Костића жири је и овога пута доделио више награда за достигнућа у разним областима стваралаштва у којима се велики стваралац и сам огледао. А све одлуке о наградама жири је додељивао с уверењем да би их одобрио и онај чије име оне носе.

Награду за издавачки подухват године добио је манастир Хиландар за едицију *Хиландарски путокази* која се објављује са благословом игумана Хиландара архимандрита Мојсија. У години свог великог јубилеја, осам векова постојања, Хиландар се показао не само као осведочени центар српске духовности већ и као значајан издавач. Његов штанд на овогодишњем Салону књига је један од најпривлачнијих. На њему се посебно истиче едиција *Хиландарски путокази*, која је почела да излази пре неколико година, и у којој је до сада објављено 27 књига, а од њих је само у 1997. години објављено осам. Све књиге у овој едицији, од оних које

припадају светоотачкој литератури, до оних са новијим богословским текстовима или текстовима лаичке путописне књижевности посвећених опису манастира и Свете Горе, примерене су мисији свог издавача: да шири и јача православну духовност. Пошто је у едицији највећи број објављених текстова преведен на српски језик, едиција има и друго име: *Хиландафски преводи*.

Награду за књижевно дело добио је Стеван Раичковић за Сабрана дела у 10 књига у издању Завода за уџбенике и наставна средства, Српске књижевне задруге и Београдског издавачког завода. Раичковић је присутан у књижевности више од педесет година, а од друге његове збирке, *Песме тишине*, из 1952, сматра се класиком српске поезије. И његова се лирика јавила као чин духовног обнављања јер је била израз отпора према идеологизацији поезије и потврда непрекинутог континуитета стражиловске линије у нашој поезији. У деценијама за нама Раичковићево песничко дело је нарастало и богатило се, а велики песник се плодно огледао и у поезији за децу, у песничким преводима, у есејистици, а у најновије време и у особеним мемоарским списима. Тек ова Сабрана дела показала су пуну меру Раичковићеве разностране стваралачке личности и још више потврдила његово место у српској књижевности.

Раичковићев издавач, Завод за издавање уџбеника и наставна средства, остварио је прошле године још три велика пројекта достојна сваке награде. Објавио је *Изабрана дела* Милутина Миланковића, *Изабрана дела* Милоша Ђурића и *Дела* Ивана В. Лалића. Сва тројица представљају стубове српске културе.

Награду за поезију добио је Зоран Костић за књигу *Огњени тфозубац* у издању куће "Мирослав" у Београду. Костићеву обимну књигу чине изабране и нове песме и поеме. Цетињанин по рођењу, овај песник упио је одмалена нешто од светлости и величине свога великог претка чији је гроб на Ловћену. Живот се после постарао да га снабде материјом од које се прави поезија, а лектира га је припремила да поетску мисију обави на начин на који то истински песници непоновљиво чине. Зоран Костић већ више година живи у Москви као један од око четири милиона Срба у расејању. Од ове збирке његово место у укупној српској поезији

стајаће врло високо. Надамо се да ће критичари с правом говорити да се српска поезија без његовог песничког дела више не може представљати.

Награду за прозу добио је Мирослав Савићевић за роман *Висораван* који је објавила београдска Просвета. Савићевић је и пре овога написао неколико успешних романа. Роман *Висораван* је плод сазрелог писца а његова је стварна тема настојање да се нађе одговор на питања: шта се то са Србима стварно десило у 20. веку и зашто им се то дешавало. Аутор је збивања свога романа распросто на широким подручјима Херцеговине, Босне, Црне Горе и Србије, а временски их протегаво скоро кроз читав двадесети век. Приказао је посебно сукобе који су се, у три велика рата, дешавали међу популацијом у суштини једног народа, али подељеног верама и идеологијама на разне супротстављене стране. По виђењу наших невоља и по начину изражавања, овај роман израз је једне лепе српске прозне традиције чији је највиши домет Иво Андрић.

Награду за есеј добио је Никола Милошевић за књигу *Царство божје на земљи – филозофија диференције* коју је издао Филип Вишњић у Београду. Од своје прве књиге, *Антрополошки есеји*, која је објављена 1966, Никола Милошевић важи за једног од најбољих српских есејиста. Филозоф по образовању и вокацији, овај аутор широких интересовања давао је својим осветљењима књижевних и филозофских проблема ретку мисаону утемељеност и конзистентност. Тако је поступио и у овој књизи која садржи више текстова о руским мислиоцима, филозофима, теолозима и песницима (Берђајеву, Шестову, Булгакову, Леонтјеву, Соловјову), представницима руског филозофског ренесанса. То су аутори о којима је, после дугог временског прекида, Милошевић обновио говор и то на нов начин. Ова књига се посебно одликује тиме што садржи и рад по чијем наслову је добила име и у којем је најпрецизније изложена ауторова психологија знања коју он назива филозофијом диференције и у којем је дат јасан филозофски одговор на питање да ли је могуће царство божје на земљи.

Награду за драму добио је Радослав Златан Дорић за књигу *Војвођанска драмска трилогија* коју је издала Београдска Просвета. Дорић је по професији превасходно редитељ. Режирао је око 130 позоришних представа широм земље. Али он спада и међу редитеље који су писали драмске текстове и сами их режирали. Ова књига садржи три драме из његовог војвођанског циклуса: *Кад би Сомбор био Холивуд*, *Српска Атина* и *Горко путовање у ништа* или *ти морам написати "Родољупце"*. Прва је посвећена Ернесту Бошњаку, родоначалнику филмске уметности на нашим просторима, друга Кости Трифковићу а трећа Стерији. У првим двома, које су и изведене, јавља се као један од ликова и Лаза Костић. У својим драмским играма, које су забавне и примамљиве оку и уху, Дорић је оживео свет наших предака и испунио га поетичношћу; његовом књигом несумњиво је обогаћена српска драмска књижевност.

Награду за превод са латинског и француског језика текстова Рене Декарта добио је др Марко Вишић. Књига коју је он превео, а објавио Октоих, зове се *Правила за усмјеравање духа*; поред текста са овим насловом садржи још два: *Расправу о методи* и *Истраживање истине*. Прва два Декартова текста су и до сада била присутна на српском језику. Последњи се објављује у српском преводу први пут. Из напомена и објашњења која је аутор приложио уз сваки од својих превода постаје јасно и зашто се један од тако врских преводилаца латио посла да преводи изнова оно што је већ преводјено. Преводи дела великог филозофа тражила су, по преводиоцима, већу филозофску и филолошку утемељеност, а то овај преводилачки напор чини достојним истицања.

Награду за филозофију добио је Мирко Аћимовић за књигу *Металогике* коју је издао Филозофски факултет у Новом Саду. Аћимовић на свом факултету предаје логику и филозофију природе. Три његове до сада објављене књиге везане су за његова професионална интересовања. Прва од њих се зове *Логика научне филозофије*. Следеће две су међусобно још више повезане по супротним половима истраживања. Старија од њих зове се *Онтологије*. У њој се на нестандардан начин испитују онтологијски темељи логике и то код највећих филозофа (Платон, Аристотел, Кант, Хегел). У последњој његовој књизи *Металогике* испитује се логика ирационалног и то

систематски, као и у претходним књигама, у оквиру поглавља посвећеним психологици, знању веровања и интуицији. Сумње да је српски језик непримерен филозофском дискурсу после Аћимовићевих књига сасвим су депласиране; његове књиге су важне и по решавању проблема али и по особеном филозофском дискурсу који има хајдегеријански подстицај али и оригиналну снагу и природу српског језика.

За књигу *Митологија Срба*, коју је издала нишка Просвета, награду је добио Сретен Петровић. Овај плодни аутор познат је по књигама из области естетике, социологије културе и етнологије. Најновија његова књига значајан је скок у испитивању словенске и српске митологије. Српским митовима бавили су се домаћи и страни аутори од Вука и Шафарића. Али досадашња испитивања била су усмерена превасходно ка појединачним митовима а не ка митолошком систему. Такав покушај је тек у овој књизи учинио професор Петровић. Словенски и српски митолошки систем су у његовој репродукцији чврсто повезани. Професор Петровић је, међутим, открио и посебан српски пантеон, који он назива “јастребачким” и који није својствен другим словенским народима. Том пантеону припадају и многи наши највећи епски јунаци. Та открића бацају нову светлост и на српску народну књижевност као целину.

За историјска истраживања награду је добио Реља Новаковић за књигу *Карпатски и ликијски Срби* у издању Завода за србистику “Сардонија” у Чикагу и издавача “Мирослав” у Београду. Књига професора Новаковића штампана је двојезично, упоредо на српском и на енглеском. Ово је прва награда коју уопште добија овај доајен српских историчара, аутор више књига које се баве најстаријом прошлошћу Срба, оном из преднемањихког периода. Професор Новаковић је, у својим истраживањима, изашао из оквира које је српским историчарима наметнула бечко-берлинска историјска школа и надовезао се на традицију која је у српској историографији била присутна од Мавра Орбина, преко Јована Рајића до Милоша С. Милојевића. И ова последња књига професора Новаковића, у мозаику његових радова, не тражи друго већ да се у поимању српског народа као целине не игноришу

чињенице које су од научног интереса. А тих чињеница није мало, што навешћује нова промишљања и осветљавања српске историје. Није тешко предвидети да ће значај овог дуго маргинализованог историчара и његовог дела убудуће бити све већи.

Награду за књигу *Славе* добили су њени приређивачи Димитрије Калезић и Крсто Миловановић. Књигу су издали Народно дело у Београду и Глас српски у Бањалуци, а објављена је с благословом Његове светости патријарха српског господина Павла. Милош С. Милојевић, у 19. веку, био је у праву кад је тврдио да је слава нешто што имају само Срби. Али, такав његов став био је исправан у време кад се мислило да су Срби они који говоре српским језиком, а да Срба има различитих вера. У новије време ситуација се изменила, па славе имају и многи муслимани и Хрвати српског језика који су настали кроатизацијом Срба. Због тога што чине нешто специфично српско, славе су биле више пута озбиљно етнографски и етнологски изучаване од разних истраживача. Најновија књига о славама доноси ипак нешто значајно ново: учени теолог, професор Калезић, пришао је славама не само као етнологом већ пре свега као религијском феномену и испитивао их је у духу српске православне традиције. Са мноштвом прилога који следе после уводне студије ово је најопсежнија и најслојевитија монографија о славама, вредна и као научни и као издавачки подухват.

У години прославе осам векова постојања манастира Хиландара објављено је више књига посвећених великом јубилеју. Жири се одлучио да специјалну награду додели књизи *Иконе манастира Хиландара* коју су сачинили аутор текста Сретен Петковић и аутор фотографија Славомир Матејић. У књизи је представљено 120 највреднијих икона које су радили иконописци из Цариграда, Солуна, Србије, Русије и других крајева. Хиландар је мање од других српских великих манастира био изложен пустошењу од 12 века до данас па је у њему сачувано више старих икона него у свим другим манастирима. На основу њих је и могућ увид у историју српског и византинског иконописа од 12. века. Хиландарска ризница икона по ремек-делима једна је од најбогатијих на Светој Гори. Она садржи и богату збирку руских икона које су руски владари и

други даровали Хиландарском манастиру. Научна студија Сретена Петковића, богато документована и прегледна, као и репродукције икона по фотографијама Славомира Матејића, учиниле су ово издање велелепним и достојним јубилеја.

Специјалну награду “Лаза Костић” добила је и *Велесова књига*, у преводу и са коментарима Радивоја Пешића у издању издавачке куће Пешић и синови у Београду. Радивоје Пешић, као и неки други српски филолози (Светислав Билбија, Олга Луковић Пјановић, Јован И. Деретић) који су последњих година привукли знатно интересовање, живео је и деловао неколико деценија у иностранству те је био мало познат у српској научној и културној јавности. Трајности и величине његовог дела постали смо изгледа свесни тек после његове смрти 1993. године. Пре две године појавила се његова књига *Винчанско писмо* у којој се настанак алфаветског писма помера за око 2000 година у прошлост и, што је посебно значајно, везује се за наше просторе, за лепенску и винчанску цивилизацију. Прошле године појавила се и друга књига његовог недовршеног а великог филолошког дела. То је *Велесова књига*, нађена на дрвеним дашчицама у време Првог светског рата, а која је после била бурне судбине. *Велесова књига* је за сада најстарији словенски запис о Словенима који је настао неколико векова пре Ћирила и Методија. Она је написана словенским језиком и писмом, а представља неку врсту зборника хронологије, обичаја и духовне поезије Словена од 5. века старе до 9. века нове ере. Савремена србистика и славистика, али и палеолингвистика уопште, биће ускоро сигурно незамисливи без увида у Пешићева открића.

Најзад, специјалну награду “Лаза Костић” добила је и једна књига која није објављена на српском језику већ на француском. Она се зове *Alliés des Serbes* (Савезници Срба) и представља зборник текстова који показују шта су о Србима мислили и писали њихови пријатељи од Јелене Анжујске, мајке српског краља Милутина, до Солжењицина. Њу је објавила издавачка кућа L'Age d'homme у Лозани чији је власник и уредник Владимир Димитријевић, један од данас најзначајнијих светских издавача. То је четврта књига из исте серије, са текстовима страних аутора о Србима, коју је објавио

наш сународник последњих година на иницијативу својих пријатеља, француских интелектуалаца. Овим књигама велике подршке српском народу Димитријевић није пресекао антисрпску кампању у свету, али је бар довео до њене осеке па чак и до благог преокрета у нашу корист, односно у корист хуманистичке Европе. Међу три хиљаде књига, које је наш земљак објавио до сада, има око 450 преведених са словенских језика; од тога броја је и више од стотину књига преведених са српског, а у припреми је још тридесетак. Својим деловањем и Димитријевић је значајан чинилац српске духовне обнове. Патриота и национални радник Лаза Костић, који је волео француски језик и написао на њему свој чувени дневник, поносио би се овим својим потомком.

Награђенима, у име жирија, честитамо на јавном признању.

SERBIAN SPIRITUAL RENEWAL

In 1995 the Novi Sad Fair established a new cultural manifestation – The International Literary Salon. One of the prizes awarded at the Salon is named after the great Serbian writer and thinker, Laza Kostić. The prize “Laza Kostić” is awarded for a large number of literary works in various fields (poetry, prose, drama, essay, translation, etc.). In number and diversity it represents a parallel to the prizes awarded at Sterijino pozorje for the best theatrical achievements. The rationale of the panel of judges for the prizes awarded in April 1998 is published in this issue of *Serbica*. The members of the panel of judges were: Petar Milosavljević (chairman), Nenad Grujičić, Kata Gostić, and Raša Perić.

Key words: Laza Kostić, Serbian culture, Serbian spirituality.

Слободан Јарчевић (Београд)

СВЕДОЧАНСТВА О ДРЕВНИМ СРБИМА У БРИТАНИЈИ И ИРСКОЈ

Реља Новаковић, *Непознати Црњански – An Unknown Crnjanski*,
Завод за србистику “Сардонија”, Чикаго и ИПА “Мирослав”,
Београд 1997.

Недавно је, у издању Издавачке куће “Мирослав” у Београду и Завода за србистику у Чикагу, штампана књига професора Реље Новаковића: *Непознати Црњански – древни Срби на Британском тлу*, двојезично – на српском и енглеском језику. У овом делу, коначно, сазнајемо да је на Западу одавно откривено понешто о српским (словенским) насеобинама и на атлантској страни Европе. Проф. Реља Новаковић нас обавештава да је наш велики писац Милош Црњански давно прочитао да су се археолози, историчари и лингвисти у Западној Европи спотицали о српске (словенске) међе у Шкотској, Велсу, Енглеској и Ирској. Са своје стране, Црњански је закључио да на овим европским острвима није оставила о себи трагове нека недефинисана словенска маса, него да су то учинили древни Срби (или Илири)!

Професор Новаковић нас упућује да Црњански не излази на научни брисани простор неук, јер је наш писац, својевремено, предавао историју у Четвртој мушкој београдској гимназији, а био је и ученик професора Милоја Васића, првог истраживача старе културе у Винчи. Зато је и био стручан да оцени вредност радова најпознатијих научника Британије и Ирске, о којима ће обавестити југословенску јавност 1964, кад се из емиграције вратио у Отаџбину. Тад је изнео доказе да је много политиканства у вези са постојбином Словена, а, такође, у вези са њиховим античким и

средњовековним државама. Да би показао примере политикантства у историографији, Црњански је навео тумачења лорда Актона. Лорд Актон, који се уплашио научних открића, страховао је од закључка да су Словени могли бити прастановници Британских острва. Зато је пожурio да напише да су словенски народи нестабилни и неспособни за стварање државе! Тумачио је да су Словени населили Балкан “инфилтрацијом – не као освајачи, него као сањива, лагана, сељачка маса”. Лорд Актон се није потрудио да објасни како су Словени могли “као сањиви” да на Балкану оснују неколико држава, кад је ово европско подручје било интересна сфера тада најмоћнијег царства – Византије. Било је то, свакако, најопасније окружење, па није могуће да би се у њему тако успешно снашао такав народ какав је у опису “научног” рада лорда Актона.

Црњански се бави и другим неутемељеним претпоставкама – прихваћеним као истине у историјској науци. Тако, приговара словенским историчарима, по којима су словенски преци населили Балкан у једном великом и крвавом походу, уз истребљење домородачког романског становништва. Њих не интересује, примећује Црњански, што за такве наводе нема ни једног јединог документа. Какви би записи требало да остану иза покоља домородаца од Цариграда до Трста и Беча?

Нема шта, овакве недоумице око историје Јужних Словена сигурно нису дале мира Милошу Црњанском. Нашавши се у Британији, упустио се у истраживања искона овог поднебља. На располагању су му биле архиве и библиотеке Лондона, где је пронашао хронике, карте и податке о обичајима и уметности из времена првих векова нове ере Ирске и Британије. И управо је уочио да се све оно што се односило на староседеоце британских острва, могло приписати и становницима Балканског полуострва. Антички називи британских планина, насеља, река, језера и потока имали су истоветна имена и на прсторима Јужних Словена, посебно оним која су насељавали Срби. Истражујући даље, Црњански је открио да топоними и хидроними и на суседној француској обали, посебно у Бретањи, имају своје имењаке на Балкану: Дрина, Сведол, Вран, Вечан, Бреге, Новар итд. У Бретањи су француски археолози открили да је ту фолклор скоро идентичан фолклору словенских народа. Племена која се појављују у Британији, Ирској и

на западним обалама европског континента носе словенска имена: Бодуни, Добуни, Думани, Корнови, Корни, Корнути, Морини, Бориштени, Горичани, Луги, Ладени, Мијати, Рутени, Морави...

Црњански примећује праву конфузију међу археолозима у Британији, Ирској и Француској, јер они предмете материјалне и духовне културе из давне прошлости на свом тлу приписују час Илирима, час Вендима, час Сарматима, час Скитима, час Словенима. Западни научници се не усуђују да објасне да ли је у питању једна раса (истог језика и културе) с различитим племенским именима, или су у питању различите етничке групе са уједначеном културом. Црњански примећује да је једно сигурно, око чега се не споре ни западни историчари, да су топоними и хидроними славофони!

Неки археолози су се усудили да изведу закључке о словенској припадности староседелаца Западне Европе. Други су се томе жестоко супроставили – у првом реду немачки археолози. Они су Венде категорички сврстали у Несловене, без обзира што Немци и данас Пољаке, Чехе, Словаке и Србе у Лужицама зову Вендима! Но, вероватно под утицајем оваквог опредељења немачке историјске школе, Руси су уступили – па су Венде сврстали у Протословене! То значи да Венди нису били Словени почетком нове ере, али некад, у давној прошлости, можда су то и били. Овакав став, супротан здравом разуму и чињеницама, нажалост, присвојили су и остали словенски научници. Црњански наводи да је енглески археолог Мина сврстао Венде у Словене и написао да у томе нема никакве сумње!

Црњански упућује на радове британских научника – који су не само тврдили да су староседеоци Западне Европе у античко доба били Словени, него су доказивали да су постојале тесне везе између друштвених заједница на Балкану и у Британији. То је упорно тврдио и енглески историчар Гордон Чајлд. Чајлда је подржавао британски биолог Ј. Б. С. Холдејн. Холдејн је истицао, у многобројним чланцима, да је Британија, у праисторији, била колонија народа који је насељавао просторе Југославије! Свакако, ова тврдња је била неприхватљива за званичну британску историју, па је чувена Џекета Хокс, археолог, оштро критиковала овај став професора Холдејна. Отимајући се ауторитету Џекете Хокс и званичној британској историји, поједини британски и ирски истражи-

вачи наставили су доказивање да су становници ове две државе, у давна времена, припадали групи народа у којој су били и народи Балкана. Тврдње су им биле убедљиве, јер се сродност људи са ова два удаљена подручја доказивала речима из српског или неког другог словенског језика – нађеним на тлу Британије и Ирске. Ирски археолог Мек Алистер је на основу тога веровао у дубоку старост веза становника Балкана и Британије, наглашавајући да је културни центар њихове заједничке цивилизације била Винча поред Београда!

Црњански се сложио са истраживањима Мек Алистера, јер је и сам потврдио Алистерове доказе да у праисторији Ирске и Британије постоје трагови и Венда и Илира. Налази су тако убедљиви да је и Џекета Хокс (противник наведеног илирског господства у Британији) признала да археолошки налази, у чему је она најпознатији стручњак, непобитно потврђују везе Илира и староседељаца Ирске и Британије.

Ауторитет раван оном Џекете Хокс уживао је у науци и чувени археолог Шкотских универзитета проф. Стјуарт Пигот. Професор Пигот налази ране трагове Илира у својој земљи и упознао је научну јавност да су у питању и литерарни трагови. Пигот, поред цивилизацијских веза Балкана и Британије у бронзано доба, додаје и тврдњу да је и стара цивилизована Микена имала блиске везе са становницима британских острва.

Најинтересантнији детаљ Пиготовог истраживања односи се на пронађене скулптуре у Британији из старе прошлости, за које Црњански налази да подсећају на скулптуре у Пољској и много ближе на наше стећке! (Колико је овај податак драгоцен, видеће се кад га посленици науке буду разматрали у светлу тврдњи званичне историје код нас да су стећци творевина припадника измишљене богумилске религије у средњовековној српској Босни).

После свих ових података ирских и британских научника, на које упућује Милош Црњански, проф. Реља Новаковић износи и своју збуњеност:

“Западамо у очајање кад се питамо одакле су и када су поједини народи дошли на неко подручје, колико су дуго ту опстајали и шта је неке од њих уклонило са тамошње позорнице, а другима омогућило да и даље ту остану – можда само под другим именом. Ми готово ништа не знамо, не само о настанку појединих народа, него ни о

правцима и брзини њиховог кретања. Трагови језичке сродности изванредан су путоказ, али ипак не решавају све неизвесности.”

Управо, сви истраживачи искона Ирске и Британије муче се око језика својих предака. Име данашњег града Солсберија, у близини Стоунхенџа, на старим картама је обележен као: Сорбиодун, Сорба, Сарун, Сербола и Сорбиаку. Нема сумње, сва имена упућују на српски језик и на облик имена српског народа. А покрајина у којој се Стоунхенџ налази звала се у стара времена Вилчи, што је и име једног словенског племена – Вилци (Вилчи). У Ирској, Енглеској, Велсу и Шкотској имамо и следеће старе топониме и хидрониме: Тиса, Ведура, Тамиш, Дева, Видуа, Луг, Балтија, Тара, Дервент, Дрина... Провинција Велс се тада звала Венедотија.

Амерички археолог Олбрајт, разматрајући ова имена, написао је да називи река, планина, језера, потока и насеља не мењају имена ни кроз неколико хиљада година. Он ова имена на Британским острвима и Ирској приписује Келтима. Но, у томе је и чудо оваквих тврдњи – јер су она славофона. Да би се ово некако прикрило, многи научници тврде да су келтска имена присутна и у другим крајевима Европе, па и на Балкану и да су и тамо славофона – и тамо су се “пословенила”. Тако се наша планина Дурмитор доводи у везу са келтским језиком, јер је наводно “дур” келтска основа. (Овome се супроставља др Јован И. Деретић, који у књизи *Срби, народ и раса – Нова Вулгата*, (Чикаго, 1996), тврди да је “дур” стара словенска ознака за тврђаву на води. Од те именице су и глаголи: дурати, издурати, одурати). Западни научници тврде да су и следећа наша имена келтског порекла: Вардар, Вуковар, Вран, Темишвар – мада је основа “вар” од наше речи чувар и где се год појављују називи с овом основом, означавали су утврђење – градско, или речно. Слично тврде и за ове називе: Вран, Шара, Коритник, Ком, Сава, Драва итд.

Интересанто је да Црњански и Реља Новаковић не примећују да су имена градова у Шкотској: Брабоњакум и Љиг (на римским картама) чисто српске, а не келтске – несловенске, како то Британци тумаче. Британци су објаснили да Брабоњакум на келтском значи Тор Оваца, а сасвим је јасно да је брабоњак реч из српског језика, као и Љиг – имамо истоимени град у Србији, а од те именице постоје изведнице: љигаво и љигавац.

На све ово, проф. Новаковић тврди да су многе недоумице о историјским догађајима последица наше немарности и недостатка нужног стрпљења, па треба, с изузетном пажњом, покренути истраживања о Протосрбима, Протословенима, Вендима, Келтима, Илирима, Трачанима, Дачанима и другим старим народима.

Професор Новаковић следи у својој књизи Црњанског и што се тиче Келта даје за право Црњанском да су они били у заједници са Протословенима или Протосрбима и не узима у обзир могуће келтско-српске, или келтско-словенске заједнице, што би се морало датovati у време антике и раног средњег века.

Питање Илира је неразумљиво као и оно келтско. Видели смо да ирски и британски научници потврђују присуство Илира у својим државама, али и после илирских станишта, тамо остају српска, или словенска, имена.

Овој енигми, доскочио је проф. Новаковић у овој књизи, мада он то посебно не истиче. Цитирао је садржај једног историјског рада из 1821. године из Беча – од непознатог аутора. У њему се Илири представљају као народ са запаженом улогом у освиту Цивилизације. Између осталог, тамо пише:

“Становници Босне и Србије воде порекло од једног од најстаријих и најраспрострањенијих народа – од старих Илира.”

Само у овој реченици расветљава се много тога што мучи ирске, британске, француске и немачке научнике. Више од тога, овај научни рад садржи и описе илирског учествовања у Тројанском рату и тврдњу да су у шестом столећу наше ере Илири били једини становници римског Илирика и да су се тада ширили све до Северног пола. Непознати бечки докторант, наводи проф. Новаковић, пише да су се одлутали делови, нешто касније, вратили са севера у Илирик и да су Илири: Далматинци, Хрвати, Славонци, Босанци, Срби, Рашани, Дубровчани, Пољичани, Албанци и Црногорци. Непознати Бечлија обавештава да су Срби и Рашани исти као и Босанци.

Порфесор Реља Новаковић скреће пажњу да је још Страбон записао да су у петом столећу пре Христа институције у Тракији и Британији биле веома сличне, а Херодот оставља податак да су у том веку у Европи живели Венди. Р. Новаковић спомиње и многе

изворе античких писаца о Србима у Румунији и на Кавказу, као и у Малој Азији и на Балкану.

На крају књиге са жаљењем примећује да чланци Црњанског у “НИН-у” из 1964, као и његови из 1990. године, о српским траговима у Британији, нису побудили никакво интересовање у научним круговима Југославије. Зато се одлучио за издавање књиге на српском и енглеском језику: *Непознати Црњански – древни Срби на Британском тлу.*

Слободан Јарчевић (Београд)

СРБИ ПРЕ ХРИСТА

Реља Новаковић, *Карпатски и ликијски Срби – The Carpatian and Lysian Serbs*. Завод за србистику “Сардонија”, у Чикаго и ИПА “Мирослав” у Београд, 1997.

На недавном Међународном салону књига у Новом Саду једна од награда “Лаза Костић” додељена је професору Рељи Новаковићу за књигу *Карпатски и ликијски Срби – филози за историју Срба од другог миленијума пре Христа до 14. века*. Жири за доделу награда био је у праву кад је одабрао ово дело нашег стручњака за праисторију.

Проф. Новаковић не поставља нове тезе о историји Срба, које би могле да се прихвате или одбаце. Он се и не труди да нас увери у истинитост онога што наводи у својој књизи. Користи само историјски потврђене чињенице и додаје географска имена, записана у старим картама. Напросто износи само прилоге за историју Срба – од другог миленијума пре Христа до 14. столећа нове ере. Овај временски распон запањује, јер смо научени да историјски наступ Срба на позорници европске цивилизације омеђавамо шестим и седмим столећем нашег миленијума.

Професор Реља Новаковић нас, једноставно, ослобађа свих временских ограда и поузданом аналитичношћу шири наше видике српског искона. То чини лако и ненаметљиво. Ређа чињенице. А оне врве и неоспориве су. И неизбрисиве су, јер су многе уклесане у гранитне плоче у Ираку, Малој Азији, Балкану и Етрурији (Се-

верној Италији). Уз ове камене записе непознатих хроничара, остале историјске помене о Србима оставили су нам такви ауторитети антике и средњег века, какви су: Херодот, Страбон, Плиније, Птоломеј, Марцелин, Дион Касије, Апијан из Александрије, Јован Зонара, византијски цар Порфиријенит, тзв. Баварски географ и многи други. Ови извори о српској давнини нису изгубили научну верификацију до наших дана. На њих су се позивали многи слависти новијег времена у западноевропским земљама – посебно у Француској (Сипријан Робер, Ами Бује), Павел Јозеф Шафарик, Јан Колар и Константин Јиречек из Аустроугарске, али и наш савременик Колин Ронфру, професор са Кембриџа.

У овој књизи професор Реља Новаковић исцрпно наводи и српске изворе о давној српској прошлости и установљава да они садрже оно што су о Србима сведочили римски и грчки историчари и картографи. Аутор примећује да је права штета што су их наши историчари запостављали, мада су сачувани у многим православним манастирима. Да су ова сведочанства била правовремено коришћена, онда би радови српских и хрватских историчара били много утемељенији, примећује професор Новаковић, али им одаје и признање што су многи од њих, мада су се бавили истраживањем судбине српског народа (као последицом надметања великих сила на Балкану), почетак развојног лука српске културе стављали у праисторију.

С обзиром на то да се писац определио за утврђивање групе индоевропских народа којој су припадали и Срби, или којој су били најближи, морао је да изучава и српски језик, и српско писмо, антропологију, етнологију, српско паганство и српско хришћанство. Тако је и уочио српске трагове на огромном географском пространству и то у времену које измиче тачном одређењу. Мада је у наслову поменута само територија данашње Румуније и српска крајевина Ликија (Лика) у Малој Азији, у књизи се обрађују српске насеобине или државе од Велике Британије до Индије. Свакако да присуство Срба на два континента изазива сумњу, али само дотле док се не прочитају извори, које је аутор навео у *Карпатским и ликијским Србима*. Много пре Реље Новаковића, Баварски географ и Павле Шафарик су нам оставили белешке о томе да су Срби били бројан и моћан народ, од којег су постали сви данашњи Словени.

Професор Новаковић је своје дело подредио чињеницама, прикупљеним кроз миленијуме и с великог подручја, показавши право методолошко мајсторство, јер је истраживања приказао на само 190 страна двојезичног издања (паралелно на српском енглеском језику).

Дело *Карпатски и ликијски Срби – прилози за историју Срба од другог миленијума пре Христа до 14-ог века* одговара на многа питања, објашњава недоумице, али намеће и нове. Ако се осврнемо само на карпатске Србе, слободни смо да констатујемо да будућим историчарима остаје да прошире ова истраживања, користећи интердисциплинарну методу. Древност Срба на овом подручју потврдио је и Константин Јиречек, који је написао да је данашња територија Румуније “матична земља” Срба (Словена), иако је своје дело о историји Срба проткао закључком да су се Срби на Дунав и на Балкан доселили тек у шестом и седмом столећу после Христа.

Мада професор Новаковић не критикује (чак и не спомиње) закључке савремене историографије о доласку Словена на подручје око доњег Дунава у седмом столећу, он ће овоме супротставити византијске изворе, који су више него јасни. По својој навици, професор Новаковић само упућује на документа и историјске догађаје. Описује шта се дешавало у 4. столећу нове ере (360-363). Тад је владао римски цар Јустинијан Други. Хроничар у Цариграду Марцелин назива Карпате Српским планинама. Пре тога (308-324), што је још драгоцене за потврду староседелаштва Срба, у време борби међу римским царевинама Константином Великим и Ликинијем, спомињу се Срби у Карпатима и на доњем току Дунава. А Дион Касије у *Римској историји* бележи да је Ликиније био Србин и да је затражио помоћ од карпатских Срба! Поред овога, професор Новаковић наводи топониме и хидрониме у Румунији који су чисто српски: *Снагов, Северин, Дева, Трговиште, Појана Брашов, Изворул Рече (Извор реке)* и многа друга. Неоспорно да географски називи и имена насеља нису могли да се преузму из језика народа који је само протутњао преко једне територије, како се најчешће тврди да су то учинили Срби преко Румуније – на путу до Балканског полуострва. Овим подацима о Србима у четвртном столећу у Румунији треба само придодати чињеницу да су становници Румуније примили хришћанство на српском језику и да су у државној администрацији у средњем веку употребљавали српски

језик, па отворити питање порекла данашњих становника ове суседне државе и етничке припадности њихових предака Дачана. Посебно зато што је савремени румунски језик прве своје трагове оставио тек у 17. столећу и што још и данас садржи велики проценат српских речи.

Ове недоумице око покрштавања Румуна и око румунског језика, професор Новаковић није споменуо у својој књизи, али се оне намећу саме од себе, па је могуће да ће румунском језику и румунском народу корифеј међу српским историчарима посветити неко од својих будућих дела.

Да не би станишта Срба у Румунији у четвртном столећу била тумачена чињеницом да су Срби могли долазити на Карпате из “прапостојбине” у Украјини, па се ту задржати до каснијег насељавања на Балкан – у 6. и 7. столећу, проф. Новаковић наводи историјска документа о истим таквим (српским) насеобинама у Србији и то, опет, у истом столећу. У питању су византијски записи о бискупу Никети у Ремезијани (Белој Паланци), који је ширио хришћанство међу “дивљим Србима”.

Интересантно је да професор Реља Новаковић утврђује да су у Румунији Срби поштовали бога Дагона (пола човек пола риба) и да је цар Ликиније био противник нове хришћанске религије па да је због тога против њега заратио цар Константин Велики, али да је исто божанство имало развијени култ и код народа у Месопотамији. А тамо у Месопотамији (у данашњем Ираку), антички картографи су убележили следећа географска имена, од којих су се нека задржала и до данас: Баба, Пиран, Рисан, Берана, Бихаћ, Бар, Дебар, Лим, Бари, Бојан, Колар, Котур и многа друга.

Тек из Мале Азије стижу изненађења. У предгрчкој држави Ликији (Лици) откривени су споменици с натписима на српском језику. Тај локалитет су истраживали амерички археолози, па нема бојазни да је у питању необјективност. Главни град те државе био је Срб. Друга држава на територији данашње Турске, која је, несумњиво, била српска, звала се Лидија, а главни град јој је био Сард.

Професор Новаковић је нашао умешности да спомене српске трагове у Италији, Западној Европи, па и на Британским острвима. Књига је изазовна и преко потребна.

Драгиша Бојовић (Приштина)

О МАНАСТИРУ ЦРНА РИЈЕКА И СВЕТОМ ПЕТРУ КОРИШКОМ

Манастир Црна ријека и свети Петаф Коришки (зборник са научног скупа *Црна ријека и свети Петаф Коришки*, Приштина-Зубин Поток, Црна Ријека, 25. и 26. април 1996). Издавачи: Друштво пријатеља манастира Црна ријека, Народна и универзитетска библиотека у Приштини, Републички завод за заштиту споменика културе, Друштво за обнову србистике – Центар Приштина. Приштина-Београд 1998, стр. 239.

Две велике српске светиње, два значајна духовна феномена били су предмет научног интересовања еминентних аутора, окупљених на научном скупу који је одржан 25. и 26. априла 1996. године у Приштини, Зубином Потоку и у манастиру Црна ријека. Низ значајних тема осветлили су својим радовима историчари, историчари књижевности и историчари уметности. Учесћем владике рашко-призренског др Артемија (Радосављевића) и садашњег игумана Николаја (Николића) скупу је дата и природна, духовна димензија. По мишљењу свих учесника скуп је успешно организован, што показују и резултати у објављеном зборнику лепог ликовног изгледа.

Већина аутора је и објавила своје радове у зборнику. Синиша Мишић је темом: *Ибарски Колашин у средњем веку* Црноријечки манастир ситуирао у одређени историјски и географски простор. Драгиша Бојовић је, на основу познатих и мање познатих извора, покушао да успостави историјски континуитет старешинства и старатељства, од св. Јоаникија Девичког до садашњег игумана.

Светозар Стијовић је истраживао употребу ијекавског облика имена Црна ријека. Сви ономастички и лексички примери са подручја у коме се налази манастир показују да дуго јат даје искључиво ијекавски рефлекс, из чега произилази закључак да се име манастира мора употребљавати у тој форми. Миленко Јевтовић се бави местом које има манастир у делу Григорија Божовића, писца који је низ прича, путописа и репортажа везао за најзначајнију светињу свога завичаја.

Историчари уметности (Радомир Петровић, Сретен Петковић, Радомир Станић, Зоран Ракић, Светлана Пејић и Анета Серафимова) баве се значајним темама црноријечког сликарства. Веома важна открића презентује Радомир Петровић, од којих су најважнија она која се односе на ауторе фресака. Тим открићима потврђују се раније претпоставке о раду зографа Лонгина у Црној ријеци. Важним феноменима баве се Сретен Петковић и покојни Радомир Станић, научници који су највише допринели афирмацији уметности овога манастира. Петковић сматра да се управо у Црној ријеци закључује опус живописаца окупљених око Патријаршије, сматрајући да је то био достојан завршетак једног значајног раздобља у српској уметности у доба турске владавине. Радомир Станић је сумирао своје бављење црноријечким сликарством, прецизирајући своја ранија мишљења о ктитору и аутору живописа. Поред зналачког прилаза стручним проблемима, Станић у свој рад уноси необичну лепоту казивања и емотивност, али и истраживачко искуство проистекло из вишедеценијског бављења овим сликарством. Светлана Пејић анализира живопис на фасадама, Зоран Ракић деизисни чин на иконостасу, а Анета Серафимова иконостасни крст – у контексту проучавања иконостасних крстова на Балкану.

У другом делу зборника објављени су радови о светом Петру Коришком. Милан Ивановић пише о остатцима цркава и испосница у анахоретској насеобини светог. Најпознатија је Испосница са црквом св. Петра Коришког, а сачувани су и остаци многих цркава, манастира и пиргова. У селу Кориши, које је повезано метохом средњовековног села Свети Петар, сачувана је Црква Пресвете Богородице. Роксанда Тимотијевић се бави проблемом заштите Испоснице, пратећи вишедеценијски летопис невоља у заштити ове значајне српске светиње остављене на милост и немилост нена-

клоњеног окружења. Одраз култа светог Петра Коришког у уметности предмет је исцрпног рада Бранислава Тодића, који сматра да је средина XIV века била време најјачег испољавања његовог култа. Из тог периода (1343) сачуван је и његов лик у манастиру Добруну код Вишеграда. Обновом Пећке Патријаршије 1557. године ојачан је, уз друге локалне светитеље, и култ св. Петра. Одраз таквог настојања биле су и Петрове слике у нартексу Пећке патријаршије (1565), у цркви св. Николе у Богошевцу код Призрена (крај XVI века) и у цркви св. Николе у Млечану (1602-1602) у близини Уњемира. Године 1804. приказан је његов лик међу српским и словенским светитељима у нартексу манастира Хиландара, а у првој половини XX века на мозаицима цркве св. Ђорђа на Опленцу у Тополи и у цркви св. Александра Невског у Софији. Ирена Шпадијер и Татјана Суботин-Голубовић баве се кулtnим списима посвећеним светом Петру, дајући значајан допринос осветљавању овог сегмента литерарне традиције. О односу светог Петра Коришког и исихастичке традиције у Србији расправља Станиша Нешић, заокружујући на тај начин овај део зборника.

Протосинђел Николај, игуман црноријечки се, у надахнутом тексту, осврће на духовну мисију манастира. Зборник је, иначе, посвећен покојном Радомиру Станићу, првом добитнику Црноријечке повеље, а сећање на овог неуморног прегоаца и врсног стручњака исписује Радомир Петровић.

Зборник, чији је суиздавач и Друштво за обнову србистике, представља пример свестраног сагледавања наше уметничке традиције и њених духовних феномена.

Сретен Петровић (Београд-Сврљиг)

СРПСКИ МИТОЛОШКИ РЕЧНИК

Шпиро Кулишић, Петар Ж. Петровић, Никола Пантелић, *Српски митолошки речник*, друго издање, приредио Никола Пантелић, Етнографски институт САНУ, Интерпринт, Београд, 1998.

Кад се појавило прво издање *Српског митолошког речника* (Нолит 1970), представљало је издавачки подухват најмање из два разлога. Најпре, по први пут су српска традиционална култура и њена древна религиозност били целовито сагледани и то, не само из општетеоријског угла, већ и из богате народне обичајности и веровања, којима је та култура иманетно прожета. Уобичајено је да се “митолошки речници” народа који су стигли да и у писаном облику оставе трагове своје митолошке свести, пре свега у филозофији, књижевности, историографији, конципирају и стварају, махом, као извадак из већ постојећих система митолошког мишљења.

Међутим, особеност *Српског митолошког речника* у томе је што таквих писаних трагова код нас није било, тако да је ауторима једино преостало да из богате обичајне и фолклорне праксе, у којима су сачувани древни прежици српске митологије, деривирају један могућан речник митолошких појмова.

Ова и оваква концепцијска основа *Српског митолошког речника* имала је да захвали околности што су њени аутори истовремено били и врсни етнологзи али и добри познаваоци српске митологије, коју су сагледавали у компаративном видокругу, у њеној битној повезаности не само са религијама и обичајима осталих словенских народа, већ и са обичајима и веровањима наших суседа. О

томе говоре, уосталом, претходни радови тројице писаца овога *Речника*. Други, не мање значајан разлог што је прво издање имало карактер издавачког подухвата, налази се у чињеници што су српска традиционална култура и, уопште, истраживања са ознаком “српска”, у време када се појавио овај импозантни *Речник*, сматрана идеолошки нецелисходним спрам владајућег мишљења о потреби афирмације апстрактног “култур-југословенства”, са отвореним анатемисањем сваког покушаја наглашавања богате културне баштине *српског* народа.

Када се *Речник* појавио уследио је знатан број научних осврта, рецензија, у којима су аутори поздравили појаву оваквог *Речника*, сматрајући га доиста културним догађајем првога реда, односно теоријски значајним делом, драгоценим за све оне који желе да се озбиљно баве истраживањем наше древне културе. *Речник* је по први пут, без предрасуда, у корпус наше религиозности укључио и тзв. “народна веровања” и ону религијску праксу која се у знатној мери аутентично одразила у нашим сеоским срединама, и која се, према меритуму владајуће идеологије и слогана борбе против *празноверја*, сматрала конзервативном. Уосталом, нису на удару била само веровања народа у сеоским срединама, већ и сам слој “сељаштва” који је био посматран као непродуктиван спрам “прогресивности” која долази од свести радничко-класног слоја.

У духу таквога *Речника* било је сличних подухвата код других словенских народа. Недавно се у Македонији појавио двотомни рад из пера Танаса Вражиновског *Народна митологија на Македонците*, који је унеколико концепцијски близак нашем *Речнику*.

Друго издање *Српског митолошког речника*, које је приредио др Никола Пантић (будући да су два коаутора првога издања умрли), иако је у битноме сачувало првобитну концепцију, у најмање три тачке је побољшано. Захваљујући томе што је Никола Пантелић истовремено и директор Етнографског института САНУ, али и руководилац дугорочног пројекта *Етнологија српског народа у Србији*, он је успео да на овом пројекту окупи еминентна имена наше етнологије, сараднике из самог Института, али и из Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, као и један број аутора из других научних института. Ова чињеница је значајна због тога што су нова сазнања у општој етнологији, као и у истраживању српске етнологије и митологије, одно-

сно старих облика веровања, омогућила Н. Пантелићу да обогати/допуни *Речник* новим одредницама – близу 300. Навешћу само неке од нових одредница: *врба, врбоуц, дрво, Даба, камен, јабука, име, илински кресови, ивер, оро, онова свадба, нечиста сила, неначета вода, невен, наћве, мрав, морија, медвед, међа, лан, Лада, купање, кукуруз, култ, крушка, кукурек, "кfst од леда", копитањак, кфв, кост, коса, конопља, коло, колач, пасуљ, плећка, праг, прслица, просо, птица, пшеница, печена риба, Рад (демон), ружа, Русалке, свадба, свекрва, слика, со, табу, таласон, три, фетиш, цер, чуваркућа.*

Приређивач је исто тако допунио већ постојеће одреднице новим сазнањима, вршећи интервенције превасходно у тексту одредница чији је сам аутор, очувавши, међутим, истовестан теоријски карактер првобитне обраде. Најзад, Н. Пантелић је допунио списак релевантном литературом, делима новијега датума, која су се појавила код нас и у свету. Исто тако, он је сачинио нов Предговор овоме издању *Речника*, прилагођавајући га постигнућима савремене науке, укључујући ту и најновије резултате наших истраживача.

Због свега реченог, појављивање новог издања *Српског митолошког речника* од непроцењиве је користи. Оно је, дакле, допуњено, прегледано и знатним делом иновирано. Данас, после више од четврт века од појаве првог издања, када су се промениле друштвене околности у корист националне културе, за потпуније сагледавање генезе самосвести српског народа ново издање *Речника* представља један од незаобилазних извора.

Голуб Јашовић (Приштина)

РЕЧНИК КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКОГ ДИЈАЛЕКТА

Глигорије Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохијског дијалекта*, књига I. Институт за српску културу, Културна манифестација “Глигорије Глиша Елезовић” и Народна и универзитетска библиотека – Приштина. Приштина 1998.

Недавно је штампан први том диференцијалног речника косовско-метохијског дијалекта Глигорија Глише Елезовића (фото-типско издање) у издању Института за проучавање косметске културне баштине, Културне манифестације “Глигорије Глиша Елезовић” и Народне и универзитетске библиотеке у Приштини.

Елезовићев *Речник* (књ. II) први пут је објављен у издању Српске краљевске академије, као четврта књига у едицији *Српски дијалектолошки зборник* 1932. године (било је то дванаесто издање Задужбине Вељка Савића). *Речник косовско-метохијског дијалекта* Глигорија Глише Елезовића један је од пионирских послова наше дијалектолошке науке и први речник једног српског дијалекта о којем је било мало података у тада постојећој литератури.

Грађу за речник Елезовић је бележио углавном на простору свог родног Вучитрна и околине, а знатно мањи део материјала забележен је у осталим местима Косова и Метохије.

Немали је број научних посленика који су писали, афирмативно, али и критички, чак до потпуног оспоравања, о овој збирци речи која је, у сваком случају – општа је оцена – одиграла важну улогу на расветљавању језичких проблема на овим просторима, али не само њих.

Професор и ментор Г. Елезовића др. А. Белић у кратком Предговору штампаном у књизи истиче да је основни задатак Г. Елезовића био “да се даду све речи или сва значења речи метохијско-косовског дијалекта које нису забележене у досадашњим нашим речницима: и одмах затим да се даду и све оне речи и сва она значења која представљају једну од више речи које се употребљавају за исти појам и у другим крајевима нашег народа или једно од више значења које се употребљава другде за исту реч”.

И сам аутор *Речника*, у Уводу, говори о правилима и принципима коришћеним у бележењу и систематизовању грађе за речник. Прво, речник је диференцијалан – јер у њему нема речи које се налазе код Вука, затим речи којих нема ни код Вука ни у *Рјечнику* ЈАЗУ, као и речи којих има код Вука, у *Рјечнику* ЈАЗУ и Броз-Ивековићеву *Рјечнику*, али се разликују по облику, значењу, укупном или делимице.

Лингвисти, лексиколози, етимолози и дијалектолози који су писали о овом делу у време његовог појављивања и касније као један од већих недостатака истицали су Елезовићево уопштавања фонетских, морфолошких и акценатских особина говора пишчевог родног Вучитрна на простор читаве Метохије, јер ово је, без обзира на назив, ипак, највише речник једног броја метохијског говора. Примере којима бисмо потврдили речено није ни потребно наводити, али илустрације ради – у речнику нема дугоулазног акцента ни код одредница забележених у Пећи и околини него је он замењен дугосилазним акцентом (о чему је већ писано) као у говору вучитрнском и слично.

Од колике је важности била појава књиге ове врсте и о потребама за таквим делима сведочи податак да се, практично, не може писати о говорима косовско-метохијског поднебља а да се не помене ово Глишино дело.

Стога сматрамо да је добро учињено што је поновљено штампање ове књиге, иако знамо да се примерци штампани 1932. и 1935. још могу наћи на полицама антикварница, где их је нашао и писац ових редова.

Језички посленици Косова и Метохије, према нашим информацијама, и не само они, располажу збиркама речи, које су штампане или су у рукопису, у броју од неколико стотина речи до неколико хиљада.

Тако, рецимо, у књизи Голуба Јашовића *Пастирска терминологија Пећког Подгора* забележено је само под словом А (22), Б (103) одреднице, а код Глише Елезовића под А – (276), Б (650) – лексема. Међутим, од 22 речи у вези са сточарством забележене у Подгору, код Елезовића постоји само једна под (А); и од 103 одреднице под (Б) код Елезовића постоји само 11 одредница, осталих речи нема.

Бавећи се лексиколошким истраживањима северне Метохије само у пет села Пећког Подгора забележио сам шездесетак узвика за терање или дозивање стоке од чега код Елезовића постоји само трећина речи и узвика тога типа.

Занимљиво је да од 290 лексема у вези са пастирством из *Речника* Г. Елезовића данас се у Подгору не користи више од 50 речи.

На крају, треба рећи да се мора подржати објављивање пројеката ове врсте, јер су они својим појављивањем значајно унапредили научна сазнања, а таквих књига је у нашој културној баштини значајан број. Многе од њих, међутим, иако штампане у великом тиражу, данас су нестале и библиотечки су раритети за чије враћање читалаштву и уопште културним посленицима треба мало труда и материјалне помоћи од свих који пројекте овог типа могу помоћи. Приређивачима првог тома *Речника* Глише Елезовића желимо што скорије објављивање и друге књиге и тиме завршетак овог значајног пројекта.